

GLAVA I

U EVROPI

Trzajem otvorio mi se padobran, tako da sam počeo da visim, kao da me je neko obesio o konopac, visoko iznad neke planinske doline, zelenkastosive i magličaste na mesečevoj svetlosti. Izgledala je, pomislio sam, privlačno sveža i hladna posle peska i užarene severne Afrike. Negde iznad mene avion, koji je ispunio svoj zadatak, uputio se nazad u bazu. Zvuk njegovih motora postupno se gubio u daljini. Daleko ispod mene i na dosta širokom prostranstvu mogao sam da vidim puno zapaljenih vatri. Nadao sam se da su to prave vatre, jer su i Nemci palili noću vatre na različitim mestima Balkana, u nadi da će skrenuti dopremanje materijala i spuštanje padobranaca sa njihovog pravog mesta namene. Što sam se više spuštao, mogao sam čuti udaljeno vikanje koje je dolazilo iz pravca vatri. Još uvek nisam mogao da ugledam tle neposredno ispod mene. Mora da su nas, razmišljao sam, spustili sa znatne visine, kad spuštanje traje ovoliko dugo. Zatim, bez nekog predznaka, trgao sam se i lupio našavši se ležeći u polju vlažne trave. Na vidiku nije bilo nikoga. Oslobodio sam se kaiševa, savio padobran i pošao da tražim partizane.

Na prvom polju, koje sam prešao, još uvek nisam našao nikoga. Zatim, provlačeći se kroz živicu, našao sam se licem u lice s mladićem u nemačkoj uniformi i automatom. Ponadao sam se da je nemačka uniforma zaplenjena. "Zdravo!", rekao sam bojažljivo. "Ja sam engleski oficir!" Na ovo mladić spusti automat i zagrlji me, dovikujući nekome preko ramena: "Našao sam generala!" Ostali partizani pritrčali su da me vide. To su, uglavnom, bili veoma mladi ljudi, sa visokim, slovenskim jagodicama i crvenim zvezdama našivenim na kapama, s neobičnom mešavinom građanske odeće i zaplenjenih neprijateljevih uniformi i opreme. Jedino zajedničko svima bila je crvena zvezda ponegde ukrašena srpom i čekićem. Zajedno smo pošli ka vatrama, koje sam video kako trepere kroz drveće. Dok smo išli, partizani su uzbuđeno pričali.

Bilo je hladno i bio sam srećan kad sam se približio plamenu. Tamo sam zatekao Vivijena Strita (Vivian Street), Slima Fariša (Slim Farish) i narednika Dankana (Duncan), sve u odličnom stanju posle iskakanja. Zajedno smo nabacali pruća i slame, jer još nije bilo traga drugom avionu kojim je, nekoliko minuta posle nas, poleteo ostali deo grupe iz Bizerte, a bilo je važno da održavamo vatre koje će im služiti kao putokaz.

Neko mi je dao jabuku. Dok sam je jeo, visok, tamnopus mlađi partizan, čije su oznake, dobro sašivena uniforma, i oprema ukazivale da je osoba od većeg značaja, prišao mi je i predstavio se kao major Velebit, iz Titovog Vrhovnog štaba. Njega su, kako mi je rekao, poslali da me dočeka i doprati u Titov štab. Pošto me je ovako pozdravio, Velebit nije gubio vreme već je prešao na stvar. Partizani su, rekao je, srećni što sam došao. Nadaju se da moj dolazak znači da će dobiti materijal. Da li saveznici shvataju da se oni već dve godine očajnički bore protiv daleko nadmoćnijih snaga bez oružja i opreme, osim onoga što su uspeli da zaplene od neprijatelja?

Dugo nisam mogao da dodem do reči. Tada sam mu rekao da su me poslali baš zato što britanska vlada želi da zna više o stanju u Jugoslaviji. Politika vlade bila je

jednostavna. Ona je bila za to da se pruži sva moguća pomoć onima koji se bore protiv neprijatelja. Ovo ga je, izgleda, umirilo i uskoro smo prešli na uobičajeni razgovor. Dok smo razgovarali sedeći kraj vatre, počelo je uskoro da se razdanjuje. Više nije bilo svrhe da čekamo drugi avion. Sada više neće ni doći. Preostala nam je jedino nada da ih nisu spustili na pogrešno mesto i da nisu pali u ruke Nemaca.

Partizani su prikupili materijal izbačen iz našeg aviona i, natovarivši ga na seljačka kola, odvezli su ga na sigurno mesto. Na obližnjim brežuljcima nalazile su se nemačke jedinice, a i nemački avioni u blizini, tako da otkrivena dolina uopšte nije predstavljala pogodno mesto za boravak preko dana. Pogašene su vatre; konji privedeni i tako smo krenuli u pratnji nekoliko desetina partizana.

Put nas je vodio duž obale brzog planinskog potoka, među visokim zelenim bregovima. Sunce je sijalo. S vremena na vreme sretali smo seljake koji su nas vedro pozdravljali. Vlatko Velebit se pokazao kao prijatan saputnik. Pre rata bio je advokat i mladić koji je uživao u gradskom životu. Poreklom Srbin, poticao je iz ugledne oficirske porodice. Otac mu je bio general. Bio je načitan i dosta je proputovao. U prvim danima otpora, pre no što se pridružio partizanima u planini, radio je ilegalno za njih u Zagrebu i u drugim gradovima pod nemačkom okupacijom — izuzetno opasna dužnost. Pored drugih pozitivnih osobina, umeo je brzo da misli a imao je i dosta smisla za humor, što je sve predstavljalo dragocene odlike u doba rata. Narednih osamnaest meseci viđao sam ga vrlo često.

Posle jednog ili dva časa jahanja stigli smo u malo, suncem obasjano selo, visoko u bosanskim brdima. Kuće od drveta bile su zbijene oko trga obraslog drvećem. Iznad kuća uzdizalo se minare džamije. Ovo selo se zvalo Mrkonjić Grad ili, kako ga je zvao narednik Dankan, "Mejkoneči-Grad". U njemu je bio štab partizanskog komandanta Slavka Rodića, kod koga smo doručkovali.

Rodić, smeo mlad čovek od nekih dvadeset pet godina, pošao nam je u susret, jašući na oficirskom paradnom konju, zarobljenom od Nemaca. Sa njim su bili njegov načelnik štaba i politički komesar, krupan veseo Srbin, dugih brkova. Zajedno smo krenuli ka seljačkoj kući, gde nas je čekao spreman doručak. Na vratima nas je uzdignutom pesnicom pozdravio krupan stražar, naoružan automatom. Jedna lepa devojka, s pištoljem i nizom ručnih bombi za pasom, ubojita izgleda, posipala mi je vodu iz bokala da operem mke i obrisala ih ubrusom. Tada smo seli da doručkujemo, suv crni hleb koji smo zalivali rakijom. Razgovarali smo o raznoraznim stvarima: konjima, padobranstvu, politici, ali razgovor se, kako sam utvrdio, stalno vraćao na isti predmet koji je bio svima na pameti: kada će saveznici poslati oružje partizanima?

Dok smo sedeli, kuriri su donosili izveštaje iz okolnih područja, u kojima su borbe bile u toku. Oni su isporučivali izveštaje pozdravljajući takođe uzdignutom pesnicom. Nekako mi je sve ovo bilo čudno poznato: seljačka koliba, žustar mladi komandant, dobroćudna prilika političkog komesara sa brkovima kao u morža i značkom u vidu srpa i čekića na kapi, devojka s pištoljem i ručnim bombama — opšta atmosfera živosti i iščekivanja. U prvom trenutku nisam mogao da se setim gde sam sve ovo ranije video. Kasnije sam se setio. Čitav ovaj prizor, ovakav kakav je, kao da je bio uzet iz jednog starog sovjetskog

filma, o građanskom ratu, koji sam video u Parizu pre sedam-osam godina. U Rusiji video sam revoluciju dvadeset godina posle njenog izbijanja, kad je bila isto tako kruta, pompezna i temeljno uspostavljena kao i svaki drugi režim u Evropi. Sada sam imao priliku da vidim borbu u početku i revolucionare koji se bore za život i slobodu protiv ogromno nadmoćnijeg neprijatelja.

Zbog neprijateljevih aviona i jedinica koje su patrolirale okolinom, izgleda, nije bilo preporučljivo da nastavimo put za štab sve do večeri, a sa naše strane bili smo srećni da se malo odmorimo. U obližnjem voćnjaku ispružili smo se u senci šljiva. Sunce, koje se probijalo kroz lišće, bacalo je promenljive šare po travi. Poslednje čega se sećam pre no što sam zaspao bio je zvuk nemačkog aviona koji je leteo iznad nas, ne sluteći naše prisustvo.

Kad sam se probudio, sunce je već zašlo i bilo je vreme da krenemo. Partizani su nam priredili iznenađenje. Na seoskom trgu nalazio se zaplenjen nemački kamion, izbušen mecima, ali, izgleda, još upotrebljiv. Dva-tri partizana sipala su benzin i vodu u njega, dok je jedan energično trubio. Gomila dece pela se po vozilu.

Ogromna crvena zastava vijorila se sa haube, iako nije bilo jasno da li treba da označava opasnost ili da izrazi politička uverenja vozača. Ovo je pravo slavlje. Osećajući se neprijatno zbog upadljivosti, ukrcali smo se i krenuli.

Kamion nas je povezao duž obale jezera, sa brežuljcima čije su se padine strmo spuštale sa svih strana. Nekoliko kilometara vozili smo se pored jezera. Zatim se dolina odjednom suzila i našli smo se ispod tamnih obrisa tvrđave u ruševinama koja se dizala visoko iznad puta. Oko nje bilo je zbijeno nekoliko kuća, a svetla drugih videla su se na suprotnoj obali planinskog potoka. Negde u blizini čuo se šum vodopada. Još uvek u najvećoj brzini, naš vozač projuri preko klimavog drvenog mosta i pritisnu kočnice. Stigli smo do cilja našeg puta: u Jajce.

Samo što smo ostavili stvari u kući koja nam je bila dodeljena, kad se Velebit, koji je nestao za trenutak, vrati i reče da bi komandant bio srećan ako bih mu se ja sa mojim načelnikom štaba pridružio za večerom. Očigledno, načelnik štaba bio je nužno potreban, a kad je već to potrebno, bolje da imam dvojicu, jednog britanskog i jednog američkog. Tako su i Vivijen i Slim Fariš unapređeni na taj položaj. Narednik Dankan je postao moj lični pratilac, i tako smo krenuli.

Velebit je išao napred. Ponovo smo prešli reku i popeli se do razvalina tvrđave koju smo ranije приметili. Dok smo se probijali kroz drveće, zaustavi nas partizanski stražar izašavši iz senke, a zatim, kad je dobio lozinku, sprovede nas kroz srušene zidove do otvorenog prostora, gde je sedeo neki čovek ispod drveta i proučavao kartu pri treperavoj svetlosti lampe.

GLAVA II

ORUŽJE I ČOVEK

Kada smo se pojavili, Tito nam pođe u susret. Pažljivo sam ga posmatrao, jer se pred nama nalazilo, kako mi se činilo, jedno od ključnih rešenja našeg problema. "U ratu", govorio je Napoleon, "nisu važni ljudi, već čovek".

Tito je bio srednjeg rasta, izbrijan, preplanulog lica sa pravilnim crtama, čeličnosive kose. Imao je snažno oblikovana usta i žive plave oči. Nosio je tamni poluvojnički kaput i čakšire, bez ikakvih oznaka; uredno vezana tačkasta kravata predstavljala je jedini kontrast u boji. Rukovali smo se i seli.

Kako će, pitao sam se, on izgledati u poređenju sa komunistima koje sam upoznao u Rusiji? Od članova Politburoa do agenata NKVD-a koji su me svuda pratili, svi su imali jedno zajedničko obeležje: osećanje užasa pred odgovornošću, oklevanje da misle svojom glavom i slepu, bezuslovnu pokornost partijskoj liniji koja je diktirana od viših organa, i groznu atmosferu straha i sumnjičavosti, koja je prožimala njihov život. Da li i Tito spada u takvu vrstu komunista?

Stražar sa nemačkim automatom prebačenim preko ramena donese bocu šljivovice i nali nam u čaše. Ispismo je. Onda nastaje počivka.

Prvo je, očigledno, bilo da nađemo zajednički jezik. Ovo, kako sam utvrdio, nije bilo teško. Tito je govorio tečno nemački i ruski, a bio je takođe veoma spreman da mi pomogne u mojim prvim pokušajima na srpskohrvatskom jeziku. Posle nekoliko čašica šljivovice već smo utonuli u razgovor. Jedno sam odmah uočio — Titovu spremnost da bilo koje pitanje svestrano razmotri i, ako je potrebno, da na licu mesta donese odluku. Izgledao je sasvim siguran u sebe; čovek koji odlučuje, a ne potčinjeni. Naići na ovakvu uverenost i nezavisnost u komunista, predstavljalo je za mene novo iskustvo.

Počeo sam time što sam mu izložio cilj moje misije. Britanska vlada, rekao sam, dobila je izveštaje o otporu partizana i želi da im pomogne. Ali ona još uvek nema tačnih obaveštenja o obimu i prirodi partizanskog pokreta. Zato su me poslali sa grupom vojnih stručnjaka da sastavim iscrpan izveštaj i izvestim Glavnog komandanta o najboljem načinu da se pruži pomoć.

Tito je odgovorio da mu je drago da to čuje. Partizani se već dve godine sami i bez pomoći bore protiv nadmoćnije sile. Od opreme su imali samo ono što bi zaplenili od neprijatelja. Kapitulacija Italije ogromno im je pomogla. Ali, veoma im je potrebna i pomoć sa strane. Istina je da je s vremena na vreme, proteklih nekoliko nedelja, nasumice bačen padobranom po neki tovar, ali mala količina koja je na ovaj način doprla do njih, iako su i za to zahvalni, od neznatne je praktične koristi kad se podeli na više od 100. partizana.

Ja sam objasnio naše teškoće; nedostatak aviona; najbliže baze nalaze se u sevemoj Africi; potrebe naših sopstvenih jedinica. Nadamo se da ćemo kasnije moći da prebacimo naše baze u Italiju. To će biti od pomoći. U međuvremenu, kao prvi korak da se poboljša naša organizacija, predložio sam da se spusti padobranom u svaki partizanski glavni štab, u čitavoj zemlji, po jedan oficir sa radio-stanicom. Oni bi bili u

vezi sa mnom i našom bazom za snabdevanje. Tako bismo mogli urediti da se oprema dostavlja prema glavnom planu koji bi on i ja sastavili.

Tito se odmah složio sa ovim predlogom. To će, rekao je, pomoći njemu, a nama pružiti priliku da se sami uverimo kako se partizani bore u različitim krajevima zemlje. Zatim je pitao da li smo mislili na to da opremu šaljemo i morem. Posle kapitulacije Italije pre nedelju dana, stanje u obalskom području, koje je bilo pod italijanskom okupacijom, veoma je nesigurno. Partizani ovog trenutka stvarno drže grad i pristanište Split, iako nije bilo verovatno da će ga dugo zadržati. Ukoliko bi se preko Jadranskog mora iz Italije moglo dopremiti nekoliko brodskih tovara oružja i istovariti na određena mesta duž dalmatinske obale oni bi se na neki način mogli transportovati u unutrašnjost, pre no što Nemci konačno učvrste svoj položaj na teritoriji koju su napustili Italijani. Na ovaj način, za nekoliko dana dopremilo bi se u zemlju više materijala no što može da ga prenese nekoliko stotina aviona.

Ovu mogućnost vredelo je ispitati i rekao sam da ću hitno depešom zatražiti mišljenje Glavne komande. Isto tako saglasili smo se da naši načelnici štabova već sutradan počnu izradu zajedničkog plana, po kome će britanski ili američki oficiri za vezu pod mojom komandom, biti dodeljeni svim glavnim partizanskim jedinicama, kao i o pitanju prioriteta kako između pojedinih delova zemlje tako i u pogledu vrste materijala.

Što je noć više odmicala, naš razgovor se udaljavao od najhitnijih vojnih pitanja o kojima smo razgovarali, i Tito, koji se već davno oslobodio one prvobitne uzdržanosti, ispričao mi je nešto o svom životu. Praznine u njegovom pričanju popunio sam kasnije.

Sin hrvatskog seljaka, borio se u prvom svetskom ratu u redovima carske austrougarske armije. Poslat je na ruski front, gde je ranjen i zarobljen od ruske carske vojske. Tako se 1917. godine, u vreme boljševičke revolucije, zatekao u Rusiji. Svi ratni zarobljenici su oslobođeni i on se dobrovoljno prijavio u tek formiranu Crvenu armiju. U njoj je služio čitavo vreme građanskog rata. Ovde je prvi put došao u dodir sa novim idejama. U svoju zemlju vratio se kao ubeđeni komunist.

Tito, ili Josip Broz, da ga nazovemo pravim imenom, sada je počeo da živi životom profesionalnog revolucionara, vernog sledbenika Komunističke internacionale. On to nije krio. U novoj kraljevini Jugoslaviji, čiji je sad bio građanin, Komunistička partija je proglašena ilegalnom skoro odmah posle njenog osnivanja, a protiv njenih članova preduzimale su se teške represalije. Tako je on proveo sledećih dvadeset godina ili u zatvoru, ili skrivajući se, ili u izgnanstvu. Ponosno mi je pokazao svoju fotografiju koju su partizani pronašli u nekim policijskim arhivama i koju je čuvao kao sećanje na ovaj period svog života.

Zatim, 1937. godine, nastalo je novo razdoblje u njegovoj karijeri. Komunistička internacionala sprovedila je čišćenje u inostranim komunističkim partijama. U Jugoslaviji su utvrdili da je partija ozbiljno dezorganizovana i da je zapala u teško sektaštvo. To je ugrožavalo ključno mesto u jugoistočnoj Evropi. Bio je potreban pouzdan, odlučan čovek koji će srediti stvari. Gorkić, generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije, je uklonjen, a Josip Broz postavljen na njegovo mesto.

On je bio dobar organizator. U svojoj ilegalnoj vojsci izvršio je novu podjelu odgovornosti, dodelio nove zadatke i uspostavio novu disciplinu. Pozivao je ljude k sebi i određivao im zadatke. Ti — rekao bi — uradi to; a ti — to. To je tako često činio da su njegovi prijatelji počeli da ga zovu Tito. Ime se zadržalo. Preraslo je značenje nadimka. Postalo je poziv na akciju, stožer okupljanja.

Nemačka invazija Jugoslavije 1941. godine neizbežno je izazvala nelagodnost u Moskvi, uprkos sovjetsko-nemačkog pakta. Mudraci iz Kremlja još uvek su odbijali da veruju u priče o predstojećem nemačkom napadu na Sovjetski Savez, ali ipak nisu mogli sa zadovoljstvom da posmatraju širenje Hitlerove vladavine na slovenske zemlje Balkana, koje su istorijski predstavljale sferu uticaja Rusije. Svuda u drugim delovima sveta, komunisti su i dalje nazivali borbu Velike Britanije i njenih saveznika protiv nacističke Nemačke "drugim imperijalističkim ratom". U okupiranoj Jugoslaviji, Komunistička partija, još uvek u ilegalstvu, izgleda da je imala drugačije instrukcije od onih koje su poslate njihovim drugovima u drugim zemljama, uputstva koja nisu bila sasvim u duhu sovjetsko-nemačkog pakta. Čak i pre juna 1941. godine, kad je nemačka invazija na Sovjetski Savez pretvorila "drugi imperijalistički rat" u "herojsku borbu demokratije protiv fašizma", Tito i jugoslovenski komunisti su počeli da se pripremaju za otpor osvajaču. U leto 1941. godine, prvi partizanski odredi su se pod Titovom komandom već borili u Srbiji i na drugim mestima. U početku, oni su se sastojali od manjih grupa odlučnih ljudi i žena, odmetnutih u planine i šume, naoružanih tojagama, sekirama, starim lovačkim puškama i svim drugim što se moglo pronaći. Snabdevanje partizana ostalim oružjem zavisilo je od onoga što bi zaplenili od neprijatelja i što bi im dali seljaci.

Kad su se partizani u leto 1941. godine prvi put pojavili na bojnopolju naišli su na još jedan pokret otpora — četnika, koji su se okupili oko grupe oficira i vojnika kraljevske jugoslovenske vojske pod vodstvom pukovnika Draže Mihailovića. Oni su u prvim danima bili brojniji i bolje naoružani od partizana. Međutim, ni u jednom trenutku njihova disciplina nije bila tako čvrsta, niti organizacija tako dobra kao u partizana.

U prvom trenutku, Jugoslavija je bila obezglavljena iznenadnošću nemačkog napada. No, sada je prošao prvi šok, jugoslovenskom narodu vratio se onaj snažni duh otpora, po kome su bili čuveni u čitavoj svojoj istoriji. Ustanak koji je dignut u Srbiji u leto 1941. godine, imao je, u biti, odlike nacionalnog ustanka. U ovom ustanku partizani i četnici borili su se jedni pored drugih. On je imao zapanjujućeg uspeha. Nemci su bili iznenađeni. Oslobođeni su veliki delovi zemlje, a seljaci su se listom pridruživali pokretu otpora. Jedinstvena komanda i jedinstven otpor okupatoru izgledao je moguć, čak izvodljiv.

U ovakvim uslovima, u okolini Užica održan je sastanak između Tita i Mihailovića. Izgleda da je na ovom sastanku došlo do nekog privremenog modus operandi, iako nije bilo moguće postići potpunu saglasnost u pogledu jedinstvene komande. U daljim akcijama, međutim, svaka strana je drugu optuživala za izdaju, a partizani su naročito isticali da su četnici odavali njihove položaje Nemcima i da su se pridružili nemačkom napadu protiv njih. Drugi sastanak dvojice rukovodilaca nije doneo bolje rezultate. Zatim su nastali uzastopni sukobi.

U međuvremenu, Nemci su imali vremena da se priberu. Prikupili su potrebne snage, ponovo okupirali oslobodene teritorije, naterali gerilce da se povuku uz velike gubitke i preduzeli surove odmazde protiv civilnog stanovništva. Dok su preživeli partizani i četnici zaceljivali rane u šumama i planinama, gradovi i sela po ravnicama spaljivani su i uništavani, a streljano je na hiljade talaca, muškaraca, žena i dece.

Na ove i dalje nesreće, partizani i četnici su različito reagovali. U ovom različitom stavu nalazi se i objašnjenje mnogo čega drugog, što je kasnije usledilo.

Četnici su smatrali da rezultati njihovih akcija ne opravdavaju štetu i patnju koje se nanose civilnom stanovništvu. Njihov cilj je bio da sačuvaju stanovništvo, a ne da ga uništavaju. Stoga su nadalje bili sve više protiv aktivnih dejstava; uskoro su neki čak postigli i uzajamno korisne sporazume sa neprijateljem.

Partizani, s druge strane, s pravom komunističkom rešenošću, odbijali su da ih ma kakve prepreke ili represalije odvrate u postizanju zadataka koje su sebi postavili. Oni uopšte nisu vodili računa o sopstvenim životima. A što se tiče civila, i oni su se nalazili u prvoj borbenoj liniji i pružala im se ista prilika da herojski ginu. Što su Nemci streljali više građana i više sela spaljivali, toliko su partizani sačekivali u zasedama više neprijateljevih kolona, i rušili više mostova. To je bila teška odluka, naročito za ljude koji su se borili na svojoj rodnoj teritoriji, ali su je na kraju opravdali događaji i poštovanje koje su Nemci mimo svoje volje morali da pokažu prema partizanima, poštovanje koje ne bi mogla da izazove ni najmanja pomirljivost.

I sada dok smo razgovarali pod zvezdanim nebom, zapitao sam Tita da li bi, posle dve godine od prvih razgovora s Mihailovićem, postojala neka nada da se sa četnicima postigne sporazum i da se stvori ujedinjeni front protiv neprijatelja. On je odmah odgovorio da bi bilo nade ako bi četnici prestali da se bore protiv partizana i okrenuli se protiv Nemaca i ako bi se oni koji su našli zajednički jezik s neprijateljem, vratili na pravi put, ili bili konačno odbačeni. Međutim, on ne veruje da može nastati takva promena stava. Pre dve godine, kad je prvi put video Mihailovića, on je bio čak spreman da se stavi i pod njegovu komandu, ali Mihailović je postavljao uslove koje Tito nije mogao da prihvati.

Sećao se prizora u seljačkoj kolibi kraj Užica: obe strane su bile veoma oprezne; on sam, koga je kraljevska policija toliko godina tražila, osećao se čudno što razgovara na ravnoj nozi sa kraljevskim ministrom vojske; Mihailović, profesionalni, generalštabni oficir, koji nije znao kako da primi ovog komunističkog agitatora koji je postao vojnik, a za koga je napola bio ubeđen da je Rus; obadvojica su smatrali da će onaj drugi da ponudi nešto što bi vredelo prihvatiti.

Tih dana, govorio je on, četnici su imali prednost. Sad su partizani jači, i na njima je da postavljaju svoje uslove. Ali, u svakom slučaju, smatrao je da su četnici postali suviše nedisciplinovani i demoralisani zbog pasivnog držanja i da su suviše otišli u saradnju sa neprijateljem da bi zaista promenili stav. Mnogo štošta se desilo za ove dve godine, što se nije moglo lako zaboraviti.

Upitao sam ga da li su neki četnici dobrovoljno prešli partizanima? — Mnogi — odgovorio je. — Pop Vlado će vam pričati o njima — i on dade znak jednom čoveku sa upadljivo riđom bradom i čitavom zbirkom pištolja, redenika i ručnih granata, koji je izgledao duša i srce male grupe oficira koja je sedela na drugom kraju stola. Kad nam se pridružio, primetio sam da pored uobičajene crvene zvezde, ovaj pokretni arsenal ima i zlatan krst na svojoj kapi. Ovo je bio srpski pravoslavni sveštenik koji je u trenutku nemačke okupacije pokupio sve za borbu sposobne parohijane i poveo ih u šumu. Prvo se pridružio Mihailoviću i postao komandant jedne četničke jedinice. Ubrzo je, međutim, napustio četnike i prišao partizanima. Ovo je uradio, objasnio nam je, zato što kod Mihailovića nije imao dovoljno prilike da se bori. Kod partizana, s druge strane, mogao je da se bori koliko hoće, a istovremeno da i dalje zadovoljava duhovne potrebe Srba u Titovim jedinicama. I mnogi drugi četnici, rekao je, učinili su to isto i iz istih razloga.

Uskoro nam je pop Vlado pokazao da se njegove sposobnosti ne ograničavaju samo na predikaonice i na bojno polje već da je vešt pripovedač i pravi gurman. On je uopšte bio veoma zanimljiva osoba.

Posle Mihailovića razgovarali smo o kralju Petru. Tito je rekao da pitanje ponovnog dovođenja dinastije ne može konačno da se reši sve dok se ne isteraju Nemci. Kralj se dobro pokazao u vreme državnog udara. Ali, oduševljenje naroda za kralja splašnjavalo je kad bi se narod setio da ovaj udobno živi u Londonu, a on se u planinama i šumama bori za život. Staviše, neki kraljevi proglasi preko radija izazvali su veliko ogorčenje naroda. Na primer, pre nekoliko meseci, kralj je dodelio Karađorđevu zvezdu za "hrabrost pokazanu prema neprijatelju" jednom od Mihailovićevih komandanata, koji je u to vreme živio u italijanskom štabu, a drugu Karađorđevu zvezdu dodelio je jednom četničkom vođi u trenutku kad je ovaj isti čovek dobio i Gvozdeni krst od Hitlera. Nedavno su, takode, radio-emisije iz Londona, na srpskohrvatskom javljale da je kralj stavio van zakona Titovog načelnika štaba kao izdajicu. Ovo obaveštenje stiglo je do njih posle izuzetno teške bitke s Nemcima, a Tito je rekao da je njegov načelnik štaba, visok, ozbiljan čovek koji je sedeo na drugom kraju stola, ovo veoma primio k srcu.

Na ovo sam odgovorio da su oni možda malo prestrogi prema kralju, jer je on nesumnjivo pogrešno obavešten o izvesnim aspektima situacije i da sam uveren da bi on kao mlad, poletan čovek želeo da se uključi u borbu kad bi imao prilike za to. Kad bi došlo do toga, da li bi mu se dozvolilo da se priključi partizanima, ako bi se on nekako mogao dovesti do tuda?

Razmišljajući o ovome, Tita je očigledno zanimala pomisao da bi on, komunistički prognanik, imao jednog kralja pod svojom komandom. To bi, rekao je, moglo doprineti prestižu pokreta u Srbiji, mada ne i u Hrvatskoj, gde je dinastija Karađorđevića nepopularna. To bi dovelo do raznih komplikacija, ali on ne bi sasvim odbacio ovakvu mogućnost. Samo, kad bi došao, kralj bi morao da dođe kao vojnik, a ne kao vladajući suveren; jer, još jednom, o pitanju buduće vladavine u zemlji može se rešavati samo kad se rat završi.

Vodili smo opšti razgovor o politici. Ja sam rekao da sam konzervativac; on, komunist. Razgovarali smo o teoriji i praksi savremenog komunizma. Njegova teorija, u najširim

linijama, bila je da cilj opravdava sredstvo. On je ovo iznosio sa velikom iskrenošću. Zapitao sam ga da li je njegov konačni cilj da stvori komunističku državu u Jugoslaviji. Rekao je da jeste, ali da bi to bio postupan proces. Trenutno se pokret, na primer, politički zasniva na "narodnom frontu", ne na strogo jednopartijskom sistemu. Istovremeno, okupacija i rat brzo ruše temelje starih političkih i ekonomskih institucija, tako da će, kad se prašina slegne, ostati veoma malo i put će biti čist za nov sistem. U izvesnom smislu, revolucija je već otpočela.

— A da li će vaša nova Jugoslavija biti nezavisna država ili deo Sovjetskog Saveza? — upitao sam. On nije odmah odgovorio. Zatim reče: — Morate imati na umu da su žrtve koje dajemo u ovoj borbi, žrtve za našu nezavisnost. Stotine hiljada Jugoslovena, muškaraca, žena i dece, izdržalo je mučenja i našlo smrt. Ogromna područja naše zemlje su razrušena. Ne smete misliti da ćemo tako lako odbaciti ono što smo postigli po ovakvu cenu.

Ovo će možda nešto značiti. A s druge strane, razmišljao sam, možda i neće.

Ovo su bile zanimljive misli sa kojima ću leći u postelju. Kad smo se spuštali nizbrdo i preko reke, pokušao sam da sredim svoje utiske o čoveku sa kojim sam razgovarao i zaključio sam da neće biti nemoguće saradivati sa njim. S vojnog stanovišta, bilo je suviše rano donositi neki zaključak o partizanima ili Titu kao vođi. Prvo moram da vidim šta sve mogu sam da učinim. Ali, Tito je, očigledno, imao energije, odlučnosti i inteligenciju. Isto tako, na moje veliko zadovoljstvo, imao je i smisla za humor. Iako u društvu neobično uzdržan (dosta privlačna mana), bio je sasvim siguran u sebe kad se radilo o suštinskim stvarima. Isto tako, oslanjao se na sopstveni sud o događajima i bio spreman da iznese svoje mišljenje o bilo kom pitanju koje bi se postavilo.

Ukratko, najzad sam naišao na komunistu koji nije morao da sve prosledi na "nadležno mesto", koji bi se držao partijske linije na svakom koraku. On sam bio je merodavna ličnost, a što se tiče partijske linije, on ju je instinktivno znao, ili je možda čak i sam stvarao na svom putu. Istovremeno, nije bilo nikakvog pretvaranja da pripada liberalizmu, ili "socijalnoj demokratiji" ili bilo čemu drugom, osim komunizmu. Bar što se ovoga tiče, znao sam tačno gde se nalazim.

Da li će on vremenom evoluirati — postati više nacionalista, a manje komunista? Da li će i dalje biti veran Moskvi? Da li će ikad biti kadar da odbaci duhovnu privrženost koju je mukotrpno i rigorozno izgrađivao u sebi više od dvadeset godina? To nije izgledalo verovatno.

Ipak, on je imao onu neočekivanu nezavisnost mišljenja, ono neobično nepokoravanje ...

GLAVA III

ORIJENTACIJA

Kasno te noći stigao je preostali deo moje grupe i izgledao dosta iscrpljeno. Osetili smo olakšanje kada smo ih videli jer, kako od njih nije bilo nikakvih vesti, sve više smo počeli da bivamo sigurni da su pali neprijatelju u ruke.

Njihov put se ni iz daleka nije tako glatko odvijao kao naš. Pošli su iz Bizerte, kao što je bilo dogovoreno, nekoliko minuta posle nas, ali je njihov pilot izgubio put i kad se nešto pre zore našao negde, kako izgleda, iznad Bugarske, mudro je odlučio da se vrati zajedno sa svojim putnicima. I tako su oni stigli u Bizertu na doručak, pošto su proveli uzbudljivu i dosta brižnu noć nad Hitlerovom Evropom, svaki čas navlačeći i skidajući padobrane.

Iduće noći, sanjivi i razdražljivi, ponovo su krenuli. Ovoga puta pilot je pronašao put i uspešno se spustio s putnicima na pravo mesto. Partizani su ih toplo dočekali i kad su ispili ostatak rakije, pošli su iz Mrkonjić Grada u zaplenjenom kamionu, na kome se još uvek veselo vijorila crvena zastava. Oni nisu očekivali takvu raskoš. Stvari su, mislili su (sasvim pogrešno), pošle nabolje.

Zatim, kad su prešli izvesnu razdaljinu puta, pojavio se nemački izviđački avion koji je, svakako obavešten o onome šta se desilo prošle noći, radoznalo kružio iznad krošnji drveća. Ugledavši crvenu zastavu, počeo je da ih mitraljira sa svojstvenom temeljnošću, a izviđač, s vremena na vreme, bezbrižno bi izbacio po koju ručnu bombu. Pošto su ispraznili, bez nekog vidljivog dejstva, automatsko oružje na svog mučitelja, putnici su mudro napustili kamion i prešli u veoma vlažan jarak pored puta. Tamo su ostali sve dok se avion, istrošivši svu municiju, nije uputio u svoju bazu.

Kad su najzad izašli iz svog skrovišta mokri, ali, srećom bez ijedne ogrebotine, utvrdili su da je motor kamiona, koji mehanički ni u jednom trenutku nije bio potpuno ispravan, sasvim neupotrebljiv, jer su mu hladnjak izrešetala brojna mitraljeska zrna. S druge strane, točkovi su još uvek ostali, a vozač se nikako nije mogao odlučiti da ih ostavi. Pored toga bio je do vrha napunjen različitim stvarima koje su izbačene iz aviona, uključujući i naše sledovanje ruma. One su, osim nekoliko rupa od zrna, bile još netaknute. Zato su odlučili da bi bilo najbolje da kamion odvuku zajedno sa tovarom do sigurnog mesta i pođoše da traže neko drugo prevozno sredstvo.

Posle višečasovnog obilaženja okoline vratili su se u sumrak sa parom volova koje su uzajmili od jednog obližnjeg seljaka. Kad su upregli volove u kamion, već je pao mrak i počela je da pada jaka kiša. Sa upaljenim farovima koji su osvetljavali zadnjice volova krenuli su za Jajce. Pomislili su da je najzad došao kraj njihovim mukama.

Ponovo su se prevarili. Nisu daleko odmakli, kad je iz žbunja pored puta odjeknula paljba. Uz veseo povik "četnici!", njihova pratnja je uzvratila vatru i započela je čarka u kojoj su farovi razbijeni, a volovi pobegli. O preostalom delu puta, po mrklom mraku i gustoj kiši, nisu hteli da pričaju. Sada, kad su stigli na cilj puta, dupli rum ih je umirio i oni su zaspali na podu na kome su ležali.

Pošto smo se svi okupili, mogli smo se prihvatiti posla. Idućeg jutra počeli smo zvanične štabne razgovore sa partizanima, u cilju da od njih dobijemo, kao prvo, sliku o vojnoj

situaciji u Jugoslaviji, koju bismo onda mogli da proverimo prema obavestenjima kojima smo raspolagali iz drugih izvora.

Vivijen Strit, u svojstvu mog "načelnika štaba", provodio je vreme nad kartama krupnih razmera, sa partizanskim načelnikom štaba, Arsom Jovanovićem. Piter Mur

(Peter Moore) je diskutovao o rušenju i eksplozivima sa Titovim načelnikom inžinjerije koji je, začudo, bio beloruski emigrant. Parkerov sagovornik bio je intendant i oni su zajedno pravili detaljne liste potreba i prioriteta prema najboljim shemama iz štabnih škola. Gordon Olston (Gordon Alston), čije je tajanstveno ponašanje bilo upadljivije no ikad ranije, svakodnevno je odlazio u jednu usamljenu kuću. Tamo je sa šefom partizanske obavestajne službe kroz tajanstveno ćaskanje — na osnovu izveštaja agenata i zaplenjenih nemačkih platnih knjižica i oznaka, sklupao izveštaje o neprijateljevom rasporedu, koje smo onda revnosno radio-vezom dostavljali u Kairo i London da bi bili upoređeni sa izveštajima prikupljenim iz drugih izvora.

Svakog drugog ili trećeg dana kad smo imali vremena da pročesljamo i obradimo prikupljeni materijal popeo bih se do tvrđave da sa Titom razmatram opštu situaciju i tada bismo razgovarali o poslednjim događajima, o različitim mogućnostima kojima može da se posluži neprijatelj a i partizani, kao i o svim preostalim neraščišćenim pitanjima.

Ovi preliminarni razgovori pokazali su nam jedno — da partizanski pokret u Jugoslaviji ima efikasnu vrhovnu organizaciju sa kojom je bilo moguće planirati i izmenjivati obavешtenja i koja je, manje-više, blisko povezana preko kurira, a u nekim slučajevima i radio-vezom, s partizanskim jedinicama u čitavoj zemlji.

Obaveštenja koja su nam partizani dali o njihovoj snazi u čitavoj zemlji, o broju nemačkih divizija koje oni angažuju i, pre svega, o količini materijala koji im je potreban, bili smo skloni da primamo sa rezervom, u svakom slučaju sve dotle dok ne budemo u mogućnosti da to sami proverimo.

U međuvremenu nije bilo sumnje na koji će se način odvijati moja misija i koji će joj biti zadaci. Kao što smo i zamislili, moj štab mora da ostane u blizini partizanskog Vrhovnog štaba, a oficiri sa odgovarajućom obukom, koji će biti sa nama u radio-vezi, moraju se priključiti svim glavnim partizanskim jedinicama. Na osnovu obavешtenja koja bi se na ovaj način pribavila, moguće je stvoriti dosta tačnu predstavu kako o obimu, tako i o efikasnosti partizanskog otpora i materijalnoj pomoći koju im opravdano treba pružiti. Kad se na taj način uspostavi dobra veza, onda ćemo moći da usaglasimo i operacije partizanskih snaga sa savezničkim na celokupnom sredozemnom ratištu.

Prvi korak bio je da se neposredno povežemo sa tri ili četiri britanska oficira koji su padobranom spuštani u partizane početkom leta i nalazili su se s partizanskim jedinicama u različitim područjima Jugoslavije. Njihova gledišta koja iz bilo kog razloga izgleda nisu doprla do spoljnog sveta, očigledno, bila bi od velikog značaja za našu procenu situacije.

U našem području nalazio se Bil Dikin (Bill Deakin). On je bio odsutan u vreme našeg dolaska, a sad se vraćao. Nastavnik istorije na Oksfordskom univerzitetu, on se nalazio u Titovom štabu za vreme teških borbi u protekla dva-tri meseca i smatrao sam da nam on može dati bolju sliku od bilo koga drugog o značaju partizana.

Do ostalih je bilo mnogo teže doći, jer su ih od nas odvajali neprohodno područje i mnogi neprijateljevi garnizoni. U Hrvatskoj se nalazio profesionalni vojnik Antoni Hunter (Anthony Hunter), škotski strelac koji je komandovao patrolom Daljinske pustinske izviđačke grupe. Dalje, na severu, u Sloveniji, nalazio se major Džons (Jones), živahna pojava, čija se hrabrost mogla uporediti samo sa snagom njegovog oduševljenja. Kao niži oficir sa Kanađanima u prvom svetskom ratu stekao je Orden za primernu službu i tada postao komandir čete. A sada, iako mu je dosta preko pedeset godina, uspeo je nekako da uredi da ga spuste padobranom u Jugoslaviju, gde su njegova izdržljivost i njegovo živo, iako ponekad nesvakodnevno ponašanje zbunjivali sve one koji su ga poznavali.

U međuvremenu, Piter Mur je obavio tehničke razgovore sa partizanskim stručnjacima za diverzije i sada je želeo da vidi njihov rad na delu. Njegovo putovanje na sever, prema partizanima, koje se moglo ostvariti za šest nedelja, bilo bi višestruko korisno. Prvo, mogao bi posetiti Hantera, a zatim Džonsa i da upozna njihova mišljenja, a zatim da uredi da mi neposredno podnose izveštaje, bilo radio-vezom ili preko kurira. Isto tako, na putu od 400—500 km pešice kroz Jugoslaviju, okupiranu od Nemaca, on će svakako moći da prikupi dragocena obaveštenja. Najzad, dobio je zadatak da razgovara sa partizanskim komandantima u Sloveniji o mogućnosti intenzivnih operacija duž železničke linije Ljubljana — Trst, komunikacije od prvorazrednog strategijskog značaja, koju je neprijatelj koristio za prevoženje materijala i pojačanja na italijanski front a koja je pružala mnoge privlačne mete — mostove i vijadukte.

Partizani su obezbedili vodiča i kasno, jedne večeri, Piter je pošao na put sa opremom svedenom samo na ono što je mogao poneti na leđima. Za čitanje na putu poneo je jednu zamašnu tehničku knjigu. Svi smo pošli da ga ispratimo. Neko mu je doviknuo da pazi gde postavlja eksploziv. On je preko ramena odgovorio da će svakako o tome voditi računa. Nećemo ga videti nekoliko meseci.

Uskoro posle Murovog odlaska stigao je Dikin. Očekivali smo upadljivu akademsku priliku i bilo nam je lakše kad smo utvrdili da izgleda kao veoma mlad i dosta neuredan student i da je uspeo u sebi da sjedini izvrsnu inteligenciju sa darom za uspostavljanje veza. Pošto je nešto pojeo i oslobodio se vašiju, koje su predstavljale gotovo sastavni deo partizanskog ratovanja, počeli smo da ga ispitujeemo o njegovim iskustvima. Bila su izuzetna.

Stigao je pravo od kancelarijskog stola iz Kaira i naleteo na nemačku petu ofanzivu u punom jeku i na partizane u pokretu. On se kretao zajedno sa njima brzo, pešice, sa malo hrane i u dugim marševima. Od tada je stalno bio u pokretu. U Crnoj Gori je glavnina partizanskih snaga opkoljena, prinuđena na defanzivu i gotovo istrebljena od daleko nadmoćnijeg neprijatelja, koji se sastojao od sedam nemačkih i četiri italijanske divizije, potpomognutih oklopnim snagama, artiljerijom i avijacijom. On i Tito bili su

ranjeni istom bombom. Jedino je izvrsna pokretljivost i poznavanje terena omogućila partizanima da izbegnu potpuno uništenje.

Dikin je svojim držanjem stekao poštovanje i divljenje partizana i izgradio čvrste temelje za naše dalje odnose sa njima.

<>Upitali smo Dikina šta misli o borbenim vrednostima partizana? On ih je hvalio na sav glas. Govorio je o njihovoj gotovo neograničenoj izdržljivosti i što se tiče njihove efikasnosti u vojnom pogledu, neprestani napori neprijatelja da ih istrebi, predstavljali su najbolji dokaz.

Zatim smo razgovarali o četnicima i o njihovoj, navodno, saradnji s neprijateljem i utvrdili, na osnovu njegovog iskustva u Crnoj Gori i Bosni, da nije sumnjao u ovo. Tamo su se četnici borili rame uz rame s Nemcima i Italijanima protiv partizana, a zaplenjena dokumenta dokazuju o vezama koje su postojale između njihovih komandi. I dalje istoričar u biti, Dikin je ovo pitanje razradio nadugačko i zato sam ga zadužio da pročešlja još neobrađen bogat dokazni materijal kojim smo raspolagala i da o ovome sačini opsežan izveštaj.

Čim se Mur uputio na sever, poslao sam Slima Fariša sa Najtom (Knight), našim drugim inženjercem, u Glamoč, selo koje se nalazi u planinskoj dolini nekih šezdesetak kilometara jugozapadno od Jajca. Naše povezivanje sa spoljnim svetom bilo je od izuzetnog značaja, a u Glamoču, usred okolnih brda, pronašli smo ravan pojas zemljišta, gde su se mogli spuštati avioni, ako posečemo nekoliko drveta i poravnamo nekoliko humčica.

Tako se Fariš, stručnjak za izgradnju aerodroma, ponovo našao u svojoj mirnodopskoj službi i to brže no što je očekivao, a u radu su mu pomagali muškarci, žene i deca iz Glamoča, koji su, po njegovim uputstvima, uz pomoć pijuka i lopata, ravnali pistu za "dakote", za koje smo verovali da će sleteti kad aerodrom bude gotov. Kada završimo poletno-sletnu stazu, optimistički smo računali, moći ćemo da uspostavimo redovnu kurirsku vezu sa Kairom i najveći deo naših teškoća biće premošćen. U međuvremenu slali smo radio-vezom bezbroj podataka i pojedinosti štabu Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva, u nadi da ćemo uspeti da otklonimo sumnju i nepoverenje koje su oni, u tim ranim danima, još uvek pokazivali prema amaterskim, improvizovanim poletno-sletnim stazama. Kad nisu radili, Fariš i njegova grupa pažljivo su vraćali iščupane žbunove na njihovo ranije mesto kako bi prikrili tragove i sprečili da izazovu radoznalost neprijateljevih aviona koji su tuda preletali.

Učestalost kojom su posećivali ovo područje, ponekad bombardujući i mitraljirajući, a ponekad samo izviđajući, nije ostavljala sumnje u zainteresovanost koju su pokazivali prema nama i našem radu. Medutim, u cilju propagande, Nemci su i dalje odricali moje prisustvo i tvrdili su da partizani nemaju nikakvu vezu sa saveznicima. Priču o našem dolasku, koja se širila kao divlji požar kroz Bosnu, lukavo su razbili objavljujući u mesnim kvislinškim novinama da je čitava stvar prevara. Rekli su da su komunisti uzeli jednog Muslimana, prodavca kobasica, i obukli ga u uniformu britanskog brigadnog generala. Tek nekoliko meseci kasnije, neprijateljska propaganda je odlučila da prizna neprijatnu

činjenicu da se nalazimo među partizanima. Ali i to su izveli na fantastičan način. Ponekad uveče, pre no što zaspemo, uključivali smo radio i slušali Beograd. Već mesecima cvet Afričkog korpusa je venuo iza bodljikavih žica u savezničkim zarobljeničkim logorima. Ali još uvek, tačno u deset časova, Lili Marlen je pevala njihovu specijalnu pesmu, sa istim onim sladunjavim bolećivim prizvukom koji smo tako dobro upoznali u pustinji:

Unter der Laterne,

Vor dem grossen Tor ...

Beograd je još uvek bio daleko. Sad, kad smo se i sami nalazili u Jugoslaviji, on je dobio novi značaj za nas. Postao je naš konačni cilj koji su Lili Marlen i njena nostalgična melodija nekako simbolizovali. — Kad stignemo u Beograd — govorili smo. A onda smo sa osećanjem krivice gasili radio, jer su se partizani, znali smo to, zgražali nad neobičnim zadovoljstvom koje smo osećali slušajući pesmu ove Nemice, koja se baškarila u njihovoj prestonici.

Postalo je hladnije: oštro, suvo jesenje vreme. Lišće je opadalo, a hladan vetar brisao je dolinom, mreškajući površinu jezera. Zima nije bila daleko; mučno iskušenje za gerilce. Partizanima je ovo bila već treća zima u šumi. Hrane je bilo sve manje, a nedostajala je i odgovarajuća obuća i odeća.

Nemci su ponovo prešli u napad. Pao je Split, a sa pojačanim neprijateljevim snagama u Banja Luci i Travniku, tu odmah kraj drumu, naš položaj nije bio posve siguran. Nemačke patrole su se svakim danom sve više približavale. Između nas i mora Nemci su se ponovo probijali ka područjima koja su Italijani napustili.

Rat uklanja prepreke koje nas dele u doba mira. Živeći s partizanima, mi smo ih dobro upoznali, počev od Tita i drugih rukovodilaca, pa do desetak običnih vojnika koji su nam bili dodeljeni kao pratnja, pomagali nam u našim svakodnevnim potrebama.

Jedno je svima bilo zajedničko: bili su veoma ponosni na svoj pokret i na ono što su postigli. Za njih spoljni svet nije imao nekog neposrednog značaja ili interesa. Bili su im samo važni: njihov narodnooslobodilački rat, njihova borba protiv osvajača, njihove pobjede, njihove žrtve. Najviše su se ponosili time što nisu nikome ništa dugovali, što su do sada sve postigli bez ikakve pomoći sa strane. U njihovim očima, mi smo bili zaslužni samim tim što smo se nalazili među njima. Bili smo živi dokaz interesovanja koje je spoljni svet najzad počeo da pokazuje prema njima. Mi smo bili sa njima "u šumi". To je već samo po sebi predstavljalo određenu vezu.

Ovom ponosu pridruživao se duh samopožrtvovanja, koji je bilo teško ne poštovati. Život svakoga od njih odvijao se strogo samodisciplinovano, sa potpunim odricanjem; bez pića, pljačke, ljubavi. Kao da je svako od njih bio vezan zakletvom, koja je delimično bila ideološke, a delimično i vojne prirode, jer u uslovima u kojima su se borili svako popuštanje u disciplini predstavljalo bi propust; isto tako nije se moglo dozvoliti da se uzimaju u obzir lične želje i osećanja.

Ali, i pored svega toga, partizani nisu bili sumorni ljudi. Oni ne bi bili Jugosloveni da su bili takvi. Njihov urođeni nemir, njihova prirodna samostalnost, njihovo duboko ukorenjeno osećanje za dramatičnost ispoljavali su se na niz neočekivanih načina.

Tito je odskakao od svih. Kad je trebalo donositi odluke, on ih je donosio; bilo koje, političke ili vojne, donosio ih je mirno i pribrano, pošto bi prethodno saslušao dokaze i za i protiv. Ja sam sarađivao isključivo sa njim. Bio sam siguran da od njega mogu dobiti brz i neuvijen odgovor, bilo u jednom ili drugom smislu, o svakom pitanju, ma kako ono bilo važno ili beznačajno. Često se nismo slagali, ali Tito je uvek bio spreman da diskutuje o svakom pitanju i o njegovom značaju, i dozvoljavao je sebi da prihvati suprotno mišljenje, ako bi ono bilo dovoljno uverljivo. Često, kad bi se došlo u ćorsokak zbog tvrdoglavosti njegovih potčinjenih, ako bi se obratili njemu, on bi posredovao i izmenio njihovu odluku.

Ono što sam uskoro uočio kod njega, bilo je da je na njega znatno uticala sugestija izneta u psihološki prikladnom trenutku, da ovako ili onako ponašanje priliči ili ne priliči časnoj i civilizovanoj naciji. Potajno koristeći ovo kao argumenat, bio sam kadar da ga više puta odvratim od postupaka koji bi razorno delovali na naše odnose. Istovremeno, on je reagovao podjednako oštro na sve ono što bi se, u najširem mogućem smislu, moglo smatrati kao omalovažavanje nacionalnog dostojanstva Jugoslavije. Ovaj nacionalni ponos, palo mi je u oči, bila je neočekivana odluka čoveka za kojeg se činilo da će kao komunist biti na prvom mestu veran jednoj stranoj sili, Sovjetskom Savezu.

Kod Tita su postojale mnoge neočekivane osobenosti: iznenađujuća širina pogleda; stalno prisutni smisao za humor; neprikriveno uživanje u sitnim životnim zadovoljstvima; uzdržanost ali i prirodna prisnost u odnosima sa ljudima; temperament koji bi se ponekad rasplamsao u nagao bes; brižnost i velikodušnost koje je u svemu stalno pokazivao; iznenađujuća spremnost da sagleda neki problem sa svih strana. Sve su to bile veoma ljudske osobine, koje nikako nisu bile u skladu sa uobičajenom predstavom o nekoj komunističkoj marioneti, a koje su omogućavale da lični odnosi među nama budu bolji nego što sam se uopšte usudivao da očekujem. A ipak, ni za trenutak nisam zaboravio da imam posla sa čovekom čiji su ciljevi bili, vrlo verovatno, sasvim suprotni od mojih.

Od ljudi koji su okruživali Tita, u tim prvim danima najviše smo viđali njegovog načelnika štaba Crnogorca Arsu Jovanovića, koji je bio aktivni oficir jugoslovenske vojske i koji je završio beogradsku generalštabnu akademiju, kod generala Mihailovića. Krut, neelastičan, tvrdoglav, odbojan, strogo se držao tekućeg posla, bez maštovitosti, ali veoma sposoban i svoje dokaze podupirao je činjenicama i ciframa, često gledajući u zaplenjenu nemačku kartu. Za vreme Titovih izliva ljutnje ili zadovoljstava ostajao bi nem. Zatim, kad bi se Tito stišao, nastavio bi da iznosi svoju tačnu i savesnu procenu situacije.

Ali Arso nije spadao u krug Titovih najprisnijih saradnika. Oni su bili, kako smo uskoro utvrdili, ljudi istog životnog iskustva: profesionalni revolucionari koji su sa Titom delili njegova izgnanstva i boravke u tamnici, koji su mu pomagali da organizuje radničke

ćelije i štrajkove, koji su sa njim prolazili kroz šibu policijskog gonjenja. Postupno smo ih upoznali.

Možda je najvažniji od njih bio Edvard Kardelj, nizak, zdepast, bled Slovenac sme kose, tridesetih godina, sa naočarima čeličnog rama i urednim malim brkovima, koji je ličio na provincijskog učitelja, što je, kako se ispostavilo, i bio. On je, kako sam utvrdio, bio teoretičar Partije, stručnjak za marksističku dijalektiku.

Postojala su mnoga pitanja iz teorije i prakse komunizma, na koja sam oduvek želeo da dobijem odgovor. Sad sam imao priliku za to. Kardelj je znao na sve da odgovori. On je bio veoma zanimljiva ličnost za razgovor. Nikada ga niste mogli zbuniti ili razljutiti. Bio je savršeno iskren, savršeno logičan, savršeno miran i pribran. Objašnjavao je da će jednoga dana nestati njihove teškoće; nestaće njihovi neprijatelji; narod će se obrazovati a komunistička era učiniće svet srećnijim i boljim. Onda će prestati potreba za bilo kakvim oštrim merama. On možda neće doživeti ovaj period. Ali je bio sasvim spreman, kao i svi ostali, ne samo da sam umre za to već da žrtvuje svakoga i sve koji su mu bliski i dragi za ideju koju je odabrao, da ukloni svakoga ko mu stoji na putu. Ovakve žrtve čine se za dobro čovečanstva. Ima li uzvišenijeg cilja? I on bi me, govoreći, pouzdano i prijatno gledao kroza svoje naočari.

Zatim, tu je bio Marko, Srbin čije je pravo ime bilo Aleksandar Ranković. "Marko" je, izgleda, bio njegov konspirativni nadimak. I zaista, sve je oko njega bilo konspirativno. On je umeo nekako da ostane u pozadini, a tek sam posle izvesnog vremena shvatio koliko važnu ulogu ima u pokretu. Uglavnom, kao organizator. On je bio taj koji je, pod Titovim nadzorom, rukovodio partijskim aparatom; oslobađao se nepouzdatih, postavljao ispravne ljude na prava mesta; ubacivao ilegalne radnike u velike gradove; infiltrirao se u kvislinške jedinice, u Gestapo. Isto kao i Kardelj, tridesetih godina, on je već bio u tamnici pre rata; sa Titom bio je od početka i aktivno učestvovao u prvim danima ustanka u Srbiji, u leto 1941. godine. Sin seljaka, imao je tvrdoglav, dosta lukav izraz lica koji seljaci često imaju. On nije bio, kako se činilo, čovek koji će se dati nadmudriti u nekom cenkanju. A ipak, nekako, bio je dosta privlačan. "Konspiracija", govorio bi mi veselo, sa prstom pored nosa, "konspiracija".

Zatim, tu je bio i Đilas, Crnogorac, mlad, netrpeljiv i zgodan, razbarušene kose; i Moša Pijade, stariji intelektualac iz Beograda, koji je, kao gotovo jedini Jevrej in među partizanima, postao omiljena meta nacističke propagande; obadvojica su imala visok položaj u partijskoj hijerarhiji. Tu su takođe bile Zdenka i Olga, koje su se smenjivale radeći kod Tita, brinući se o njegovim mapama, spiskovima i čitavim svežnjevima poruka. Zdenka, čudno, blede, fanatično malo stvorenje. Olga, visoka, dobro građena, u crnim jahaćim čakširama i čizmama, s pištoljem o pasu, govorila je savršeno engleski, jer je pre rata bila u jednoj uglednoj školi u Londonu, gde ju je otac, ministar kraljevske jugoslovenske vlade, poslao u nadi da će je tako sačuvati od nevolja. Ova nada bila je osuđena na razočarenje, jer je, čim se vratila u zemlju, uprkos poreklu i vaspitanju, postala član Komunističke partije i zavetovala se da će zbaciti vladu čiji je član bio njen otac, i zbog učešća u komunističkim nemirima bila je bačena u zatvor od policije iste vlade. Sada, već dve godine skrivala se u šumi i hodala po planinama, bombardovana i mitraljirana, kao otpadnik, pobunjenik, revolucionar, partizan. Ali, kad bi progovorila

engleski, izgledalo mi je kao da razgovaram s nekom našom devojkom od pre rata; iste reči i izrazi, isti način izražavanja, isti mladalački ukus i oduševljenje — sve je to bilo tako prijatno osveženje u sumornoj sredini. Nekako čovek nije mogao da shvati da je udata, da ima muža Bosanca — Muslimana i dete koje je ostavila kad se pridružila partizanima. Sada se beba — devojčica — nalazila u Mostaru, gradu blizu mora gde se nalazio nemački garnizon, prepuštena na milost i nemilost Gestapou i čestim bombardovanjima Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva. Pitala se da li će je ikada videti? Jednom joj je jedan ilegalac iz Mostara doneo fotografiju — malenu, zamagljenu sličicu, na kojoj je, kako je rekao Vlatko Velebit, dete izgledalo kao punoglavac. Ali, Olga je bila očarana. Njeno dete bilo je živo, bar pre nedelju dana.

Najzad, da upotpunimo Titovu okolinu. U njoj su se nalazili i Boško i Prlja, njegovi pratioci — upadljivi snažni mladići koji ga nikad nisu napuštali — i njegov pas Tigar, ogroman vučjak, koga su svojevremeno zarobili od Nemaca i koji je sad bio njegov stalni pratilac.

Kod ove neobične grupe, prema kojoj se Tito odnosio sa nekom veselom blaganaklonošću, uočio sam: prvo, njenu potpunu odanost Starom, kako su ga zvali, i drugo, da su svi oni, mladi i stari, muškarci i žene, intelektualci i zanatlije, Srbi i Hrvati bili sa njim u šumi od prvih dana otpora i delili sa njim sve teškoće i opasnosti, neuspehe i uspehe. Ovo zajedničko iskustvo slomilo je sve klasne razlike, razlike u narodnosti ili temperamentu i iskovalo među njima trajne veze odanosti i prisnosti.

Partizani koji su pripadali našoj pratnji takode su bili stari borci, po borbenom iskustvu, iako su neki bili sasvim mladi. Oni nisu baš naočito izgledali u iznošenim nemačkim i italijanskim vojničkim bluzama i zakrpljenim pantalonama, uvučenim u pocepane čizme, ali su bili hitri i odlučni i dobro su rukovali oružjem, koje je bilo sjajno i očuvano naspram otrcane odeće, kao u ljudi koji su nosili oružje čitavog svog života.

Njihov rukovodilac imao je položaj ekonomista ili intendantskog vodnika, jer su u njegove dužnosti spadali: uzimanje našeg sledovanja crnog hleba i jela od kuvara, nadgledanje naše komore koja se sastojala od dva ili tri umorna bosanska konjića, uz druge poslove više administrativne no borbene. Mi smo ga zvali ekonomist. Isprva nam se nije mnogo dopadao. Izgledao je, mislili smo, suviše pametan, tamne kože i lukavih crta lica. Ali, vremenom, kad smo imali priliku da procenimo njegove kvalitete, zavoleli smo ga na određen način i utvrdili da je spreman da pomogne, prijateljski nastrojen, maštovit i pouzdan u nedaćama. Kasnije mi je poverio svoju najveću želju: hoće da postane "pravi vojnik". Nadao se da će moći da se osposobi putem neke posebne obuke, posle čega bi, ako bude imao sreće, mogao da postane oficir. Ali, za sada on je ostao komandir naše pratnje i sve i sva.

Na osnovu naših zapažanja i izveštaja koje sam sada primio od mojih oficira iz različitih delova zemlje, postupno smo počeli da stičemo predstavu o obimu i prirodi partizanskog pokreta u Jugoslaviji. Ovde je, kako je izgledalo, bilo nešto daleko značajnije, kako vojnički, tako i politički, nego što je to iko izvan Jugoslavije mogao naslutiti.

U prvo vreme, malene gerilske grupe pod rukovodstvom komunista, kad im se pružila prilika, koristile su oružje koje su imale i napadale neprijateljeve predstraže, sačekivale u zasedama konvoje na usamljenim putevima, ubijale neprijateljeve vojnike i uzimale njihovo oružje i opremu. Zatim, bolje naoružani i opremljeni na račun neopreznog neprijatelja, bili su kadri da sprovedu i ambicioznije akcije: dolazili su do sve većih količina oružja i opreme. Sa svakim uspehom povećavao se i njihov broj. Kad se saznalo o njihovim poredama, pridružili su im se Jugosloveni iz čitave zemlje, muskarci i žene svih uzrasta i svih staleža. Iako su im gledišta i ubeđenja bila različita, ujedinjavalo ih je uverenje da partizanski pokret pod Titovim rukovodstvom pruža najbolje mogućnosti za zadavanje udaraca i oslobađanje zemlje. Svi su bili ispunjeni neotoljivim oduševljenjem za ogorčenu borbu koju su vodili i za novu i bolju Jugoslaviju, koja im je predstavljala krajnji cilj i nagradu. Tako je pokret dobijao u snazi.

Strategijski, stanje je bilo pogodno za neregularno ratovanje. Sve je u Jugoslaviji govorilo u prilog gerilskog rata: neprijateljeve razvučene komunikacije, izolovani garnizoni i objekti. I zemljište je bilo pogodno za ovu svrhu. U brdima i šumama partizani su imali osnovicu za svoje akcije i ona im je mogla služiti po volji kao baza, polazna tačka, prostor za manevrisanje, mesto u kome će se skrivati. To je bio neophodan element za njihov način ratovanja, kao što je more neophodno za pomorsko ratovanje. Pojavljujući se odatle neočekivano, oni su bili kadri da postižu iznenađenje, koje je bitan element u neregularnom ratovanju. Nestajući u šumi, čim obave svoj zadatak, mogli su da uskrate neprijatelju svaku sigurnu metu prema kojoj može da usmeri svoj protivudar. Oni su, takođe, uživali i podršku civilnog stanovništva, koje je bilo duboko zadojeno tradicijom pružanja otpora stranim osvajačima bili oni Tevtonci ili Latini, Mađari ili Turci. Ali možda se osnovni razlog uspeha partizana mogao naći i u osobinama njihovih vođa. Oni su bili komunisti. U gerilskom ratu, ideje su značajnije od materijalnih mogućnosti. Mali broj ideja može se izjednačiti sa komunizmom po jačini, ustrajnosti, lukavosti, u snazi nad pojedincima. Komunističke vođe dali su partizanima jedinstven cilj, surovu rešenost, neumoljivu disciplinu bez koje ne bi mogli opstati, a još manje postići svoj cilj. Oni su sami imali i udahnjivali onima oko sebe duh apsolutne odanosti, koji ih je vodio dotle da uopšte ne žale sebe ni svoje živote kao ni živote drugih; oni nisu ni davali ni očekivali milost. Oni su udahnuli pokretu i proročanski smer: partijsku liniju. Oni su uveli već ustanovljen sistem obaveštavanja — dobro oprobano, rašireno i od ranije utvrđenu ilegalnu mrežu. Onome što je počelo kao rat, oni su dali karakter revolucije. Najzad — a ovo je možda njihovo najznačajnije dostignuće — oni su uspeli da ubede svoje sledbenike da zaborave na stare istrebljivačke svađe i mržnje, i, uključujući zajedno Srbe, Hrvate, Slovence, Crnogorce i ostale u borbu protiv zajedničkog neprijatelja, stvorili su u svojim redovima novo osećanje nacionalnog jedinstva.

Godine 1943. partizani su imali, ukoliko je to bilo moguće utvrditi, oko 150. ljudi, a možda i više. Ova sila, koja se sastojala od jedinica različite jačine, bila je raspoređena po čitavoj Jugoslaviji, sa uporištima, uglavnom, u planinama i šumama. Svaka partizanska jedinica imala je svoj štab koji je, posredno ili neposredno, bio odgovoran Titovom Vrhovnom štabu, koji je na ovaj način vršio efikasnu operativnu kontrolu nad čitavim oružanim snagama. Veze su se održavale radiom i pri tom su se, uglavnom, koristile zaplenjene nemačke radio-stanice, ili preko kurira koji su prevaljivali opasan put iz jednog dela zemlje u drugi, kroz neprijateljeve linije.

Rat koji su partizani vodili bio je neobičan. Nije bilo ustaljenog fronta. Kako su se, uglavnom, borili pešadijskim naoružanjem, sa ograničenim zalihama municije, protiv dobro obučenog, dobro naoružanog, dobro opremljenog, dobro snabdevenog i motorizovanog neprijatelja, podržanog oklopnim jedinicama, artiljerijom i avijacijom, morali su da izbegavaju frontalnu borbu u kojoj bi neizbežno gore prošli. Da bi uspeali, bilo je nužno da očuvaju inicijativu, da ne dozvole da ona pređe u ruke protivnika. Cilj je bio da se napadne neprijatelj tamo gde je predstavljao najizdašniju metu, gde je bio najslabiji i, iznad svega, gde je to najmanje očekivao. Podjednako je bilo važno da se, kad postignu cilj, ne zadržavaju, već da odmah nestanu u okrilje brda i šuma, gde ih potera ne može doseći. Ovo je iziskivalo visok stepen pokretljivosti. Njihovi ljudski i materijalni izvori bili su neizvesni. Svaku akciju u kojoj neprijateljevi gubici nisu premašivali njihove u srazmeri od najmanje pet prema jedan, partizani su smatrali porazom.

Da bi gerilci opstali u uslovima u kojima su se borili partizani, oni moraju po svaku cenu da uskrate neprijatelju metu za protivakciju. Kako se njihov broj i obim borbenih aktivnosti povećavao, ovo je postajalo sve teže. Morali su da se odupru iskušenjima da pređu u gonjenje neprijatelja i učvrste svoje uspehe. Svi uspesi morali su se smatrati privremenim. Sela i male gradove koje su osvojili iznenadnim napadima, morali su ponovo da napuste kad bi neprijateljeve jedinice prešle u jači protivnapad. Bila bi fatalna greška da partizani dozvole sebi da budu prinuđeni na ulogu opsednutog garnizona, što su pojedini komandanti naučili kroz gorka iskustva. I tako su gradovi i sela prelazili iz ruke u ruku zajedno sa stanovnicima, a svaki put je sve više stanovnika u ovom procesu stradalo i bilo izgubljeno.

Podršku koju je davalo partizanima, stanovništvo je surovo plaćalo. Pored gladi i nestašice koja je harala opustošenom zemljom, Nemci, Italijani, Bugari i različiti mesni kvislinzi preduzimali su divlje represalije nad narodom kao osvetu za štetu koju su počinili partizani. Ali ni partizani ni civilno stanovništvo nisu dozvoljavali da ih ma šta spreči da se odupiru neprijatelju. I, u stvari, neprijatelj je svojom surovošću podrivao sopstveni cilj, jer je izazivao takvu mržnju i ogorčenost da su time snaga i jačina nacionalnog otpora bile samo udvostručene.

Još mnogo pre saveznika, Nemci i Italijani su shvatili da partizani predstavljaju vojni činilac od prvorazrednog značaja, pred kojim je savremena armija u mnogo čemu bespomoćna. U toku tri godine, oni su protiv njih povelili ne manje od sedam ofanziva širokih razmera, od kojih je svaka angažovala više od po deset divizija sa svim podržavajućim rodovima vojske. Jednom ili dvaput veće snage partizana nalazile su se blizu opkoljavanja i istrebljenja. Neprijateljeva avijacija, protiv koje nisu imali nikakve zaštite, igrala je ovde značajnu ulogu otkrivajući njihove položaje i vezujući ih dok bi pristigle jedinice kopnene vojske da se obračunaju sa njima. Ali, svaki put su uspevali da se izvuku, nestanu i da se opet pojave na drugome mestu, napadajući neprijatelja tamo gde je najmanje očekivao. Za vreme svake od ovih ofanziva, obimna pomeranja trupa izlgala su neprijatelja, više no ikad ranije, napadima i zasedama partizana. Zbog toga su sve ove ofanzive propale a partizani, iako iznureni, gladni i loše opremljeni, nastavili su neometano sa svojim otporom. U međuvremenu su Nemci, s neprijateljem koji im je izmicao iz ruku, s nepouzdanim saveznicima i bez dovoljno sopstvenih trupa kojima bi

efikasno držali pod okupacijom celu zemlju, mogli samo da smeste svoje garnizone u veće gradove i da pokušaju sačuvati linije komunikacija među njima. I, samo da bi ovo sproveli, morali su upotrebiti dvanaestak ili više dragocenih divizija, koje su mogle veoma koristiti na drugim frontovima.

U područjima koja bi privremeno oslobodili, partizani su uspostavljali privremenu upravu. Ona se zasnivala na antifašističkom Narodnom frontu, koaliciji pod komunističkim rukovodstvom. Politička i upravna jedinica je bio odbor, koji je u grubom odgovarao ruskom sovjetu. Veza između partizanskih civilnih i vojnih vlasti održavali su politički komesari, koji su isto tako bili zaduženi za ideološko obrazovanje jedinica. Da ne bi otuđili nekomuniste iz pokreta i civilno stanovništvo, sprovedena je relativno umerena linija, a komunisti su pazili da ne insistiraju više no što je potrebno na svojim konačnim ciljevima ili spornim pitanjima. Ali svuda su ključna mesta držali članovi Partije, i u stvari oni su diktirali politiku. Svuda sam, takođe, nalazio komunističke agitatore koji su vatreno iznosili svoja ubeđenja i pridobijali kolebljive.

Nije bilo znakova o nekom stvarnom posredovanju Sovjetske Rusije i o njenoj kontroli. Nijedan zvanični sovjetski predstavnik još nije dopro do partizana, iako je, izgleda, bila uspostavljena radio-veza sa Sovjetskim Savezom. Ali komunistima Titovog kalibra, koji su obučeni u Moskvi i koji su se nalazili na čelu pokreta, očigledno nije bilo potrebno da iz dana u dan dobijaju instrukcije iz Moskve. I zaista, sa uobičajenim komunističkim žargonom na usnama svih, sa istim starim partijskim parolama ispisanim na svakom zidu i sa crvenom zvezdom, srpom i čekićem na kapi svakog partizana, "posmatrač, upoznat sa Sovjetskim Savezom, mogao bi pomisliti", kako sam pisao u jednom od svojih najranijih izveštaja, "da se nalazi u jednoj od republika Sovjetskog Saveza".

Postupno smo isto tako saznali nešto i o stanju u ostalim delovima zemlje. Tamo gde su velika područja stalno prelazila iz ruku u ruke to nije bilo tako teško.

Bosna, gde smo se sada nalazili, bila je deo tzv. Nezavisne Države Hrvatske. Nominalno, ovo je bila kraljevina, ali njen kralj, italijanski vojvoda od Spoleta, mudro je izbegao da preuzme svoje naimenovanje i sva vlast se nalazila u rukama Ante Pavelića i njegovih ustaša, uz podršku Vermahta. Oblik vladavine bila je diktatura na fašističkim ili nacističkim osnovama. U ulozi poglavnika ili firera bio je Pavelić, a ustaše su bile njegova pretorijanska garda. Pored ustaša, koji su bili podeljeni u jedinice slične Hitlerovim SS-jedinicama, nova "hrvatska država" hvalila se sopstvenom vojskom i vazduhoplovstvom, pod nemačkom operativnom kontrolom. Ove oružane snage bile su veoma nesigurne u svojoj lojalnosti prema Paveliću i dezerteri su u velikom broju prilazili partizanima.

Pavelićevo preuzimanje vlasti bilo je praćeno vladavinom terora, koji se ne pamti čak ni na Balkanu. On je imao da namiri dosta svojih starih računa. Na svakom koraku masakri i zverstva; najviše su stradali Srbi, naročito u Bosni, gde ih je bio veliki broj; zatim, takođe, da bi se udvorio svojim nacističkim gospodarima, Pavelić je uništavao Jevreje; i najzad, gde bi ih uhvatio, komuniste i simpatizere komunista. Rasno i političko proganjanje bilo je praćeno podjednako surovim religioznim proganjanjem. Sad, kad im se najzad pružila prilika da to ostvare, oni su uništavali pravoslavnu crkvu na svojoj

teritoriji. Pustošili su pravoslavna sela, masakrirali njihove stanovnike; podjednako — staro i mlado, ljude, žene i decu. Pravoslavno sveštenstvo su mučili i ubijali. Oskrnjavljivali pravoslavne crkve i uništavali ili spaljivali dok bi se unutra nalazila čitava pastva (ovo je bio ustaški specijalitet). Neki bosanski Muslimani, podjednako fanatični, koje su Pavelić i Nemci organizovali u specijalne jedinice a uz podršku jerusalimskog muftije, pridružili su se, sa uživanjem, rafinirano i sa svojevrsnom surovošću, zadovoljni što im se pruža prilika da masakriraju hrišćane bilo koje pripadnosti. Najzad su se hrvatski ustaše svetili za dvadeset godina srpske dominacije.

U Srbiji Nemci su držali najveći deo vlasti u svojim rukama. Na čelu nemačke marionetske vlade nalazio se general Nedić, bivši načelnik Generalštaba kraljevske jugoslovenske vojske, znatno blažeg karaktera od Pavelića, koji je smatrao, ako prihvati ovaj položaj i saradnju sa Nemcima, da to čini u najboljem interesu srpskog naroda. Ovo, međutim, nije sprečilo ni njega ni njegovu vladu da pristanu na zatvaranje velikog broja Srba u koncentracione logore, na masakr srpskih talaca i na sve druge propratne pojave svojstvene nacističkoj okupaciji. Aktivniju pronacističku ulogu odigrao je Ljotić, srpski fašistički vođa, i Srpski dobrovoljački korpus, koji se, uglavnom, sastojao od njegovih pristalica i čiji je glavni zadatak bio potiskivanje partizana.

Za nas su od najvećeg značaja bili četnici. Ovo je bio u biti srpski pokret. Od samog početka, glavna snaga četničkog pokreta nalazila se u Srbiji, iako su četnici bili, takođe, aktivni u Bosni, Dalmaciji i Crnoj Gori. Oni su stekli ovo ime po srpskim četama koje su se borile protiv Turaka u srednjem veku. Njihov vođa, Draža Mihailović, bio je Srbin, aktivni oficir Kraljevske jugoslovenske vojske, koji se posle kapitulacije povukao u šume sa ljudima koje je uspeo da okupi oko sebe, u nameri da organizuje otpor protiv zavojevača.

Toliko smo znali. Šta je zatim usledilo, u leto 1941. godine, bilo je manje jasno. Izgleda da su se četnici i partizani borili zajedno, rame uz rame, protiv Nemaca u Srbiji. Zatim su nastala obostrana optuživanja o izdajstvu (ja sam čuo Titovu verziju) i krajem 1941. godine, oni su se borili jedni protiv drugih. Partizani nisu mogli da se odbrane od zajedničkog napada Nemaca i četnika tako da su početkom 1942. godine, uz teške gubitke, bili odbačeni iz Srbije, i prešli su u Bosnu i Crnu Goru da tamo vidaju svoje rane.

Složenost situacije koja se sada odvijala bila je izrazito balkanska. Mihailović je, izgleda, nastavio i dalje da mrzi Nemce i da se nada savezničkoj pobedi i konačnom oslobođenju svoje zemlje. Ali četnici nisu mogli istovremeno da se bore protiv partizana i Nemaca. Od ovog trenutka, pa nadalje, njihov stav prema Nemcima postajao je sve pasivniji, a udvostručili su svoje napore da slome partizane.

Nije bilo potrebno ići daleko da se otkriju osnovne pobude za ovakvu politiku. U svojim prvim sudarima s Nemcima, četnici su, kao i partizani, pretrpeli velike gubitke; njihove zajedničke akcije su dovele do divljačkih represalija neprijatelja nad civilnim stanovništvom. Njima je nedostajala čvrsta rešenost partizana pod vođstvom komunista, i ovo ih je onda obeshrabilo. Oni su uz to primali radio-poruke od kraljevske jugoslovenske vlade u izgnanstvu i od savezničke Glavne komande Bliskog istoka, koja

im je preporučila da se uzdrže od akcija. Od ovog trenutka, njihov cilj bio je da se sačuvaju a ne da uništavaju; da održe plamen srpskog patriotizma, kao što su to činili njihovi preci pod turskom okupacijom, da bi kasnije, posle savezničke pobede kojoj su se nadali, mogli da povrate staru, sa srpskom dominacijom, Jugoslaviju, koja im je toliko značila.

No, da bi ovo postigli, oni su prvo morali da odstrane partizane predvođene komunistima, čije su revolucionarne težnje, očigledno, predstavljale opasnu prepreku za uspostavljanje starog režima, a privrženost Moskvi pretnju za jugoslovensku nezavisnost. Ono što je počelo kao pokret otpora, ubrzo se pretvorilo u građanski rat u kome su, to ne treba posebno naglašavati, partizani vraćali milo za drago.

Nemci su bili sasvim zadovoljni. Ništa im nije više odgovaralo no da četnici prestanu da se bore protiv njih i da svu svoju snagu usmere protiv partizana, čiji je uporan, odlučan otpor već počeo da im zadaje ozbiljne smetnje. Tako je nastao prećutan sporazum između Nemaca i četnika da se međusobno ne napadaju i da se usredsrede na uništenje partizana.

Ovo je bio početak klizavog puta koji vodi do kolaboracije; kolaboracije čije su pobude mogle biti shvatljive, a bile su tobož i patriotske, ali su ipak predstavljale kolaboraciju. Šta je bilo prirodnije od toga nego da jedinice koje se bore protiv zajedničkog neprijatelja, usklađuju svoja dejstva? Neki četnički komandanti otišli su još dalje i uputili svoje oficire za vezu u nemačke i italijanske štabove, a zauzvrat prihvatili su nemačke i italijanske oficire za vezu. Neki su stavili sebe i svoje jedinice pod nemačku i italijansku komandu i dopustili da ih oni snabdevaju i opremaju.

Ko je tu bio prevaren, a ko se ovim više koristio? Da li Nemci, koji su uspeli da otklone ono što je počelo kao pokret otpora? Ili četnici koje je, u stvari, naoružavao neprijatelj, protiv koga su nameravali da se dignu jednog dana? Sve se ovo odvijalo po klasičnoj balkanskoj tradiciji. Zar se Miloš Obrenović nije naizmenično borio protiv Turaka i bio njihov vazal? Zar on nije poslao u Carigrad odsečenu glavu svoga sadruga-oslobodioca, Karađorđa?

Sam Mihailović se, izgleda, nije slagao sa direktnom saradnjom s neprijateljem, iako je sam počeo politiku napuštanja aktivnog otpora i usmeravanja ka odstranjivanju partizana. Ali njegova kontrola nad komandantima nije bila neposredna i stalna. Tako je uskoro došlo do toga da se neki četnički komandanti još uvek bore sa pola srca protiv Sila osovine, drugi da ništa ne rade, a neki nisu krili svoju saradnju i otvoreno su živeli u nemačkim i italijanskim štabovima.

Ovaj kaleidoskop heroizma i izdajstva, suparništva i spletki već je postao pozadina našeg dnevnog života.

Bosna, gde smo prvi put ugledali Jugoslaviju okupiranu od neprijatelja, predstavljala je, u izvesnom smislu, mikrokosmos čitave zemlje. U prošlosti su se oko Bosne naizmenično borili Turci, Austrijanci i Srbi, i ovde je najžešće bila zastupljena većina nacionalnih strujanja i tendencija. Stanovništvo se sastojalo od strasno privrženih

katolika — Hrvata i ne manje privrženih pravoslavnih Srba, sa velikim delom jednako fanatičnih mesnih Muslimana. Planinska, jako šumovita zemlja bila je veoma pogodna za gerilski rat i dugo je predstavljala glavno partizansko uporište, dok su istovremeno postojale mestimične četničke grupe. Ovo je bila pozornica najgorih zverstava ustaša, kao i neprirodno drastičnih represalija četnika i partizana.

Svako ko se sam nije nalazio u Evropi pod nemačkom okupacijom za vreme rata, teško može zamisliti neobuzdani intenzitet strasti koje su se razbuktavale ili krajnosti ogorčenja koje su one izazivale. U Jugoslaviji stara rasna, religiozna i politička neslaganja bila su uvećana i obnovljena ratom, okupacijom i otporom, a prikrivene tradicije nasilja oživljene. Lekcija kojoj smo prisustvovali bila je ilustrovana spaljenim selima, oskrnavljenim crkvama, masakriranim taocima i unakaženim telima.

Jednom, posle borbe koja je trajala čitavog dana, među zelenim bregovima i dolinama, naišao sam na užasno razneto telo jednog ustaše. Kad je primetio da će biti zarobljen, on je izvadio osigurač ručne bombe i držeći je uz sebe, razneo je svoje telo u komade. Nekako je njegovo lice ostalo pošteđeno, a mrtve oči užasno su zjapile sa bledog, uvučenog lica, izobličjenih crta. Ispod košulje natopljene krvlju izvirivali su raspeće i crno-bela traka ordena, verovatno Gvozdenog krsta, koja se još uvek držala za komadić kaputa nemačkog kroja. Boreći se za stranu silu protiv svojih zemljaka, on je sebe uništio samo da ne bi pao u šake ljudi iste rase, ali različitog, isto tako dubokog ubeđenja, za koje bi ubili ili poginuli sa istom spremnošću kao on za svoje. Nije se mogao naći bolji primer žestine i fanatizma u ovom balkanskom ratu. Iz ove zbrkane, tipično balkanske situacije, jasno su se izdvajale dve činjenice.

Moja je misija vojnog karaktera; rečeno mi je da politika spada u drugi plan; najvažnije je bilo ko se bori protiv Nemaca. U to nije bilo nikakve sumnje. Partizani, ma kakva bila njihova politika, borili su se protiv njih i to izuzetno uspešno, a četnici, ma kako gledali na njihove motive, uglavnom se nisu borili ili su se, pak, borili zajedno s Nemicima protiv svojih sopstvenih zemljaka. Štaviše, ako bi se posmatrali kao vojna snaga, partizani su bili brojniji, bolje organizovani, disciplinovaniji i bolje vođeni nego četnici.

Rečeno mi je da razmotrim pitanje kako ćemo najbolje pomoći partizanima. I ovo je, takođe, bilo jasno. Partizani su već ovde vezivali nekih dvadesetak ili više neprijateljevih divizija. Ako povećamo za sada praktično nepostojeće snabdevanje, i ako im obezbedimo podršku avijacije, možemo biti sigurni da će i dalje vezivati ove snage. Štaviše, njihove akcije, ako bi se koordinirale sa našima, mogle bi biti i od neposredne pomoći savezničkim armijama u Italiji. Oni ne bi morali da menjaju svoju strategiju. U stvari, bilo je najvažnije da ne odstupaju od svojih gerilskih metoda ratovanja. Ako ih snabdemo oružjem i opremom, i obezbedimo im podršku avijacije koju su tražili, omogućili bismo im da dalje održavaju, a i možda pojačaju sadašnje napore i tada bismo svakako dobili i protivvrednost onoga što smo im dali.

Postojao je i drugi vid snabdevanja. Mi smo dobijali, kako je izgledalo, malo ili ništa zauzvrat za oružje što smo bacali četnicima, koje su količinski do sada mnogo više dobili od nas no partizani. U stvari, do sada su ga koristili protiv partizana, koji su se borili protiv Nemaca, i oni su smetali, a nikako doprinosili ratnim naporima. Prema tome, bilo

bi logično, iz čisto vojnih razloga, da prestanemo da snabdevamo četnike i da sve raspoloživo oružje i svu opremu šaljemo partizanima.

I politički su neke činjenice bile jasne. Na prvom mestu, partizani, bez obzira na našu pomoć, predstavljaju odlučujući činilac u novoj Jugoslaviji. I zaista, nije trebalo posumnjati da će uz njihovu široku i uspešnu organizaciju, kad se isteraju Nemci, postati pravi gospodari Jugoslavije. Drugo, oni su komunisti i stoga se mora očekivati da će, kad dođu na vlast, uspostaviti totalitarni oblik vladavine nalik na sovjetski, po svojoj prilici, veoma orijentisan prema Moskvi.

I ovo su, takođe, bile činjenice od prvorazrednog značaja, koje će, verovatno, uticati na buduću političku orijentaciju Balkana i, u krajnjoj liniji, ravnotežu snaga u Evropi. Da li ovo treba da utiče na odluku britanske vlade u pružanju vojne podrške partizanima?

O ovom pitanju je morala da odluči vlada. Ja sam, još pre polaska iz Engleske, postavio tada hipotetično pitanje da li treba da se bavimo zaustavljanjem širenja sovjetskog uticaja na Balkan? Tada mi je rečeno da takva razmatranja ne treba da utiču na našu politiku. Da li će vlada promeniti mišljenje kad dobije određenija obaveštenja? To nisam mogao znati. Ali, instinktivno, nastavio sam da dalje razmatram ovo pitanje.

Očigledno, ma šta ko rekao, mi ne možemo posmatrati sa oduševljenjem uspostavljanje komunističkog režima pod sovjetskim uticajem u Jugoslaviji. Ali, da li je buduće političko opredeljenje Jugoslavije zavisilo od nas? Koliko sam ja mogao da sagledam, nije. Ako sam pravilno protumačio situaciju, samo bi oružana intervencija, u mnogo većem i uspešnijem obimu od one što su je preduzeli Nemci, mogla da savlada partizane. A to, usred rata, u kome su oni i njihovi sovjetski zaštitnici bili naši saveznici i u vreme kada su nam, u svakom slučaju, veoma nedostajale jedinice, nije izgledao praktičan predlog. Pre dve godine, pre no što se iskristalisala situacija, možda bismo bili kadri da utičemo na tok događaja, u jednom ili drugom pravcu, ali ne i sada.

Pošto je stanje bilo ovakvo, trebalo je, sa vojnog stanovišta, da izvučemo što je moguće veće koristi. Da odbijemo pomoć partizanima zato što su komunisti, u trenutku kad smo činili sve što je u našoj moći da ojačamo Sovjetski Savez, zaista bi bilo neshvatljivo. Pored toga, ukoliko ranije uspostavimo zadovoljavajuće odnose sa partizanima, koji će, po svojoj prilici, postati budući gospodari Jugoslavije, utoliko bolje! I ako išta znam o komunistima, ovo neće biti lako.

Trebalo je da se razmotri još jedan faktor. Životno iskustvo oblikuje karakter ljudi. Uticaj događaja na pojedinca ne može se sasvim zanemariti. Tito je prošao kroz mnoge teškoće od 1937. godine, kada je postao generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije. Od tada je on prebrodio bezbrojne opasnosti i teškoće ogorčenog rata koji je vodio za nezavisnost svoje zemlje; doživeo je zadovoljstvo da ni iz čega izgradi snažnu vojnu i političku organizaciju, čiji je bio apsolutni gospodar. Da li će iz svih ovih napornih i uzbudljivih godina izaći nepromenjen? Da li će prihvatiti sovjetski diktat i sovjetsko uplitanje isto onako bez pitanja kao i ranije? Već mi je pala u oči samostalnost njegovog duha. A znao sam da je nezavisnost, bilo kakve vrste, nespojiva sa ortodoksnim komunizmom.

Mogućnost da će se Tito i ljudi oko njega vremenom izmeniti i postati nešto drugo, a ne obični sovjetski sateliti, izgledala je suviše daleko da bi poslužila kao osnova za neka naša razmatranja. Ali to je ipak bila mogućnost koju je, izgleda, trebalo imati u vidu. "Mnogo će", napisao sam u izveštaju koji sam poslao gospodinu Čerčilu, "zavisiti od Tita i od toga da li on sebe vidi u svojoj ranijoj ulozi zastupnika Kominterne, ili kao potencijalnog vladara nezavisne jugoslovenske države."

GLAVA IV

Uzbune i ekskurzije

Nedelje su prolazile a pitanje snabdevanja nije se približilo rešenju. Još uvek smo se oslanjali samo na ono što bi nam povremeno izbacili avionom, koji bi nasumice doleteo iz severne Afrike, a veze su uglavnom još uvek zavisile od dosta nesigurne radio-veze sa Kairom. Sada je bio spreman i naš, na brzu ruku pripremljen, aerodrom u Glamoču, ali, osim poruka koje smo primali, Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo, izgleda, nije bilo voljno da rizikuje jedan od svojih aviona da sleti na njega. Pored toga, nije bilo sigurno da li će partizani moći još dugo da zadrže područje na kome se nalazio aerodrom.

Zatim je jednog dana stigla vest da Ratna mornarica razmatra moj predlog da se snabdevanje vrši preko Jadranskog mora pomoću brzih pomorskih plovih objekata koji će iskrcevati materijal noću na dalmatinskoj obali. Njima se nije dopadalo da prilaze obali, ali su mislili da bi svoj teret mogli preneti do nekih od ostrva koja su se sad nalazila u partizanskim rukama, ako bismo mogli da nađemo prevozno sredstvo da ga prenesemo od ostrva do obale, a odatle dalje na kopno.

Ovo je već bilo nešto. Popeo sam se uz brdo da porazgovaram s Titom u njegovoj tvrđavi.

On se oduševio ovom vešću. Partizani su, rekao je, u vreme sloma Italije zaplenili jedan broj lakih pomorskih objekata. Na njima se nalaze posade iz dalmatinskih brigada, jer su Dalmatinci rođeni momari, i montirani, zaplenjeni mitraljezi i "brede" kalibra dvadeset milimetara. U stvari, rekao je, oni su već na putu da stvore sopstvenu ratnu mornaricu i lako bi mogli preuzeti zadatak da prenesu bilo koju količinu materijala kroz priobalske vode, kojima krstare neprijateljevi torpedni čamci, do mesta u Dalmaciji gde bi je iskricali. Međutim, da takve operacije budu korisne, sa njima se mora odmah početi, jer Nemci već prodiru ka obali tenkovima, artiljerijom i uz podršku avijacije, rešeni da ponovo zauzmu teritoriju koja je ostala posle sloma Italije neokupirana i koju su partizani sada držali najbolje što mogu, boreći se protiv daleko nadmoćnijih snaga. Neprijatelj je ponovo zauzeo luku Split. Partizani će uskoro biti odsečeni od čitave obale i onda neće biti moguće da se oprema prenese na kopno, čak ni da se iskrca na obali.

Kad sam se vratio u svoj štab, čekala me je nova poruka kojom su tražene pojedinosti o pogodnim mestima za iskrčavanje na ostrvima; očigledno, Ratna mornarica je ozbiljno prišla poslu. Odmah sam odgovorio i naglasio da je hitno potrebna akcija i predložio ostrvo Korčulu kao najbolje mesto za iskrčavanje. Dodao sam da ću i sam, čim mogu, poći na Korčulu i poneti radio-stanicu. Kad tamo dospem, moći ću sa samog ostrva da

dostavljam detaljnije podatke o iskrcavanju a isto tako i da rešim pitanje daljeg prenosa opreme koja se iskrca. Na putu do obale, takođe, videću i nova područja i partizane koji rade u drugačijim uslovima.

Odlučio sam da povedem Strita, Heniker-Medžora (Henniker-Major) i narednika Dankana. Pripreme za putovanje nisu dugo trajale. Veći deo puta mora se preći pešice i zato smo rance sveli na najmanju meru, samo na ono što možemo da nosimo na leđima. Za pratiocce dodelili su nam jednog partizanskog oficira i dva vojnika. Ići ćemo od jedne partizanske jedinice do druge i one će nam obezbeđivati sledovanje. Naša tačna maršruta nije bila utvrđena i zavisiće od daljeg kretanja dve neprijateljeve kolone koje su prodirale konvergentnim pravcima, da bi presekle put kroz Dalmaciju do mora. Parkera i Olstona smo ostavili da nas zamenjuju u Jajcu, a mi smo krenuli na put.

Naš prvi deo puta prešli smo, začudo, vozom. U toku protivofanzive, kad je Jajce palo u njihove ruke, partizani su uspeali da zaplene i jednu netaknutu lokomotivu i nekoliko vagona. Kako se među njima nalazio i jedan profesionalni mašinovođa i jedan železničar, kao i nekoliko bivših šefova stanica, oni nisu čekali i odmah su sastavili kompoziciju koja je radila tajno i naizmenično na kratkoj liniji od Jajca do susednog mesta Bugojna, za koje smo zaključili da će biti pogodna polazna osnovica za naš dalji put do obale. Posle nekoliko godina mučnog lutanja po planinama, partizani su bili neizmerno ponosni na svoj voz, a Tito je svoj lični vagon, pozamašan objekat od dasaka sa jednom peći u sredini, dao meni na raspolaganje. Tako je bilo očigledno da za ovaj prvi kratki deo našeg puta ni u kom slučaju ne bi valjalo odabrati neko drugo sredstvo, ako ne želimo da svojim domaćinima nanesimo ozbiljnu uvredu.

Iz Jajca je trebalo da krenemo u ponoć, kako bismo na naše odredište stigli pre zore, dok se ne pojave prvi neprijateljski izviđački avioni. Posle večere i pošto smo pripremili za put naše rančeve i radio-stanicu, pošli smo preko reke ka ruševinama železničke stanice u Jajcu.

Stanica je mučno delovala i neprijatno mirisala. Bila je pod paljbom artiljerije i više puta preotimana. Pre no što su je Nemci napustili poslednji put, pre nekoliko nedelja, zatvorili su nekoliko desetina talaca u onaj deo što je preostao od nje i sve zapalili. Sada je uskomešanost oko našeg odlaska, pod sablasnom, škiljavom i treperavom svetlošću domaćih karbidnih fenjera, davala srušenim zgradama varljivi izraz života.

Naši ranci i radio-stanica stavljeni su u jedan vagon i posle izvesnog vremena prebačeni u drugi. Neočekivani i dobrodošli, pojavili su se neki konji; onda su ih ukrcali u voz; zatim iskrkali i najzad uz dosta psovke i vike, ponovo ukrcali. S vremena na vreme, lokomotiva, koja se od početka dimila, bljuvala bi plamen, dim i iskre iz peći i dimnjaka, uz oblak pare i prodorni zvuk pištaljke. Zatim, posle još jednog dugog čekanja, pojavila su se tri penzionisana šefa stanice s veličanstvenim šiljatim kapama, bogato ukrašeni zlatnim gajtanima, zastavicama, pištaljkama i svim drugim pratećim oznakama njihovog položaja. Rukovali smo se sa Velebitom, koji je došao da nas isprati, uskočili u naš lični vagon; isto je učinio veliki broj ljudi koji su išli u našem pravcu; lokomotiva je poslednji put zapištala, što je bilo propraćeno horom otpravnika na stanici; i onda, uz duvanje i dahtanje, škripavo smo zakloparali u sumorno sivilo zore koja se pomaljalo iznad krošnji

drveća. Na vratima vagona pazio sam kad će se pojaviti avion na nebu koje je postajalo sve svetlije, ali nismo primetili nijedan. Kad smo se vratili u Jajce, čuli smo da se voz nekoliko dana kasnije, posle još netačnijeg polaska, susreo sa posebno ratobornim "henšelom", posle čega je došlo do neophodnog pridržavanja voznog reda.

Posle svih ovih detaljnih priprema, naše putovanje vozom nije trajalo duže od pola časa. Po hladnoj kiši, koja je prodirala svuda, stanica u Bugojnu je izgledala sumorno i neveselo. Tu je drhtalo dvadesetak zarobljenika, žućkastobelih lica, u pocepanim sivozelenim uniformama. Prvo sam pomislio da su to Nemci i s neprijatnošću pomislio da su verovatno na putu za streljanje — sudbina koja je čekala sve Nemce koje bi partizani zarobili, u odmazdu za pogubljenje i često mučenje svih partizanskih zarobljenika i hiljade civila — talaca.

Međutim, kad sam bolje pogledao, video sam da su to domobrani regrutovani u miliciju Nezavisne Države Hrvatske. Njih su partizani primili sa dobroćudnom popustljivošću. Ovo su, uglavnom, bile bedne jedinice — vrlo različite od ustaških formacija koje su činile elitu Pavelićeve vojske — i obično bi koristile prvu priliku da dezertiraju ili da budu zarobljene. Kad bi pale u njihove ruke, partizani bi ih uključivali u sopstvene jedinice ili razoružavali i puštali kućama. Omiljena je partizanska priča kako je jedan partizan, pošto je razoružao domobrana, naredio ovome da se vrati u svoju jedinicu i ponovo uzme pušku u ruke i pusti da ga zarobe, i na taj način doprinese partizanskom snabdevanju oružjem.

U Bugojnu smo utvrdili da ćemo doručkovati sa Kočom Popovićem, koji je tada bio komandant partizanskog Prvog korpusa. Pošli smo izrovanom glavnom ulicom Bugojna. Kao i svaki drugi grad ili selo u Bosni, ono je dvadesetak puta prelazilo iz ruku partizana u ruke neprijatelja u toku poslednje dve godine i, bilo je gotovo čitavo pretvoreno u ruševine. Na bednim, od metaka prorešetanim, belo okrečenim zidovima natpisi ranijih okupatora: MUSSOLINI HA SEMPRE RAGIONE; EIN VOLK, EIN REICH, EIN FUHRER, su precrtani i zamenjeni parolama plamenocrvene boje partizana:

ŽIVIO TITO; SMRT FAŠIZMU — SLOBODA NARODU. Ako bi se pažljivije pogledalo, primetilo bi se da su ranije partizanske parole iz prethodnih zauzimanja, Nemci okrečili kad su ponovo osvojili mesto.

Popović je stanovao u seoskoj kući izvan sela. To je bio moj prvi susret sa čovekom koga ću ubuduće dosta viđati i koji je predstavljao jednu od istaknutih ličnosti u partizanskom pokretu. Retko kada sam sreo čoveka koji je pružao ubedljiviju sliku duševne i fizičke aktivnosti. On je bio jedva prosečne visine rasta i slabije građe tela, tamne puti, iskričavih očiju i lepih, orlovskih crta lica. Gusti crni brkovi davali su mu donekle piratski izraz. Iako je tek napunio trideset godina, imao je isti napregnut izraz lica kao i svi partizanski rukovodioci, izraz koji je nastao zbog dugih meseci fizičkog i duševnog napora. Ali, u njegovom slučaju, izgleda, život ga je učinio samo mršavijim, ali ga nije iscrpeo. Njegovo zategnuto, upalo lice zračilo je vitalnošću.

Seli smo za sto u zagušljivoj maloj sobi, sa fotografijom roditelja vlasnika ove kuće, u njihovom najboljem nedeljnom ruhu u kitnjastom ramu na belo okrečenom zidu, sa

nekom jadnom biljkom u saksiji. Uskoro su nam doneli kiselo mleko i crni hleb sa komadom slanine i uobičajenom bocom rakije. Izmoren neobičnim putovanjem železnicom, posle nekoliko gutljaja rakije, moje raspoloženje se poboljšalo i ja sam se prepustio prijatnom osećanju sanjivosti i obamrlosti.

Popović, kako sam ubrzo otkrio, bio je prijatan sagovornik. Obrazovan u Švajcarskoj i Francuskoj, govorio je francuski kao Francuz (i to veoma duhovit Francuz) i imao je iznenadujuće široko polje interesovanja. Sin dobro poznatog srpskog milionera, još kao mladić postao je ubeđeni komunist. Međutim, njegova interesovanja bila su više literarne i intelektualne prirode, nego političke. On je proučavao savremenu filozofiju, a isto tako je stekao priličan ugled kao pesnik nadrealist. U beogradskom društvu smatrali su ga nekom vrstom ekscentrika, što, imajući u vidu ograničenost tog društva, nije bilo nimalo čudno. Pre rata služio je u Jugoslovenskoj vojsci, ali je veštinu ratovanja stvarno upoznao u Španiji, gde se borio sa republikancima — iskustvo koje je ostavilo dubok utisak na njega. Kad su Nemci okupirali njegovu zemlju, on je među prvima formirao partizansku grupu u Srbiji i uskoro je ispoljio velike sposobnosti kao vojni rukovodilac.

Sada, dok su bezbrojne muve zujale oko prljavih prozorskih okana, naš razgovor je lako prelazio s jednog predmeta na drugi: taktika pešadije, Karl Marks, Atlantska povelja i poslednji francuski dramski pisci. Bilo mi je žao kad je jedan vojnik došao da najavi da je vreme za polazak. Pošao sam sa mnogo jasnijim predstavama o mnogim stvarima i sa utiskom da sam sreo čoveka koji se po svojim sposobnostima mora odlikovati u životu pod bilo kojim uslovima.

Napolju smo zatekli našu pratnju i dva tovarna konjića na kojima se nalazila radio-stanica i deo našeg tovara. Oprostili smo se od Koče i krenuli. Rana jutarnja kišica je prestala da pada i sad je bio blistav jesenji dan. Put nas je vodio ravno i pravo preko male zelene ravnice, ukrašene seoskim zgradama i voćnjacima, sve do podnožja šumom obraslih padina bregova koji su se uzdizali između nas i Livna, malog gradića, udaljenog oko 70 km od obale. Iza brda vodila se borba. Livno, koje se pružalo s obe strane puta koji je vodio ka obali, sve donedavno držao je neprijatelj kao i većinu drugih okolnih sela. Nećemo znati kojim putem da nastavimo sve dok ne stignemo sa druge strane brda i sami ne izvidimo teren.

Dok smo hodali pored konja, razgovarao sam sa Mićom, oficirom koji je bio zadužen za našu pratnju, visokim, privlačnim mladićem od dvadeset jedne godine, koji je bio obučen u novu britansku uniformu sa oznakama potporučnika. On mi je rekao, kad su Nemci okupirali Jugoslaviju, da je bio pitomac u Kraljevskoj vojnoj akademiji. Odmah je otišao u šumu i pridružio se Draži Mihailoviću. Zatim, kad je video da se četnici ne bore ozbiljno protiv neprijatelja, on ih je napustio i prebegao partizanima. Ovde je mogao da se bori koliko

hoće. Bila je to priča koju smo dosta često slušali od bivših četnika. Nisam sumnjao da je moj pratilac posebno odabran da bi mi ovo samo još jednom ponovio.

Kad smo stigli do podnožja, napustili smo put i pošli zaobilaznim stazama kroz šumu, najvećim delom penjući se strmo. Jednom ili dvaput spazili smo nemački avion koji je

leteo iznad nas, a jednom iz pravca glavnog puta čula se tutnjava nekoliko teških mašina sa unutrašnjim sagorevanjem. Ovo su, ispravno ili ne, partizani dočekali sa povicima: "Tenkovi! Tenkovi!" — ali se nismo zaustavljali da to ispitamo. Jednom smo naišli na partizansku patrolu koja se probijala u pravcu suprotnom od našeg, ali ona nije znala šta se dešava iza brda. Jedan član bila je devojka, čvrsta i odlučna koja je, kao i muškarci, nosila pušku, ranac i nekoliko nemačkih ručnih bombi.

U podne smo se odmorili nekoliko minuta i pojeli naše sledovanje. Partizani su izvadili velike komade hleba iz džepova, a mi naše čuture. Fariš nam je pred polazak pripremio hermetički zatvorene pakete novog američkog sledovanja, koji se mogu spakovati u džep, što mi nikad ranije nismo videli, i jedva sam čekao da otvorim jedan i vidim šta je unutra. Svaki mrki paketić tajanstvenog izgleda, dug samo nekoliko santimetara, bio je obeležen sa: "doručak", "ručak" ili "večera", i u našoj mašti, izoštrenoj svežim vazduhom i naporom bez dovoljno hrane, ovo smo zamišljali kao obroke od tri jela. Vivijen je čak pomenuo da ne bi bio red da vadimo ovako luksuzno sledovanje pred našim manje srećnim pratiocima, koji nisu imali ništa drugo osim suvog hleba. Ipak, naša prirodna radoznalost prešla je preko ovih skrupula i mi smo otvorili prvi, a zatim i drugi paketić.

Ovo su zaista bili veoma domišljati proizvodi. Unutra su se nalazili u celofanu mali paketići praška za limunadu, posebno obogaćeni vitaminom C, mali paketići supe u prahu, posebno obogaćene vitaminom B, zatim kocka šećera, pažljivo umotana u hartiju, koja je sadržavala, sudeći po natpisu, veoma jaku količinu vitamina D. Tu su se isto tako nalazili (umotani u celofan): komad žvakaće gume i dve cigarete, dva mala suva kekisa, komadić čokolade i, najzad, jedna veoma mala posudica u kojoj je bio zalogaj sira.

Partizani, žvaćući svoj hleb, posmatrali su nas sažaljivo dok smo se petljali sa celofanom i pokušavali da rastvorimo supu u porcijama. Pre no što smo uopšte išta uradili, odjeknuo je poziv "napred", i opet smo krenuli. Bili smo gladni, kao i pre, a osramotili smo se. Međutim, popravili smo to, na sledećem odmoru, kad sam, za vreme opšteg pokazivanja oružja, izvadio moj automatski pištolj — još jedan proizvod "Lendliza", koji je čitava grupa s divljenjem opipala.

Najzad, posle nekoliko časova upornog penjanja i kretanja kroz gustu šumu, našli smo se pred širokom sunčanom ravnicom, sa putem koji je krivudao kroz nju u daljini. Nije bilo ni traga ni glasa od neprijatelja ili od partizana. Zatim, dok smo razmišljali šta da uradimo, primetili smo mala nemačka štabna kola kako se penju uzbrdo k nama. Kad su se približila, u njima smo ugledali partizanskog oficira, koga smo svi poznavali — Lolu Ribara, sina dr Ivana Ribara, koji je bio predsednik jugoslovenske Ustavotvorne skupštine 1920. godine i sada bio vodeća politička ličnost u partizanskom pokretu. Mladi Ribar, dvadesetih godina, imao je istaknutu boračku prošlost i smatralo se da je veoma sposoban.

On je doneo mnogo vesti o bici. Partizani su uspeli da osvoje Livno i sada se bore u Kupresu, manjem mestu, koje se nalazilo između Livna i mesta gde smo se sad nalazili. Kad stignemo do njega, ono će već biti u partizanskim rukama.

Ukrkali smo se u kola i ubrzano pošli putem ostavivši našu pratnju i tovar da lagano dođu za nama. Posle nekoliko kilometara vožnje stigli smo do zapaljenih ruševina Kupresa. Razbacani leševi i spaljeni kamioni svedočili su o porazu neprijatelja. Štab partizanske brigade bio je smešten u jednoj od retkih preostalih kuća koja je gledala na trg. Ovde smo našli komandanta brigade kako raspravlja o smeštaju ranjenika sa sanitetskim oficijom, krupnom partizankom, koja je potvrđivala svoje dokaze udarajući pesnicom po stolu. Čim je ovo pitanje rešeno, doneseni su vino (približavali smo se dalmatinskim vinogradima), kajgana i hleb, onda nam je u tančine ispričan tok bitke, u kojoj su partizani postigli značajan taktički uspeh, koristeći se zaplenjenim neprijateljevim oklopnim kolima. Neprijatelj, ne shativši da partizani imaju nešto slično, pretpostavio je da mu stižu sopstvena pojačanja i dočekao ih je, bukvalno, širom otvorenih ruku. Greška koju su skupo platili. Kad smo završili obed, odveli su nas da se divimo oklopnim kolima koja su sad bila sakrivena u plastovima sena.

U Kupresu smo čekali dok je naš radiotehničar, koji je podigao antenu na trgu, uzalud pokušavao da uspostavi vezu sa Kairom. Kao što se često dešavalo, vremenske prilike ili susedne planine ometale su prijem i tehničar je uzalud udarao i petljao usred velike grupe partizana i seljaka koji su ga sa divljenjem posmatrali.

Bilo je kasno kad smo se uputili u Livno, ovoga puta u zaplenjenom malom autobusu koji je vozio privlačan, mlad Italijan, u divnom belom kaputu od ovčije kože. On je, izgleda, bio pilot jednog italijanskog aviona koji je svakoga dana dolazio i bombardovao partizane, sve dok ga jednog dana neki partizan nije oborio hicima iz puške. Kako nije odavao veoma ubeđenog fašistu, a partizani nisu imali dovoljno vozača, dodeliše mu da vozi kamion. On je to činio sa velikim uživanjem, manevrišući nespretnim vozilom kao da je bombarder za obrušavanje i prateći svaki pokret operskim melodijama koje je pevao bogatim tenorom. Sada smo bili suviše umorni da bi nam išta smetalo i tako smo se klackali na našim sedištima po neravnoj površini puta i preko oštih krivina.

U ponoć je jedan jedini fenjer, koji je blede osvetljavao trg i skrivao prljave ostatke bitke, davao Livnu romantičan izgled. Bili smo smešteni iznad neke radnje, u sobi gde su se ikone svetaca smenjivale s portretima Hitlera i Pavelića, za koje, očigledno, nije bilo vremena da se uklone. Bili smo umorni, i, pošto nismo uspeli da dobijemo hrane od mrgodne gazdarice, gotovo smo odmah zaspali.

Idućeg jutra otišli smo Miliću, lokalnom partizanskom komandantu, da se pripremimo za dalji put. Situacija na području između Livna i obale bila je nejasna. Milić je izvadio karte da nam pokaže kako napreduju nemačke trupe u vidu klešta. Dva kraka su se, izgleda, gotovo sasvim spojila. On se nadao da će idućeg dana dobiti detaljnija obaveštenja. Sve dok ovo ne dobije, bilo bi glupo pokušavati da se probijemo. U svakom slučaju, put do obale i do Korčule neće biti lak. Očigledno, bićemo srećni ako krenemo za dvadeset i četiri časa.

Utučeni, uputili smo se da obiđemo grad. Pred nama se pružalo Livno obasjano suncem — male grupice belo okrečenih kuća u podnožju velike litice. Iznad kućica uzdizala se kupola i minare džamije. Iza grada, u daljini, pružalo se Livanjsko polje, ogromna valovita ravnica, koja je po gradu dobila ime. Na periferiji grada zemljani opkopi su

dignuti u vazduh i kuće, koje su služile kao uporišta, bile su oštećene nedavnom kao i ranijim borbama, jer je Livno više puta prelazilo iz ruke u ruku.

Sada, dan posle bitke, radnje su ponovo bile otvorene i u njima se nalazila movama uprljana različita galanterijska roba, koja se prodavala u zamenu za stotine i stotine kuna — Pavelićevu visoko inflacioniranu valutu. Otišli smo sajdžiji, da kupimo kaiš za moj ručni sat. Sajdžija nas je dočeka sa žustrim: "Heil Hitler!" i nacističkim pozdravom, što je ubrzo zamenio naglim stezanjem pesnice. Očigledno, bilo mu je teško da prati vojnu situaciju, ali ovo ga nije dugo brinulo, jer se uskoro trudio najbolje što može da nam proda ogroman mermerni sat koji ni za šta ne bismo mogli upotrebiti.

Zatim smo otišli do vodovoda i električne centrale, na koje smo slučajno naišli u podnožju litice iza grada, gde je bujan izvor izbijao iz stene. Postrojenja i zgrada u kojoj se nalazila, bili su čitavi i dobro su radili, doturajući vodu i struju, bez razlike, i fašistima i antifašistima. Kako nam je objasnio dežurni tehničar, koji je radio za obe strane, Nemci nisu hteli da poruše postrojenja kad su napuštali grad, jer su znali da će se brzo vratiti i želeli su da sve pronađu u redu. U ovome su se razočarali, jer su ih nekoliko nedelja kasnije partizani, koji su morali da odstupe, digli u vazduh.

Livno je bilo ozloglašeno uporište ustaša i videli smo da je stanovništvo neprijateljski raspoloženo, kako prema saveznicima, tako i prema partizanima. Čak ni sva umiljavanja narednika Dankana, koji je inače uvek uspevao, uz ponudu zlatne funte, nisu uspela da ubede našu gazdaricu da nam proda nešto hrane iz dobro snabdevenih zaliha. Ona je ostala uzdržana među slikama Firera, čipkastim prekrivačima i pobožnim uljanim slikama u gizdavoj maloj gostinskoj sobi, pripremajući za sebe i jedući obilate obede, izazivački udarajući po velikoj sjajnojzutoj mandolini, ukrašenoj vrpcom sa bojama Nezavisne Države Hrvatske. Očigledno, pomirljivost nije spadala u njenu prirodu.

Razmišljajući sada, pretpostavljam da je njeno ponašanje, u stvari, bilo hrabro i dostojanstveno. U ono vreme, sa praznim stomakom, moram priznati da me je sve to veoma razdraživalo, što je, nesumnjivo, i bio njen cilj. Kasnije smo utvrdili da je, čim smo otišli, poslala kurira najbližem nemačkom komandantu da ga izvesti o mom kretanju. U svakom slučaju, ako ništa drugo, ona je bar bila dosledna samoj sebi. Nazvali smo je Zračak Sunca.

Pošto nismo uspeli da dobijemo ništa za jelo u kući gde smo stanovali, obratili smo se partizanima koji su nas, posle raspravljanja tihim glasom, učlanili u menzu Komande grada. Njen rukovodilac bio je, kako se kasnije ispostavilo, jedan stariji general veoma uljudnog ponašanja. Njegova karijera bila je dosledna samo u jednom pogledu. Čitavog svog života bio je profesionalni oficir, iako ne uvek u istoj armiji. Prvo je bio oficir u Austro-Ugarskoj, i borio se protiv Srba i Italijana u prvom svetskom ratu. Posle poraza Austrije 1918. godine pristupio je Kraljevskoj jugoslovenskoj vojsci u kojoj je, u toku dvadeset godina između ratova, stekao čin generala. Kada se Jugoslavija 1941. godine raspala, on se pridružio Paveliću, koji ga je postavio za generala u domobranima. Zatim, kad je bolje razmislio, a možda i ponovo podstaknut događajima, on se priključio partizanima, koji su mu, sa shvatljivom oprežnošću, ostavili čin generala, koji ih,

pretpostavljam, nije ostavio ravnodušnim, i dali mu položaj gde njegovi postupci neće materijalno uticati na tok neprijateljstva.

General (on i ja stalno smo se oslovljavali sa: ekselencijo) bio je prijatan domaćin. Veoma mu je žao, rekao nam je, što ne može da nas ugosti onako kako to priliči tako istaknutim gostima. Ova njegova ustanova je bedna u poređenju sa nekadašnjim danima, provedenim u Beču, pre 1914. godine. U njegovom puku imali su srebrno posude i šampanjac svake večeri. Čak i u Beogradu, između dva rata, nije bilo tako loše. Sad mu je sve to nedostajalo. Svakako, mnogo šta u partizanskom životu nije mu se dopadalo: spavanje napolju ili u kolibama punim vašiju, stalno u pokretu, a i ponašanje njegovih kolega oficira za stolom.

Trenutno morao je da nosi još jedan krst. Posle svoje duge i raznovrsne vojničke karijere, jedino je ostao dosledan u osećanju prema Italijanima: nije ih podnosio. Protiv njih se borio na Soči 1917. godine. Žali što se nije borio protiv njih oko Rijeke 1921. godine. Došli su 1941. godine u Jugoslaviju, za petama Nemaca. Oni su, čak i po mišljenju domobrana, bili veoma nezgodni za saradnju. Samo je veoma kratko vreme, čim se pridružio partizanima, imao zadovoljstvo da se opet bori protiv njih. Sad su kapitulirali i neke jedinice su se pridružile partizanima. Na njegovo ogorčenje, ponovo su mu postali saveznici. Povrh svega, sad je sa njim smešten i jedan italijanski pukovnik koji će doći i na ručak sa nama. — Evo ga, svinja — dodao je kad je, besprekorno doteran, italijanski oficir, sa uglačanim čizmama i nizom medalja, naklonivši se ušao u sobu i predstavio se svima kao pukovnik V ..., komandant brigade "Garibaldi".

Ručak, koji je usledio, bio je veoma zabavan. General i pukovnik nisu imali zajednički jezik; ali ovo im nije obuzdavalo želju da komuniciraju, ili, bolje reći, da se raspravljaju, i uskoro su zatražili moje usluge u svojstvu prevodioca. Ponovo smo išli iz bitke u bitku na srpskom, italijanskom, a ponekad i nemačkom, u ofanzivi kod Soče 1917. u kojoj je, izgleda, učestvovao i pukovnik, kako je rekao, na savezničkoj strani, ponosito pokazujući na traku Vojničkog krsta koja se udobno smestila na njegovim ukrašenim prsima pored Gvozdenog krsta.

Uskoro je došlo do uzajamnog optuživanja o kukavičluku, izdaji i surovosti, koje je samo delimično ublaženo prevodom. Kad smo stigli do ovog rata, zabava je postala žustrija i žešća, jer se sada i kelner, ogroman Srbin sa zaliscima, koji je bio partizan od 1941. umešao u raspravu, nesumnjivo osećajući da on može bolje da predstavi partizane od generala. — "Drži ovo" — rekao bi, dodajući zdelu gulaša svom pomoćniku, svetlokosoj dobro građenoj partizanki, kojoj je lepo oblikovano telo zatezalo dugmad veoma uske tamnozeleno zaplenjene nemačke bluze, sa uobičajenim bombama koje su visile o pojasu. — Drži ovo, da objasnim drugu generalu kako se to desilo. — Uskoro je diskusija postala opšta i drugi partizani su počeli da ulaze i sedaju za sto, gulaš je sasvim prestao da kruži i u toj opštoj zbrci uspeli smo da se iskrademo.

Večera je te noći prošla isto kao i ručak, a idućeg jutra zaključio sam da ću pretrpeti nervni slom ako još ostanem u toj menzi. Pored toga, morao sam da stignem do mora pre no što bude kasno. Otišli smo do Milića i tamo nam je rečeno da je otišao u izviđanje. Nije nam ništa drugo preostalo no da čekamo još jedan dan.

Odšetali smo do Livanjskog polja i razgledali stare, bele turske grobnice, na čijem su se vrhu nalazili kameni turbani. Obišli smo i odbrambeni položaj i razgledali travom prekrivene "bunkere" u kojima su Nemci i ustaše pružali poslednji otpor. Onda su nam pokazali mesto gde je dvanaestogodišnja devojčica bacila ručnu granatu u kupolu nemačkog tenka i pobila čitavu posadu. Razgovarali smo sa brojnim građanima Livna, od kojih su neki voleli partizane, a drugi, očigledno, Nemce, a neki nisu marili ni za šta, već su želeli da obe strane odu i ostave ih da žive na miru i rade.

Isto tako, nadugačko sam razgovarao sa italijanskim pukovnikom. On je bio srećan što je pronašao nekoga ko govori njegovim jezikom i kome najzad može slobodno da se izjada, a meni je bilo drago što imam priliku da posle toliko godina govorim italijanski. Njegova glavna briga, uskoro sam utvrdio, bila je da sebe i svoje ljude prebaci u Italiju, dok je njihov general, koji je, očigledno, verovao da se ništa ne sme prepustiti slučajnosti, otišao pre njih prvim avionom. Pukovnik nije pokušavao da skrije svoj užas od partizana, ili boljševika, kako ih je nazivao. Bili su, rekao je, užasni neprijatelji, a on sada ne želi da se bori za njih ili za bilo koga drugog, jednostavno želi da ide kući. Zapitao sam ga da li je naišao na četnike generala Mihailovića? Na ovo se razvedrio. Rekao je da je stekao utisak, iako su obični vojnici bili donekle nedisciplinovani i stvarali im nevolje, da su četničke vođe vrlo civilizovani i da se sa njima lako izlazi nakraj. Zaista, jedan od najboljih prijema od početka rata bio je u njegovom štabu povodom proslave dodeljivanja od kralja Petra Karađorđeve zvezde popu Đujiću, jednom od glavnih Mihailovićevih komandanata u Dalmaciji. A najsmešnije, rekao je, bilo je to što je ovo visoko odlikovanje Đujić dobio za hrabrost pred neprijateljem, a on je, eto, sa njima pijančio u štabu neprijatelja. To su, rekao je prezrivo pukovnik, odjednom pun nacionalnog ponosa, stvari koje se mogu desiti samo na Balkanu.

Kad smo se vratili u naš stan, zatekli smo depešu koju smo primili iz Kaira. Uredio sam da mi šalju samo hitne i važne poruke dok smo na putu za more i zato smo je uzeli sa radoznalošću. Ali, kad smo je pročitali, naša radoznalost pretvorila se u čuđenje. Poruka je, uglavnom, bila nejasna, ali jedna rečenica je bila sasvim jasna: "King (Kralj) sada je u Kairu", glasila je. "Prvom prilikom spustićemo ga kod Vas padobranom."

Ovo je moglo da znači samo jedno. London se već izvesno vreme trudio da dovede do postupnog približavanja između kralja Petra i partizana. Kao prvo, znao sam, trebalo je da kralj pređe u Kairo, gde se iz nekih razloga smatralo da će biti bolje informisan šta se dešava sa njegovom zemljom nego ako ostane u Londonu. O ovim događajima bio sam obavešten, korak po korak. Ali sada, očigledno, neko na visokom nivou, možda g. Čerčil, a možda i kralj Petar, izgubio je strpljenje i odlučio da uhvati bika za rogove i da bez daljnjeg spusti kralja naglavce u uzavreo centar jugoslovenskog kotla.

Bili smo zaprepašćeni. Put uopšte nije bio pripremljen. Mi nismo mogli da predvidimo kako će partizani primiti kralja. U svojim razgovorima sa Titom, ja sam samo uz put dotakao veoma tugaljivo pitanje monarhije. Moja pretpostavka bila je: ako spuste kralja Petra, bez najave, iz britanskog aviona, partizani će ga jednostavno predati meni i zamoliti me da ga se rešim što bi, u postojećim uslovima, bilo lakše reći no učiniti. Kosa nam se dizala na glavi pri pomisli na neprijatnosti koje mogu nastati.

Prvo sam pomislio da odmah stupim u vezu sa Kairom i utvrdim šta to stvarno nameravaju, ali naša radio-stanica, ćudljiva onda kad nam je najpotrebnija, jednostavno je odbijala da išta otpremi. Ništa drugo nismo mogli, već da čekamo i vidimo šta će biti.

U međuvremenu, Milić se vratio iz izviđanja i pošli smo k njemu. Izgledao je umoran i zabrinut. Ponovo su iznete karte i na njima smo sledili napredovanje nemačkih krakova. Sve se odvijalo suviše brzo. Dva kraka su se spojila i put ka obali bio je blokiran. Milić se jedva probio natrag do štaba. Bilo bi besmisleno da sad nastavimo put. Poslednji kurir sa obale jedva je uspeo da se probije.

Ja sam se pripremio za napad. Ova poslednja primedba dala mi je potreban uvod. Ako je kurir uspeo da se probije, rekao sam, onda mogu i ja. On je opravdano odgovorio da to nije sasvim isto. Nemci su se učvrstili na našem putu i jedini način da dođemo do obale bio bi da se noću probijamo kroz njihove linije. Ako nas zarobe ili ubiju, on će imati neprilika. Na ovo sam ga podsetio da sam planirao moje putovanje sa Titom lično i da buduće dostavljanje materijala partizanima, uglavnom, zavisi od toga da li ću uspeti da tamo stignem. Ovo je, izgleda, uticalo na njega, tako da sam iskoristio ovu situaciju. Na kraju, pristao sam da mogu poći u Aržano, za koje se zna da ga drže partizani, i da tamo sam vidim šta se može učiniti za naše dalje putovanje.

Bio sam ubeđen da ćemo se nekako probiti i izgledalo mi je najvažnije da po svaku cenu održim načelo naše slobode kretanja. Istovremeno, pretpostavljajući da u našem interesu Milić čak i preuveličava teškoće na našem daljem putu, očigledno je postojala opravdana mogućnost da naletimo na neku neprijateljevu patrolu i, u tom slučaju, biće veoma glupo ako zarobe i Vivijena i mene. Zato sam odlučio da Vivijena vratim u Jajce s najvećim delom naše opreme, a da sam pođem ka obali sa Džonom Heniker-Medžorom i Dankanom. Iz Livna smo pošli rano posle podne. S nama je pošao i Profesor, nastavnik iz Splita, čovek veoma obdaren za jezike, koga smo uzeli u Livnu i koji će ostati sa nama ili s drugim delom misije sve do kraja rata, prevaljujući pešice ogromne razdaljine i prolazeći kroz sve teškoće, sasvim neuobičajene u životu miroljubivog čoveka od pera.

GLAVA V

PUT DO OSTRVA

Do Aržana trebalo je da putujemo kamionom. Pošto smo prevalili samo kratak deo puta, postalo je očigledno da naš vodič ne zna put. Ovo je bilo neprijatno, jer situacija je još uvek bila nesigurna i niko nije znao tačno dokle je dopro neprijatelj.

Sledeće selo u koje smo ušli punom brzinom, kao da je još uvek bilo pod okupacijom Italijana. Osim pukovnika u Livnu, ovo su bili prvi Italijani koje sam video posle kapitulacije i za trenutak me je štrečno pogled na njihove sivozelene uniforme koje su toliko dugo označavale neprijatelja. Zatim su poleteli k nama, stiskajući pesnice u komunistički pozdrav, tek tada sam shvatio da se nalazimo među prijateljima ili, u svakom slučaju, saborcima.

Razgovarao sam s nekolicinom njih dok se vozač ponovo raspitivao za put. To su bili obični, prijateljski nastrojeni seljaci koji su, uglavnom, nastojali da pobjegnu iz Jugoslavije, sa svim neprijatnim sećanjima i da se vrate "la mamma" u Italiju. Nekako mi se učinilo da pored herojskog imena, Garibaldijeva brigada koju su partizani pokušavali da stvore neće biti uspešna sa vojničkog gledišta. Italijani, očigledno, nisu uživali da se bore za Nemce, a pomisao da se sad bore protiv njih ispunjavala ih je strahom i utučenošću.

U međuvremenu, izgled predela kroz koji smo prolazili počeo je da se menja. Sive stene i grebeni Dalmacije postupno su zamenjivali šumovite bregove i zelene doline Bosne. Svuda su se videli tragovi skorašnjih borbi. Mostovi su bili porušeni i na putu i po kamenitim poljima ležali su spaljeni tenkovi i oklopna kola s nemačkim, italijanskim i oznakama NDH. Pred večer, posle dugog lutanja, stigli smo u Aržano, mesto s nekoliko malenih, belo okrečenih kućica koje su se zbile uz padinu brega. Sa druge strane doline, mračni naspram zalazećeg sunca, uzdizali su se prvi prevoji planina koje su se pružale između nas i obale.

Dočekao nas je lokalni komandant brigade i njegov politički komesar, dva razdragana mladića gustih brkova, koje je prosto bilo teško razlikovati. Štab brigade je baš bio za večerom. Mi smo izvadili naše porcije, napunili su nam ih jelom, dali nam crni hleb i otvorili bocu rakije.

Dok smo jeli, objasnili smo ko smo i šta ovde radimo i raspitivali smo se o našem daljem putu. Bilo mi je lakše što je komandantu brigade izgledalo sasvim prirodno da ljudi koji imaju hitnog posla moraju noću da se provlače kroz nemačke linije. Najveći deo puta, rekao je, jednostavno se svodi na poznavanje terena i izbegavanje nemačkih patrola. Samo na jednom mestu možda bismo uleteli u gužvu. To je bio put koji moramo preći i koji neprijatelj čvrsto drži.

Izvadili smo našu kartu. On nam je podrobno objasnio poslednje borbe i onda smo odmah napravili plan. Dobićemo dvadesetak ljudi koji će nam poslužiti kao vodiči i pratnja u prvom delu puta. Kad stignemo do drumu, oni će izvesti diverziju da bismo mogli neopaženo preći. Posle toga sami ćemo se probiti do jedne kuće u nekom selu, gde ćemo naići na pouzdane ljude koji će nam dati tačna uputstva za dalji put do obale.

Ovo je bio dobar plan, u najboljem stilu Fenimora Kupera (Fenimore Cooper), i, pre no što smo krenuli, ispili smo još dosta zdravica za uspeh našeg poduhvata. Potom smo i zapevali; tužne dalmatinske narodne pesme, žive partizanske koračnice, žestoke komunističke političke pesme i, u našu čast, "Tipereri" na srpskohrvatskom, što je otpjevao jedan stari gospodin koji se sećao (dosta neodređeno) da ju je čuo na Solunskom frontu 1917. godine.

Poslednji refren još je odjekivao kad je naša mala grupa krenula nizbrdo. Sa zapada, u smiraj dana, iza bregova kojima smo se uputili, čula se tutnjava i video blesak iz topova dosta velikog kalibra. Borba je opet počela.

S početka smo išli dolinom preko obrađenog zemljišta. Zatim smo se penjali, još uvek preko blatnjavih polja, uz dugu padinu sa druge strane. Na vrhu smo imali prvi sastanak. Hodali smo već tri časa i od sada nadalje moramo se kretati što tiše. Do sada su dva tovarna konjića nosila našu opremu i radio-stanicu. Sada, da bismo izbegli nepotrebnu buku, vratili smo konje a teret podelili među sobom. Kad smo krenuli, još uvek smo mogli čuti sve slabiji bat kopita u daljini.

Uskoro smo prešli preko prevoja i spustili se niz okomitu stazu ka sledećoj dolini. Negde ispod nas pružao se drum s nemačkim patrolama. Pod nogama nam je glasno odzvanjalo oštro kamenje. Nije bilo mesečine i u mraku nije moglo biti gore površine po kojoj bi hodali ljudi s teretom pokušavajući da se ne čuju. U koloni po jedan, duga povorka mučno je napredovala naniže u mrklom mraku, zaustavljajući se s vremena na vreme da osluškuje.

Posle nekoliko lažnih uzbuna koje su davale prethodnica, zaštitnica ili pobočnice, i šaputanja, najzad smo dospeli do podnožja i tu se rastali s našom pratnjom koja je krenula u diverziju.

Kako su oni prošli, nikada nismo saznali. Posle izvesnog vremena čuli su se "zvuci izvan scene" i mi, preostali, zaključili smo da je pažnja neprijatelja usredsređena u punoj meri na drugo mesto i stoga, koristeći se ovom prilikom, skliznuli smo na drum, i prešli preko njegove široke, bele prašnjave površine.

Kad smo se prebacili na drugu stranu, pribrali smo sve preostale snage i nastavili put, sada kroz gusto šiblje i korov. Odjednom, jedna nova prepreka zatvorila nam je put — brza reka, odviše široka i duboka da bismo je prešli gazom. Do sada smo već pešačili šest-sedam časova preko neravnog terena po mraku i bili smo srećni da malo sednemo i nekoga pošaljemo da izvidi kako da pređemo reku. Ali, bilo nam je hladno i nije nam bilo žao kad se pola časa kasnije vratio naš izviđač i rekao da je nešto dalje niz reku starac koji će nas prebaciti skelom.

Skela, kad smo došli do nje, bila je malena, nestabilna, kao neki veći sanduk, na kojoj je jedva bilo mesta za jednog ptnika i ostarelog skeledžiju koji je, gundajući, vozio kroz brze struje, ali nasumičnim zabadanjem motke. Najzad, posle nekoliko pojedinačnih prelazaka, kojim se uvek prebacivao po jedan putnik, mokat do kože, na različita mesta na obali, svi smo prešli. Oprostili smo se od skeledžije, koji je još uvek nešto gundao za sebe u mraku, i uputili se ka sledećem cilju našeg puta, selu gde je trebalo da pronademo pouzdane vodiče.

Već je počela da se oseća potreba za vodičima. Nismo daleko odmakli kad se čuo uobičajeni promukli šapat "neprijatelj". Kao i obično, zastali smo kao ukopani i zadržali dah, ali ovoga puta, umesto tišine, nepogrešivo smo čuli glasove ljudi koji su se punom brzinom probijali kroz šiblje. Ovo je bilo suviše i za partizane. Sa svih strana oko sebe čuo sam povlačenje zatvarača na pištoljima i automatima i u strahu pomislio sam da u ovom rasporedu u polukrugu, svako puškaranje u mraku s nevidljivim, a možda čak i zamišljenim neprijateljem, pored toga što će dići na noge čitavu okolinu, svakako bi

nanelo i teške gubitke našoj grupi. Ali, srećom, preovladali su mudriji saveti i, iako nismo naneli nikakve štete uljezima, ipak smo uspjeli da sačuvamo našu anonimnost.

Ovaj događaj uverio me je da je potrebno da što pre pronademo naše vodiče i da nastavimo kretanje do obale što direktnijim putem. Neko, sudeći po ponašanju, verovatno neprijatelj, znao je gde se sad nalazimo i ako nastavimo da ovako besciljno lutamo po mraku, svakako će se vratiti u punoj snazi i obračunati se s nama. Odmah je pozvan Mića, koji je bio zadužen za održavanje pravca puta. Izvadili smo karte i bateriju i odmah na kartu uneli direktan pravac kretanja. Zatim, ponovo natovarivši naš prtljag na leđa, krenuli smo naviše ka osolini, sa koje se kotrljalo sitno kamenje, tako da su nam se noge posle svakog pređenog metra vraćale pola metra nazad.

Selo kome smo se uputili nalazilo se na zaravni, na vrhu idućeg prevoja. Izgleda da su u njemu bili smešteni Nemci. Kuća koju smo tražili nalazila se izvan sela. Mi smo se krili iza živice, a jedan od partizana je otišao i pokucao na vrata. Jedno vreme ništa se nije dešavalo. Zatim se odškrinuše vrata i nastade šaputanje. Očigledno da su se noćni posetioći sumnjičavo primali.

Najzad, posle dugog šaputanja, izašao je visok, suv stariji čovek s kačketom, dugih opuštenih brkova i s puškom preko savijenih ramena. On je, izgleda, bio glavna veza partizana u selu, u kojem je, pred nosom Nemaca, organizovao sopstveni maleni ilegalni pokret. Ako Nemce isteraju, on bi tada dobio svoje i verovatno postao predsednik opštine. U međuvremenu je provodio tajni, skriveni život, ispunjen ovakvim uzbudljivim događajima. On pođe napred i tiho krenusmo. Drum — sitno, oštro kamenje — bio je isto tako loš kao raniji.

Posle sat-dva hoda počelo je da sviće. Sada smo već izašli iz opasne zone i naš vodič je krenuo natrag u selo; trebalo je samo da idemo jasno obeleženim putićem koji se spuštao u dolinu, Nismo imali još daleko da idemo i, saznanje da se približavamo cilju puta, odjednom nas je učinilo umornim i sanjivim. Hodali smo ćutke. Zora, koja se probijala sa bregova preko kojih smo maločas prešli, obasjavala je najveće vrhove visokog prevoja koji se uzdizao kao zid sa daleke strane doline, poslednje prepreke između nas i mora. Kako bi ih zraci sunca koje se dizalo dodirnuli, vrhovi planina bi postajali zlatni. U dolini je još uvek bila magla. Pitali smo se, sve gladniji, da li ćemo išta imati za doručak?

Predeo kroz koji smo sada prolazili bio je neverovatno brdovit i pust. Na nekim mestima, među velikim belosivim stenama, kamen je bio raščišćen i na njemu su obrađeni maleni komadići zemlje, koji se čak nisu mogli nazvati ni poljima; tu se jarka, zelena boja loze jasno isticala iz sumorne pozadine stenja. Tu i tamo nailazili bismo na ostatke seljačkih koliba, sa porušenim kamenim zidovima koji su rečito podsećali na posledice italijanske vojne uprave. Zatim, zaobilazeći iza ugla, naišli smo na crkvu, sa tri-četiri kuće i grupu partizana s automatima, koja je stajala na putu. Stigli smo do Zadvarja — našeg neposrednog cilja puta. Zapitali smo gde se nalazi štab brigade; odveli su nas na sprat popove kuće, najveće u selu, gde smo zatekli komandanta brigade, mladog čoveka dvadesetih godina, za doručkom koji se sastojao od crnog hleba i zaplenjenog surogata kafe od preprženog žita. On nas je zamolio da mu se pridružimo i mi smo to spremno

učinili. To nije bio doručak koji bismo izabrali po želji, ali je bio dobrodošao, pogotovu kad je izneta i boca rakije da ga zalijemo. Sada nam se činilo najprirodnije na svetu da za doručak pijemo žestoka pića.

Kad smo završili s doručkom, činilo nam se da komandanta brigade poznajemo već godinama (kao i tuce ljudi koji su ušli unutra i posmatrali nas kako jedemo). Svaki od njih ispričao nam je svoj život i na čitav rafal njihovih pitanja mi smo im odgovarali sa isto toliko ličnih, sasvim prisnih pojedinosti. Komandant brigade, koji je u građanstvu bio električar i jedan od prvih partizana u Dalmaciji, nije mogao da odvoji pogled od nas. Njemu smo se učinili, kao što je to donekle i bilo tačno, kao da smo bića sa drugog sveta. Kako smo, želeo je da zna, dospeli dovde? Objasnili smo. Kako izgleda kad te spuste iz aviona? Da li smo ovde poslani po našoj želji? Šta ćemo sad da radimo? Da li će, možda, naša vlada da im pošalje oružje i municiju, čizme, šinjele i hranu? I da li će nešto stići i u Dalmaciju?

Sve što smo mogli da učinimo bilo je da ih zaustavimo u pitanjima i navedemo na razgovor o našem daljem putu. Ovo, po komandantu brigade, nije bilo tako teško. Stojeći kraj vrata, pokazao nam je put. Sve do reke na dnu doline možemo putovati kamionom koji su zaplenili pre nekoliko dana. Odande — preko poslednjeg zelenog prevoja Biokova i dole do mora — moramo pešice, jer je most srušen i nema mogućnosti da se prebaci kamion. Ako pođemo u podne, onda bi trebalo da stignemo do Biokova u sumrak, i tako dospemo do mora pod zaštitom mraka. Ovo nam preporučuje, jer je sada stvarno čitava obala bila u nemačkim rukama, osim malenog pristaništa Podgore, gde smo se uputili u nadi da ćemo tu naći neko prevozno sredstvo da se iste noći prebacimo na ostrvo Korčulu.

Pošto smo isplanirali put, komandant brigade je svoju pažnju usmerio na kamion radeći nešto na njemu, na čelu grupe mehaničara-amatera. Pitao sam ga šta nije u redu, a on mi odgovori da ga je dan ranije pogodio "henšel". — Vozač je ubijen — dodao je — ali motor nije mnogo oštećen i brzo ćemo ga popraviti. Pitao nas je šta želimo da radimo u međuvremenu. Rekli smo da smo veoma umorni i da želimo negde otići da spavamo.

Kad smo se probudili, sunce je već bilo visoko, kamion je bio spreman i trebalo je da pođemo. Oprostili smo se od električara koji je postao komandant brigade. Bili smo njegovi gosti samo nekoliko časova, ali još uvek se sećam njegove energičnosti, prijateljske neposrednosti i očiglednog dara za rukovođenje. On je, činilo mi se, bio dobar čovek u svakom pogledu. Kasnije sam pokušavao da čujem nešto o njemu, ali narednih meseci došlo je do ogorčenih borbi u obalskim predelima i verovatno su i on i većina njegovih ljudi izginuli.

Pre no što smo krenuli, neko je slikao čitavu grupu aparatom koji je zaplenjen od nekog nemačkog oficira. Ova fotografija je, na moje iznenađenje, stigla do mene preko kurira posle nekoliko meseci. Zatim smo se popeli u kamion; svi su počeli da ga guraju i ubrzo smo zakloparali nizbrdo.

Dužina puta gotovo da nije opravdavala sav trud oko osposobljavanja za vožnju. Tek što smo krenuli, stigli smo do srušenog mosta i bilo je vreme da izađemo i pođemo opet

pešice. Ali, bar je naš prijatelj, komandant brigade, mogao braniti zahtev svoje brigade da se smatra delimično motorizovanom, što je među partizanima bio veliki izvor prestiža.

Pre no što smo stigli do vrha prevoja, uhvatili su nas oluja i pljusak kiše, tako da smo se na nekoliko trenutaka sklonili u seljačkoj kolibi kraj puta, punoj dima i mirisa belog luka, kao u planinarskim kolibama na Alpima.

Zatim je kiša prestala isto tako naglo kao što je i počela, i nekoliko minuta kasnije stigli smo do vrha i ugledali Jadransko more, sa ostrvima u daljini i iskrzanim sivobelim obrisima bregova sivkastoplave boje naspram bledocrvenog sunca koje je zalazilo. Ni Mića ni moj lični pratilac nisu nikad ranije videli more i zato smo ovde sačekali da se oni priviknu na ovoliko prostranstvo vode. Zatim je sunce zašlo iza ostrva i mi smo počeli da se spuštamo.

Ispod nas, sa desne strane, ugledali smo svetla Brela, gde se nalazila ustaška posada. Dalje na severu, izvan našeg vidika, nalazio se Split, gde su se sada učvrstili Nemci. Odmah, na jugu, s leve strane ležala je Makarska, gde se takođe nalazio neprijatelj, a iza nje se pružalo poluostrvo Pelješac, duž koga su nemačke jedinice iz Mostara i Metkovića počele da napreduju, nesumnjivo se pripremajući za invaziju ostrva. Negde, u mraku, ispod nas ležala je Baška Voda, tada još uvek u rukama partizana.

Jednom ili dvaput, pri silaženju, zaustavljale su nas partizanske patrole. Pošto smo izmenjali lozinke, nastavili smo put. Najzad, začuli smo lavež pasa u Baškoj Vodi, još jednom su nas zaustavili i, prolazeći pored visokih, belo okrečenih zidova, našli smo se na uskom molu malog pristaništa.

Ako smo želeli da stignemo do Korčule još za dana, nije bilo vremena za gubljenje. Prezalogajili smo uz bocu dalmatinskog vina i nekoliko paketića nemačkog dvopeka, a dva partizana, u širokim pantalonama i ribarskim majicama počela su da doteruju ribarsku barku opremljenu pomoćnim motorom.

Uskoro je sve bilo spremno. Oluja je pročistila vazduh i noć je bila lepa. Ukrcani su u barku radio-stanica i ranci, zatim smo ušli i mi. Ja sam se udobno smestio na pramcu, sa rancem pod glavom i, uz glasno kloparanje motora, krenuli smo po glatkoj površini Jadrana obasjanog zvezdama.

Davno nisam tako dobro spavao. Kad sam se probudio, već smo bili dosta odmakli i, okrenuvši se unazad, mogao sam videti svetla Makarske i drugih mesta duž obale kako se presijavaju na vodi. Svuda oko nas, neočekivan i dosta iznenađujući prizor za nekoga ko se probudio iz dubokog sna, zaslepljujuće beli acetilenski fenjeri, koje Dalmatinci koriste za ribarenje, treperili su i čkiljili sa desetak malih čamaca. U ratu kao i miru, sa zamračenjem i bez zamračenja, Dalmatinci su na svoj način privređivali za život, neuznemiravani od Nemaca ili partizana. Upitao sam našu posadu da li Nemci pokušavaju da provere šta se dešava? — Da — odgovorio je jedan — oni redovno patroliraju ovim vodama — i u tom trenutku, umesto odgovora na moje pitanje, začulo se glasno, ujednačeno kloparanje snažnijeg motora, a svetlost jakih reflektora prešla je preko površine mora na kilometar-dva od nas.

Silom prilika, pravac koji smo izabrali bio je zaobilazan i zalazio među ostrva. Jednom smo se zaustavili da ostavimo poruku u Sućuraju, na istočnom kraju ostrva Hvara, čiju su jednu polovinu držali partizani, a druga je bila pod okupacijom jedne jedinice ustaša, koji su se tu iskricali i ukopavali. Kad smo se približili Sućuraju, jedan od posade, promucavši: "Signal!" počeo je nešto da pretura po sanduku i na kraju izvadio mali fenjer koji je zapalio i tada, uspravivši se, mahnuo dvaput u pravcu obale.

Odgovor je dobio odmah: mitraljeski rafal zaparao je vodu oko nas. — Pogrešan signal — rekao je sumorno naš partizan i mahnuo fenjerom triput, umesto dvaput. Opet je otvorena mitraljeska vatra, ovoga puta preciznije, i ja sam se pitao da možda nismo stigli do pogrešnog dela ostrva i da ne dajemo signale ustašama? U međuvremenu i dalje smo se držali svog pravca i, kad smo dospeli do udaljenosti odakle su nas mogli čuti, doviknuli smo: partizani!

Na moje olakšanje, stražar nije više pucao. — Jesi li ti to, družo? — viknuo je. — Pomislio sam da si ti, ali zašto daješ pogrešan signal? — Zatim je nastalo objašnjavanje koje je nastavljeno i kad smo predali našu poruku i ponovo se otisnuli na more. Uskoro sam opet zaspao i kad sam se probudio sunce se već probijalo iza planina na kopno, a mi smo se približavali cilju našeg puta.

GLAVA VI

MEĐUIGRA NA OSTRVU

Pošumljeni bregovi Korčule ocrtavali su se naspram bledeg neba. Kad smo napravili krug i ušli u pristanište, prvi zraci već su obasjavali stare kuće u luci. Probijajući se kroz raznovrsne ribarske čamce, privezali smo barku kraj kamenih stepenica koje su se spuštale u vodu ispod stare kružne kule, ukrašene lavom sv. Marka, simbolom negdašnje venecijanske vladavine.

Stigli smo.

Iako je na mom satu (po kairskom? griničkom? srednjoevropskom? britanskom letnjem? — ko bi to znao?) bilo tek pet časova izjutra, već se okupila mala grupa ljudi i posmatrala nas. U njoj se nalazila, kako sam sa zadovoljstvom primetio, jedna veoma lepa devojka. Posle umornih, iscrpljenih seljaka, ovi ostrvljani su pristojno izgledali, gotovo svi su bili lepo obučeni. Kuće, takođe, sa belim, žutim ili ružičastim zidovima i zelenim kopcima nisu bile oštećene i izgledale su vedro i privlačno na ranom simcu. More je bilo plavo i prozirno kao staklo. Čitavo mesto je praznično izgledalo i bilo je prijatno u njemu posle svih muka i odricanja partizanskog života. Sanjivi, iskricali smo se iz barke, pošli uz stepenice i pitali gde se nalazi partizanski štab.

Svi su znali gde je i svi su pošli s nama da nam pokažu put, uz put veselo čavrljajući, jer Dalmatinci imaju nešto od one vedre brbljivosti kao i Italijani, koje inače ne podnose. Kao i obično, postavljali su nam bezbroj pitanja. Sta se dešava na kopnu? Da li će Nemci izvršiti invaziju ostrva? Kako da se brane, ako dođe do toga? Da li smo videli Tita? Kako izgleda? Da li smo Englezi ili Amerikanci? Da li smo bili u Kaliforniji gde živi

njihova tetka? (Veliki broj Dalmatinaca se iseljavao.) Ili u Australiji, gde su im takode rođaci? Da li bismo poneli pismo za strica na Novom Zelandu? Da li znamo kakvi su đavoli Italijani i koliko je muka ostrvo pretrpelo pod njihovom okupacijom? Zašto smo došli? Koliko ćemo ostati? Da li smo oženjeni? Da li volimo da igramo?

Odgovarajući na neka pitanja, a izbegavajući odgovore na druga, išli smo dalje u pratnji uzbuđene gomile, koja se putem stalno povećavala, kroz krivudave ulice grada do stare venecijanske palate u kojoj su bili smešteni novi gospodari grada. Iznad vrata stajao je lav sv. Marka, bez glave, verovatno ju je odrubio neki preterano revnostan partizan koji je, očigledno, hteo da proslavi kraj Musolijevljeve vladavine, uništavajući simbol ranijeg perioda italijanske vladavine. Ušli smo unutra, kroz veličaristvenu kolonadu, i popeli smo se uz divne renesansne stepenice na čijem su se vrhu nalazila vrata. Zakucali smo, neko je odgovorio i, kad smo ušli, našli smo se licem u lice sa franjevačkim fratrom, koji je ustao dižući stisnutu pesnicu u znak pozdrava. On je, rekao je, predsednik mesnog narodnog odbora. Mi smo, sa naše strane, objasnili ko smo i zašto smo došli. Odgovorio je da je očaran što nas vidi i da će nam dati sve što nam bude trebalo. U međuvremenu, dok čekamo da se pripremi kuća, možda želimo nešto popiti?

Odgovorili smo da nemamo ništa protiv. On je pozvonio i doneli su nam bocu vina. Uskoro su se pojavili: kovrdžavi mladić od dvadesetak godina, koji se predstavio kao komandant garnizona, zatim visoka, elegantna, edvardijanska prilika sa opuštenim brkovima, koja je, kako se ispostavilo, bila njegov politički komesar, i živahan mali čovek sa belom svilenom košuljom i naočarima za sunce, po zanimanju kapetan trgovačkog broda. Izneli su čaše iz ormara i nasuli nam vino. Na suncu sazrelo dalmatinsko vino sa ostrva, koje se zvalo zadivljujuće kratko grk, bilo je opojno i prijatno i uskoro smo se svi prepustili živahnom razgovoru.

Kad je stigao jedan partizan da javi kako je kuća spremna za nas, mi smo, izgleda, dotle saznali gotovo sve o ratnim danima Korčule. Govorili su nam o brutalnosti i razvratu Italijana, o zavedenim devojkama i taocima koje su streljali. O tome kako je padre, kako su zvali fratra, iz svog manastira održavao vezu s partizanima u brdima. Zatim kako su oni, pod rukovodstvom kovrdžavog mladića, Italijanima bili trn u oku, o zasedama na usamljenim putevima, o dizanju kamiona u vazduh, i o klanju kad bi to najmanje očekivali. Zatim o represalijama i represalijama protiv represalija; o kapitulaciji i šta su rekli i učinili Italijanima pre no što su otišli u Italiju; i o velikim zalihama i opremi koje su morali da ostave.

Kad smo pošli, oni su svi krenuli s nama, kao i gomila koja je čekala ispred kuće. Odveli su nas do belo okrečene kuće na steni iznad pristaništa. Od nje su grube stepenice vodile do mora i odatle je moglo pravo da se zaroni u 7—8 metara duboku plavu vodu. Sobe su bile svetle i čiste, a sunce je ulazilo kroz otvorene prozore. U kuhinji smo zatekli kuvara kako priprema bogat obrok. Bili smo malo zbunjeni. Kao da smo protrljali čudotvorni prsten, odjednom smo se našli u takvoj raskoši za kojom smo nedeljama čeznuli. Zatim nas je padre upitao da li je sve u redu i, kad smo ga uverili da jeste, vratio se u kancelariju obećavši da će doći k nama kasnije.

Kad je otišao, skinuli smo prašnjavu, znojavu odeću i, trčeći niz stepenice, skočili u more. Već je godina bila poodmakla, tako da je voda bila hladna i osvežila nas. Uskoro smo plivali daleko u moreuzu, širokom jedva kilometar i po, koji deli Korčulu od Pelješca. Ispred nas dizali su se strmo iz mora visoki, tamni bregovi Pelješca, a ribarske kuće bile su zbijene uz obalu. Dok smo posmatrali, isplovilo je nekoliko ribarskih čamaca. Znali smo da su Nemci počeli da napreduju nekoliko kilometara na jugu, gde je poluostrvo spojeno sa kopnom. Osvrnuvši se, mogli smo da vidimo čitav grad Korčulu koja se prostire oko pristaništa; stare crkve, kuće i palate kako se zlatasto presijavaju na jutarnjem suncu.

Plivali smo sve dok se nismo umorili. Zatim smo izašli iz vode, obrisali se i obukli čiste košulje koje je svako od nas čuvao u rancu za ovakvu priliku. Čekao nas je ogroman i ukusan obrok — napola doručak, napola ručak: ribe, jaja, meso, sir, kafa, voće, dalmatinsko vino, maraskmo iz Zadra, kao i ostalo što su Italijani u svom bekstvu ostavili. Kuvar, kao da je ranije radio u nekoj od kraljevskih palata; u svakom slučaju bio je dobar. Mi smo pokazali da cenimo njegovu veštinu.

Kad smo završili s jelom, legli smo i pali u dubok san.

Ranije no što sam to želeo, probudio me je šum padrove mantije i bat njegovih sandala po kamenom podu. Gundajući, rasvestio sam se. Ispred kuće čekala su nas mala italijanska štabna kola, čiji je motor nestrpljivo brektao. Tu su bili i kapetan broda i komandant garnizona. Pošli smo u obilazak ostrva.

Moja sećanja tog popodneva su pobrkana. Počelo je, pretpostavljam, u dva časa sa čašicom u našu čast i zakuskom s najstarijim stanovnikom u susednom selu (postupak koji se na naš račun, kako sam utvrdio, ponavljao svakoga puta u svakom selu i mestu na ostrvu). Završilo se sa večerom u opštini i igrankom do rano ujutro. Sve je podsećalo na košmarne i iscrpljujuće završne lude dane predizborne kampanje, ali i sa prizvukom komične opere.

U svakom selu, pošto bismo ispili neizbežnu pozdravnu čašicu i pojeli po koji zalogaj, obilazili smo mesna partizanska odeljenja. U prvom mestu našeg zadržavanja veoma smo se divili komandiru odeljenja, izvrsnom čoveku tamnih gustih brkova, na divnom crnom konju.

Takođe smo bili veoma impresionirani privlačnim izgledom i vojničkim držanjem komandira odeljenja u idućem selu, koji je isto tako bio tipičan Dalmatinac na divnom konju, iako ne tako odmornom i punom živosti kao prvi. Pošto smo posetili najstarijeg stanovnika sela, kad smo ga potražili da se sa njim pozdravimo, on, začudo, nije više bio tamo.

U sledećem mestu gde smo se zaustavili, opet je stajalo odeljenje sa svojim komandrom da nas pozdravi. Ovoga puta smo izbliza videli komandira. Sa iznenađenjem smo приметili da su se slabine njegovog konja dizale i spuštale ubrzano i bile prekrivene penom kao da je brzim galopom stigao ovoga časa.

Zatim onaj vitki vrat, griva i rep konja, pa veličanstveni brkovi komandira — svakako da je to bilo više nego puka sličnost? Ali u njegovim očima se nije video ni tračak prepoznavanja kad nas je pozdravio i rukovao se s nama i tada smo mu ponovo čestitali na urednosti odeljenja i taktično se okrenuli, pustivši ga da odgalopira napred na svom divnom konju — jedinom na ostrvu — i da se postavi na čelo svoje jedinice, spreman da nas dočeka u narednom selu.

On mora da je bio simpatična ličnost: mešavina južnjačke želje za isticanjem, seoskog lukavstva i dečje želje za dopadanjem. Nikada nisam uspeo da saznam šta je bilo sa njim posle ogorčenih borbi koje su uskoro zahvatile Korčulu.

Drugi izdvojeni doživljaji neizbrisivo su utisnuti u moje sećanje. Sećam se da su me neke kaluđerice obasule cvećem. Isto tako se sećam da sam primetio, nasuprot rimokatoličkom sveštenstvu na kopnu, da su, izgleda, sveštenici u većini sela na Korčuli bili vodeće ličnosti u partizanskom pokretu. Takođe, sećam se da sam posetio fabriku ručnih bombi; bolnicu, gde je jednom čoveku neki lekar, nemački Jevrejin, amputirao nogu; i štampariju gde se ništa naročito nije dešavalo. Isto se tako živo sećam da sam održao nekoliko govora na srpskohrvatskom jeziku, jedan sa nekog balkona. Takođe ću se sećati narednika Dankana, od koga smo se nekako odvojili, kako je obilazio ostrvo sa suprotne strane, pobedonosno stojeći u kamionu i klateći se uz glasne pozdrave gomile. Najzad se nejasno sećam igre u selu Blatu, kojom se završila naša zabava toga dana i koju je dramatično prekinula eksplozija male crvene italijanske ručne bombe koja se otkočila sa opasača jedne devojke, dok se vrtela po staji, u kojoj je održana igranka.

Te noći smo veoma čvrsto spavali.

Sledećih dana najviše smo se bavili našom radio-stanicom. Od Livna nismo imali nikakvu vezu. Mehanički, izgledalo je, bila je ispravna, ali, očigledno, nešto nije bilo u redu. Ma koliko pokušavali da uspostavimo vezu, Kairo je ostao gluv za naše pozive, a nismo mogli ni da primamo njihove.

Ovo je bilo veoma ozbiljno pitanje. Obavezao sam se da ću Ratnoj mornarici poslati detaljna uputstva za njihove motorne čamce. Oni su se u načelu složili da dođu na Korčulu i trebalo je da stignu svakog časa, ali da li će se usuditi da rizikuju i jedan od svojih lakih brodova uputivši ih tako blizu obale posednute od neprijatelja, bez izričitog uverenja da je sve u redu? Još gore, odsustvo bilo kakve vesti od nas, verovatno će se smatrati kao znak da uopšte nisam stigao do Korčule ili da se sada nalazim u neprijateljevim rukama, Zabrinuti, pokušavali smo da povisimo antenu, petljali smo nešto oko "kristala" i odneli čitavu stanicu do okolnog brda. Ništa nije vredelo. Isto tako stalno mi je na pameti bilo i pitanje kralja.

Jedina nada bila je da pošaljemo partizanskog kurira u Jajce sa uputstvima da se moja poruka odande prenese. Ali, to bi trajalo nedeljama. Zabrinuti, prepisali smo poruku na komad hartije, i to šifrom, u slučaju da dospe u ruke neprijatelju. Uputio sam je na Vivijena Strita i te noći smo posmatrali odlazak kurira čamcem na kopno. Sve dok ne dobijemo odgovor, ja moram ostati ovde gde se nalazim, inače, brod može doploviti i ne zateći nikoga. Prema tome, rešio sam se da čekam.

Dani su prolazili, lepi i vedri. Naša radio-stanica je i dalje upomo ćutala. Nije bilo vesti od kurira. Izgleda da su borbe na Pelješcu zastale. S vremena na vreme dotrćao bi neki uzbuđen partizan da nam kaŹe kako je ugledao naš brod, ili da je brod stigao na neko drugo ostrvo, ili da je potopljen i da ga more nosi od ostrva sa koritom nad vodom. Prilikom provere obićno bi se utvrdilo da su ovakve priće bile bez osnova, ali, u svakom slućaju, olakšavale su naše napregnuto išćekivanje.

Ponekad je gotovo izgledalo da Nemci znaju šta nameravamo, u najmanju ruku, znali su da sam na ostrvu.

Jednom sam imao priliku da posetim susedno malo ostrvo. Ono je bilo tako blizu da je izgledalo izlišno pridŹavati se uobićajenih mera opreznosti, odnosno ćekati da padne mrak. Partizani su mi stavili na raspolaganje divan motorni ćamac, sjajnobele boje, sa blistavim metalnim delovima — vlasništvo nekog predratnog milionera koji je ovde dolazio na odmor. Sa pramca je veselo lepršala partizanska zastava. Iza nas, kad smo izlazili iz pristaništa Korćule, digao se penušavi talas koji se ubrzo mrešćkao sve do obale. Za trenutak sam se upitao da li je to sve pametno? Samo za trenutak. Onda sam shvatio da nije. Buku našeg motora nadjaćao je suviše poznat zvuk. Kad sam se osvrnuo da vidim odakle zvuk dolazi, iznenadno se pojavio iznad obliŹnjeg brega veliki nemaćki tromotorni hidroavion, koji je leteo veoma sporo i tako nisko, da sam mogao videti i lice mitraljesca u repu. Naš komandir je naglo skrenuo s pravca i ućinio nas samo još upadljivijim. Razmatrajući mogućnost da brzo skoćim u vodu, sa strepnjom sam posmatrao mitraljesca u repu da bih otkrio njegovu reakciju. Izgleda da nije bio zainteresovan i da verovatno misli da samo ustaše ili simpatizeri Osovine kruće u ovako upadljivom ćamcu. Ili je, moŹda, pošao bez municije. U svakom slućaju, nije nas napao, već je mirno nastavio put ka glavnom pristaništu gde je, kako smo kasnije ćuli, uterao strah u kosti našem kuvaru, jer je proleteo pored naše kuće tako nisko, na "nultoj visini", kako to kaŹu naši piloti, da je mogao zaviriti u prozore. Bilo je teško izbeći zakljućak da neprijatelj traŹi nekoga ili nešto. Nekoliko dana kasnije, dobili smo novu potvrdu za ovo. Popeo sam se na vrh brega koji nadvisuje pristanište, zagledao ka kopnu, kad se odjednom, grmeći, iz sunca pojavilo dvanaestaik "šćuka". Nisam mogao da pogrešim i ne prepoznam ona kosa krila i stajni trap u obliku zolje. Na drugim bojištima "šćuke" su moŹda odigrale svoje, ali, u ovakvom naćinu ratovanja, bez podrške lovaca i protivavionske artiljerije, one su nam uterivale onaj nekadašnji poznati strah.

Prvo su naćinile visoki krug iznad pristaništa i ponovo odletele ka moru. Međutim, odmah su se okrenule i vratile. Dok sam ih posmatrao, njihov vodeći avion se odvojio iz formacije i, kroz sunćeve zrake koji su se odbijali od njegovih krila, prošićtao je naniće pored mene, spustivši bombu među ćamce u pristaništu. Gotovo dodirnuvši more, izvukao se iz obrušavanja i vratio prema pućini. Druga, treća i ćetvrta "šćuka" sledile su njegov primer. Uskoro su se sa nekoliko mesta u pristaništu dizali u vazduh veliki stubovi vode, sa odgovarajućim oblacima prašine i šljunka sa obale. Tada, isto onako brzo kako su i došli, napadaći su se izgubili i zavladala je tišina, koju su razbijali samo povici za pomoć i plać zaplašene dece iz grada koji se pruŹao preda mnom. Korćula je doživela svoje prvo iskustvo vazduhoplovnog rata.

Dani su prolazili. Još nije bilo nikakvih znakova od Ratne mornarice. Radio-stanica bila je mrtva, a nikakva poruka nije primljena sa kopna, gde se, izgleda, vojna situacija pogoršavala. Izgubio sam vezu kako sa Štabom za Bliski istok, tako i sa Titom.

Odlučio sam da pričekam još dvadeset četiri časa i onda, ako se ništa ne dogodi, vratiću se u Jajce.

Te noći, oko dva časa, probudila me je uzbuđena vika ispred kuće. Prvo sam pomislio da su se Nemci iskrkali sa kopna. Onda, kad sam dograbio ranac i automatski pištolj da bih se spremio za brzi pokret, u kuću je uzbuđen uleteo naš partizanski stražar u pratnji tri mornarička oficira i Dejvida Satoua (David Satow), koji je poslednji pridodat mom osoblju. U jednom od mornara prepoznao sam Sendija Glenu (Sandy Glenn), starog prijatelja koji je za sobom imao mnoge avanturističke podvige u ne baš uobičajenim službama pomorskog rata. Mornarica je stigla.

Bio sam oduševljen što vidim Sendija, tim više što sam znao da ne bi trebalo da on bude ovde. Ali, ništa ga nije moglo sprečiti da dođe. Ništa nije bilo varljivije od njegovog mirnog, blagog lika kao u sove, dok je čoveka dobroćudno posmatrao iza velikih okruglih naočara. U stvari, on je imao odlučnost i maštovitost koje su mu omogućavale da nadmudri bilo kojeg štabnog oficira — bilo neprijateljevog ili savezničkog, ma koliko bio vešt. Od sada, pa nadalje, više nikada neće biti daleko od nas. Njegov sledeći zadatak biće Albanija, još pod okupacijom neprijatelja, gde će živeti tajanstveno u pećini koja je gledala na Jadransko more i gde će ga negovati čitava pratnja italijanskih zarobljenika. Odatle je izašao da spase jedan avion, pun američkih bolničarki, čiji je pilot izgubio put i prisilno sleteo u unutrašnjosti. Posle toga prokrijumčario je bolničarke do obale, pošto su uz pomoć partizana, ispred nosa Nemaca, danima pešačile u cipelama sa visokim potpeticama i u svilenim čarapama. Najzad, pred kraj rata, spustili su ga padobranom na obalu Dunava, sa zadatkom da dignu u vazduh šlepove ili nešto slično, za šta je dobio Krst za izvanredne zasluge.

Sendi i njegovi prijatelji, izgleda, pošli su računajući da je Korčula još uvek u partizanskim rukama. Dovezli su svoj motorni brodić u pećinu sa druge strane ostrva i onda su se probili do mesta gde sam se nalazio. Poslužio sam ih rakijom i onda smo razgovarali šta da uradimo. Doneli su nam nekoliko tona oružja i opreme za partizane i trebalo ih je istovariti. Isto tako bilo je neophodno da se brod do zore propisno kamuflira da ga izviđači ne primete.

Srećom, pećina koju su izabrali bila je pogodna u obe svrhe; imala je visoke pošumljene strane i stazu koja se spuštala do vode, kojom će moći da se prenosi materijal, bez pomeranja broda. Partizani su bili veoma uzbuđeni ovom neočekivanom noćnom posetom Ratne mornarice. Okupili smo što smo više mogli partizana i počeli da istovarujemo materijal iz broda i da ga, istovremeno, kamufliramo. U zoru je i poslednji sanduk municije prenet na obalu, a mreže za kamufliranje, prekrivene lišćem i granama, vešto su prevučene preko broda, i sa strane prema obali, tako da se razbiju njegovi obrisi. Sa vrha obližnjeg brega, gde smo se povukli da razgledamo naše delo, brod je ličio na deo ostrva.

Nismo ni za trenutak poranili.

Dok sam stajao na palubi, izvirujući ispod rešetki i mreže za kamufliranje, do ušiju mi je ponovo dopro šum avionskih motora i, u brišućem letu, radoznalo su se pojavila iznad brega dva mala "skakavca", avioni tipa "fizeler-štorh". Ali, brod je bio dobro skriven i avioni su odleteli ne primetivši nas. Više se nisu vraćali. Pravo iskušenje je predstavljala pomisao kako bismo mogli da ih iznenadimo da smo se odlučili da odjednom, izbliza, otvorimo na njih vatru iz protivavionskog topa našeg broda.

Tek što su oni otišli, stigao je komandant partizanske brigade sa Pelješca. Stanje na njegovom sektoru, izgleda, bilo je veoma loše. Stizala su nemačka pojačanja i, prema poslednjim obaveštenjima koja je dobio, neprijatelj je pripremao pravu invaziju flotu manjih brodova na ušću Neretve, čiji cilj nije bio sasvim jasan. Ukoliko mi nešto ne učinimo, partizani će biti izbačeni sa Pelješca, i onda će Nemcima biti otvoren put za osvajanje ostrva. Izgledalo je da će se naš tek pronađeni kanal za snabdevanje zatvoriti i pre no što budemo imali vremena da ga iskoristimo.

Bogdan, komandant brigade, bio je, uglavnom, veseo, nižeg rasta, ali, tog jutra je imao zabrinut izraz lica, a njegovi dugi brkovi bili su snuždeno opuštani. Odveo sam ga na palubu broda i njegove oči, naviknute na gole planinske padine, širom su se otvorile pod prigušenim svetlom, gledajući na uglačani mesing i mahagoni u navigacionom odeljenju. Zatim, kad smo izvadili karte, nelagodnost je iščezla i on se potpuno i.uneo objašnjavajući položaj i pokazujući kako misli da mu možemo najbolje pomoći.

Sada sam se već navikao na zahteve partizana za podrškom iz vazduha, koji su, uglavnom, bili lišeni razumevanja šta se može, a šta ne može učiniti iz vazduha i malo su imali veze sa stvarnošću. Ali, ovoga puta je izgledalo kao da bismo zaista mogli da pružimo odlučujuću taktičku podršku, samo ako Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo bude moglo da odvoji avione. Isto tako postojala je mogućnost da i Ratna mornarica bude od koristi, iako ne, kao što je to Bogdan, izgleda, očekivao, na licu mesta i samo sa jednim jedinim motornim brodićem.

Kad smo seli za sto, u kabini, napisao sam dve poruke kojima sam dao najveće moguće preimućstvo. Prvu sam uputio vazduhoplovnom vicemaršalu Kaningemu (Cunningham), kojii je komandovao i dalje u Italiji Pustinjskim vazduhoplovstvom, objasnivši mu položaj i moleći ga da odvoji nekoliko aviona sa fronta u Italiji da bi se napala nemačka koncentracija trupa kod Mostara i Metkovića, kao i nemački istureni položaji na Pelješcu i desantne barke na ušću Neretve. Isto tako, dodao sam da pomoć mora biti trenutna, ako želimo da budemo od koristi.

Drugu poruku sam uputio komandantu eskadre u Tarantu, ističući da, ako može da odvoji nekoliko torpednih čamaca, bili bi dobro iskorišćeni u patroliranju duž ušća Neretve, ukoliko neprijatelj pokuša da se iskrca.

Motorni brodić je dobio naređenje da ne održava nikakvu radio-vezu u neprijateljevim vodama, ali smo odlučili da krene ponovo u sumrak, a kapetan je obećao da će poslati moje poruke čim isplovi na otvoreno more. Bogdan je izgledao oduševljen ovakvom

aktivnošću. Kuhinja nije radila, ali smo mu ponudili konzerve goveđeg mesa i dvopek i on se vratio svojim iznurenim ljudima, mnogo vedriji no što je nama došao, očigledno očekujući velike događaje. Ja sam se samo uzdao da će moje poruke imati nekog dejstva.

Motorni brodić je krenuo te noći, a idućeg dana, pošto smo uspjeli da uspostavimo vezu sa Ratinom mornaricom, počeli smo i mi da se pripremamo za povratak. Trebalo nam je dosta vremena da isplaniramo put i obavimo sve pripreme. Pre no što smo pošli, imali smo zadovoljstvo da ugledamo više "spitfajera" kako svetlucajući lete u pravcu Pelješca i kopna i da kasnije čujemo da su napravili dar-mar od priprema neprijatelja za veliki napad. I Ratna mornarica se takođe pojavila i zadevala čarke patrolirajući tako uspešno da se, jedno vreme, ništa više nije čulo o neprijateljevoj invazionoju floti. U trenutku kad sam polazio, nemački napad na Pelješac privremeno je bio zaustavljen, a partizaiiii su uspevali da održe svoje položaje.

Ali ovaj privremeni taktički uspeh nije rešio mnogo krupnije strategijsko pitanje. Sve je to ukazivalo da neprijatelj namerava prvo da učvrsti položaj u Dalmaciji i na obali, a zatim da dođe na ostrva. On će upotrebiti sve snage da postigne ovaj cilj, i u ovakvom susretu čigledno je bio u položaju da slomi partizane svojom nadmoćnošću u broju i naoružanju. Ako bi se partizani zadržali na obali ili na ostrvima, ako bi pokušali, drugim rečima, da se zadrže na utvrđenim položajima, to bi značilo da odbacuju osnovni princip gerilskog vođenja rata što bi, po mom mišljenju, samo moglo dovesti do propasti.

S druge strane, ako izgubimo ostrva, izgubićemo veoma dragocenu prednost. Čvrsto uporište bar na jednom ostrvu obezbedilo bi vezu sa spoljnim svetom, poslužilo bi kao neka vrsta isturene baze za snabdevanje, iz koje bi se mogao, i bez čvrstog uporišta na obali, razboritim probijanjem konvoja, stalno dopremati materijal do obale i dalje na kopno. Bilo bi isto tako moguće, kad bismo nekako uspjeli da zadržimo jedno ostrvo, da ga koristimo za bazu odakle bi motorni torpedni čamci ometali neprijateljev obalski saobraćaj i transport duž Jadranskog mora. Dolazak prvog brodića, uostalom, pokazao je put i ovaj uspeh bi mogao, činilo mi se, da uveri Ratnu momaricu, ohrabri je za dalje pokušaje. Iako je u tom ranom stupnju ova misao izgledala gotovo neverovatna, možda bismo bili kadri da pronađemo negde među stenama, šumama i maslinjacima komad ravnog zemljišta, odakle bi lovački avioni iz Italije dejstvovali i na taj način znatno povećali svoj radijus dejstva. Ovo su bile zamisli koje se, da bi uspele, moraju odmah sprovesti. Prvo, moram da vidim Tita. Onda moram otići iz Jugoslavije da podnesem izveštaj. Moje poruke su, to je tačno, dovele do određenih rezultata. Ali, pre no što pođemo dalje, potrebno je da se još štošta kaže, da se raščiste mnoga pitanja, a, između ostalog, i pitanje ostrva. A što ih pre raščistimo, tim će biti bolje.

Te noći krenuli smo na kopno.

GLAVA VII

TAMO-AMO

Padre i njegovi prijatelji iz Odbora sišli su sve do pristaništa da nas isprate. Vest da je zaustavljeno nemačko napredovanje veoma ih je obradovala, ali su još uvek bili zabrinuti u pogledu budućnosti, jer su dobro znali šta će predstavljati nemačka okupacija za građanstvo koje je tako srdačno sarađivalo sa partizanima.

Bilo mi je neprijatno što ih ostavljam u ovakvom trenutku i pokušavao sam da ih razvedrim govoreći da ću učiniti sve što mogu da im pomognem. Poželeli su nam srećan put. Već je počeo da se spušta mrak. Smestili smo se u naš brodić. Motor je počeo da klopata. Pošli smo.

Baška Voda, mesto odakle smo prešli na Korčulu, bila je sada u nemačkim rukama i ovoga puta smo se uputili ka Podgori, drugom malom pristaništu, nešto dalje na severu. Prvo smo se držali obale ostrva. Onda, kad se sasvim smračilo, promenili smo pravac i uputili se pravo ka obali. Očigledno da je zbog dolaska brodića i događaja koji su zatim usledili, neprijatelj postao oprezniji, jer su sada patrolni čamci krstarili aktivnije no ikad ranije. Jedan od partizana poneo je harmoniku, na kojoj je svirao nekako iskidano, čiji se zvuk neprijatno gubio kad bi se lutajuće oko reflektora usmerilo u našem pravcu. Svi smo se toga trenutka, pretpostavljam, osećali nelagodno zato što je u ovakvim prilikama teško pobeći od neprijatnog osećanja koje mnoge begunce dovodi da se sami nepotrebno otkriju; neprijatno osećanje da nemaš tu sta da tražiš, da svako traga za tobom i da si veoma upadljiv.

Sta će se desiti, pitao sam se, ako nas ugledaju? Da li će nas zaustaviti i pretresti? Ili će jednostavno otvoriti vatru u pravcu snopa reflektora? Sve će zavisi od toga, pretpostavljam, koliko vide sa mesta gde se nalaze. Nijedna od ovih mogućnosti nije bila prijatna. Ali, srećom, izgledalo je da se izvlačimo iz područja gde patrolni čamci najaktivnije krstare.

Zatim, odjednom postadoh svestan šuma snažnog motora, sasvim blizu pramca s naše leve strane. Istovremeno je harmonikaš, usred živahne koračnice, naglo začutao. Odjednom neočekivano uključen je reflektor i sasvim blizu nas široki beo mlaz svetlosti istraživački je ispitivao površinu mora. Kroz nekoliko sekundi zahvatio je i nas i tada je, umesto da nastavi traganje, zastao zablesnuvši nas, dok se naš mali čamac žalosno klatio gore-dole po nemirnom moru.

Nikada nisam osećao da sam tako bespomoćno, užasno upadljiv. Svako, smatrao sam, kilometrima unaokolo može da me primeti, a ja ne mogu da vidim nikoga, osim mojih drugova tik uz mene, koji su bili isto tako bleštavo osvetljeni; svirač je čvrsto držao svoj instrument, kao da mu od njega zavisi život, Džon Heniker-Medžor gledao je bolećivo, dok je Dejvid Setou, kao i uvek, ma kako bile neprijatne okolnosti, izgledao profesionalni vojnik od glave do pete.

Očigledno, nije nam preostajalo ništa drugo osim da sedimo mirno, brojeći sekunde i izdržavajući lenjo ispitivanje bezimnih nemačkih mornara sa drugog kraja snopa svetlosti reflektora. Da li će, pitao sam se, primetiti moju škotsku kapu i Dejvidov izrazito engleski vojnički šešir, kao i partizansku zastavu, koja je tako nepotrebno lepršala na krmu. Izbliza gledani, uopšte nismo bili nalik na ribare.

Ali, pretpostavljam, usled osećanja krivice nama se činilo da izgledamo upadljivije no što smo bili jer je, posle ispitivanja koje je za nas trajalo večno dugo, patrolni čamac ugasio reflektor i brzo zakloparao u drugom pravcu tražeći prekršitelje. Ponovo nas je okružio mrak; harmonikaš je svirao novu melodiju i nastavili smo put, potreseni, ali puni zahvalnosti. Ishod susreta bio je iznenađan, ali, u svakom slučaju, prijatan.

Kao sasvim prirodno primili smo uobičajerii mitraljeski rafal koji nas je pozdravio kad smo ušli u pristanište Podgore i mahnuli našim malim fenjerom, onoliko puta koliko je naš krmanoš tvrdio da je predviđeno. Uz bezbroj psovki, praćenih živom diskusijom o vrednosti i nužnosti različitih "signala", iskricali smo se iz brodića i izjavili da želimo iste noći nastaviti put dalje. Rečeno nam je da to nije mudro. U ovom trenutku vodila se borba protiv udruženih snaga Nemaca i ustaša iz Makarske, gradića udaljenog nešto više od kilometra, uz obalu; situacija nije bila čista; nije se znao tačan položaj neprijatelja i bolje bi bilo da sačekamo jutro, pa da krenemo. Štektanje mitraljeza i prasak minobacača na drugom kraju puta samo su podržali ove preporuke.

Preostalo nam je još čokolade koju smo doneli sa našeg brodića i zato smo odlučili da od nje napravimo vruć kakao pre no što krenemo. Zato smo se uputili u obližnju kuću i, u trenutku kad smo hteli da otvorimo vrata, zaustavi nas zabrinuti seljaik. Rekao je da se unutra nalaze neki veoma važni strani oficiri i da ih niko ne sme uznemiravati. Očigledno, situacija je mogla biti nepredvidljiva i, ne obazirući se na panične proteste vlasnika, prošli smo pored njega i ušli u sobu.

Dve prilike ispružene na podu, umotane u vreće za spavanje nemačke proizvodnje, glasno su hrkale. Onog nižeg nežno smo prodrмали. On je gundđao i, kad smo ga dalje gurnuli, ustao je promolivši čupavu glavu i neobrijanu bradu — bio je to Gordoin Olston. U drugoj vreći nalazio se radio-tehničar.

Gordon je, kako se pokazalo, stigao iz Jajca na putu za ostrva, donoseći mi drugu radio-stanicu i najnovije vesti. On je prešao najveći deo puta u čezama koje je vukao jedan konj a vozio ih je jedan bosanaki Musliman sa fesom i izgledao isto kao kairski vozač garija. On je imao velike teškoće u sporazumevanju sa ovim čudnim čovekom i sve do danas nije siguran da li se put kuda ih je vozio nalazio na partizanskoj teritoriji ili ne. Dok su se vozili, stanovnici su ih posmatrali kroz odškrinuta vrata. Ništa nije moglo naterati njegovog vozača da prenoći u nekom selu. Na sve Gordonove molbe, on bi samo namigao, pokazao prstom na selo i preteći povukao šakom preko vrata, istovremeno puštajući neprijatan grleni zvuk. Zatim bi ošinuo konja i pojurili bi dalje. Kad su stigli do Podgore, Gordon i konj su bili sasvim iscrpljeni. To je bilo, rekao je, pravo balkansko putovanje.

Oni su takođe doneli poštu od kuće koja je bačena padobranom. To su bila prva pisma koja su nam stigla i uskoro smo sedeli oko štednjaka pijući kakao i čitajući pisma, dok se tutanj borbe s puta naizmenično povlačio i približavao. Prizori i sećanja, koje su nam pisma izazvala, delovali su nekako nestvarno.

U međuvremenu postojalo je pitanje koje smo morali odmah da razjasnimo. — Šta je — upitao sam — sa kraljem? — Kojim kraljem? — upitao je Gordon. — Kraljem Petrom —

odgovorio sam. — Da li se već spustio? — Gordon me je posmatrao kao da sam poludeo. Onda sam mu rekao za depešu. — Oh — rekao je — to se nije odnosilo na kralja Petra. Depeša se odnosila na tvog novog telegrafistu. On se preziva King (Kralj). — Osećao sam se glupo, ali bilo mi je lakše.

Kad smo idućeg jutra krenuli, borba je prestala, a neprijatelj se povukao u Makarsku, koju smo ugledali sa puta kako se prostire ispod nas u bledej jutarnjoj sunčevoj svetlosti. Nešto dalje naišli smo na neke partizane kako je zasipaju granatama iz zarobljenog topa kalibra 105 milimetara, dok je neprijatelj negde odozdo mlitavo uzvraćao. Preostali deo našeg puta prošao je, po partizanskim merilima, bez događaja, iako je bio ispunjen uobičajenim nagađanjima gde se tačno nalazi neprijatelj, da li smo na pravom putu i da li ćemo uspeti da se probijemo.

Čim smo stigli u Jajce, otišao sam do Tita da ga upoznam sa najnovijim događajima na obali i da vidim kako partizani prolaze na drugim stranama. Bio je potpuno svestan opasnosti koja pretila ostrvima i natenane smo razgovarali kako ćemo najbolje da joj se odupremo. Zaključci do kojih smo došli nisu bili naročito ohrabrujući. Bila bi, očigledno, greška ako bi se partizani upustili u nešto više od zadržavajućih dejstava, a to znači da bi ranije ili kasnije, prvo obalski pojas, a zatim i ostrva pali u neprijateljeve ruke. Zato je jedina nada bila u neposrednoj i hitnoj savezničkoj pomoći, što, na osnovu svega što sam znao, neće moći tako lako da se ostvari.

Obavestio sam Tita o mom planu da se vratim u Kairo i podnesem izveštaj, objasnivši da će mi ovo pružiti priliku da sam utvrdim kakvi su izgledi da obezbedimo efikasnu savezničku podršku u Dalmaciji. Dodao sam da ću se vratiti što je moguće ranije. On se složio sa tim da je ovo dobra ideja i upitao me da li bih želeo da povedem i dva partizanska oficira kao emisare dobre volje. Odgovorio sam da bih to rado učinio ako se saglase moja dva šefa, Glavni komandant i Foren Ofis. Posle izvesne diskusije, izabrana su i dva delegata, Lola Ribar i Miloje Milojević, i Tito ih je doveo odmah da sa nama večeraju. Kad su otišli, složili smo se da je Titov izbor delegata bio sasvim dobar.

Miloje Milojević bio je vojnik, borac. Aktivan oficir u staroj jugoslovenskoj vojsci, on se na samom početku pridružio partizanima. U toku narednih godina izgubio je jedno oko i zadobio rane gotovo po svim delovima tela. U znak priznanja za toliko puta pokazanu hrabrost, postao je u vojsci hrabrih prvi (i u to vreme jedini) narodni heroj — odlikovanje koje je jednako našem Viktorijinom krstu. Vatrene mali čovek, sa crnim poveskom preko oka i ožiljkom na licu živeo je, kako se meni činilo, samo za borbu. Svima sa kojima bi se sreo, odmah bi bilo jasno da sa partizanima nema šale.

Lola Ribar, koga sam sreo na putu ka obali, bio je drugačiji. I on je takođe prekaljeni borac. Ali njegova uloga u partizanskom pokretu bila je prvenstveno politička i, u svojim dvadesetim godinama, on je spadao u šaćicu ljudi oko Tita kojima je bila predodređena slava u novoj Jugoslaviji. Njegov otac, dr Ivan Ribar, dostojanstven stariji državnik, sa lepom sedom kosom, bio je jedan od veza pokreta sa starim režimom. Ali Lola je bio pravi komunist i sada, u pocepanoj nemačkoj bluzi, sa plamenom snagom u ponašanju, preplanuo i sa svojstveno slovenskim crtama lica mogao bi poslužiti kao model za portret vojnika Revolucije. Ponovo sam naglasio da sam zadovoljan izborom. Mladi

Ribar uživao je Titovo poverenje i bio je skoro u samom središtu zbivanja; tako da je mogao instinktivno osećati partijsku liniju u svim pitanjima. On će moći ubedljivo i pouzdano da govori u ime partizana. Istovremeno, njegov veliki lični šarm i poznavanje stvari činili su ga pogodnim za zadatak emisara u spoljnom svetu, inače sasvim nepoznatom i stranom za većinu drugih partizana, koji su se odlično snalazili samo u sopstvenim šumama i selima.

Sutra izjutra poslao sam poruku tražeći dozvolu da dođem na referisanje i povedem sa sobom dva partizanska predstavnika. Dodao sam da ćemo, izgleda, uskoro biti sasvim odsečeni od obale i da se nadam da će mi brzo odgovoriti.

Ovo je, odmah sam shvatio, davalo malo nade. Politički, odluka koju sam tražio od vlade nije bila laka. Ako britanske vlasti prime partizanske predstavnike, iako bi to u izvesnom smislu bilo i logično posle slanja moje Misije, to bi bio korak koji bi izazvao najžešće protivljenje kraljevske jugoslovenske vlade, koja je bila naš saveznik i sa kojom smo zvanično održavali veze. Pretpostavio sam kakve će neprijatnosti izazvati moja poruka i potrudio sam se koliko god sam mogao da ovo objasnim Titu, spremajući se rezignirano na duže čekanje.

Kako su dani prolazili, vesti iz Dalmacije postajale su sve više zabrinjavajuće. Nemci su se sistematski učvršćivali u obalskom pojasu i probijali uz Pelješac, pripremajući se za napad na ostrva. Čak i naš pažljivo pripremljen, ali nikad iskorišćen aerodrom u Glamoču, izgleda, neće moći još dugo da ostane u partizanskim rukama. Uskoro ćemo biti sasvim odsečeni od spoljnog sveta. A odgovor na moju poruku još nije stizao.

Na kraju sam odlučio da se vratim na ostrvo i tamo sačekam razvoj događaja. Kad se tamo nađem, lako ću se probiti preko Jadranskog mora, u nekom manjem brodiću ili partizanskom jedrenjaku, do Italije. U međuvremenu, dok čekam odgovor, u svakom slučaju mogao bih da pratim razvoj situacije na licu mesta. Ribar i Milojević su ostali, spremni da krenu čim im javim da su potrebni.

Pošao sam opet na obalu rano izjutra, hladnog jesenjeg dana. Putovanja se ne sećam posebno i stoga pretpostavljam da je prošlo bez nekih posebnih događaja. Sada su Nemci daleko napredovali i potpuno nadziravali čitavo ovo područje. Imao sam sreće što sam se provukao bez većih teskoća.

Ovoga puta je naš krajnji cilj bio ostrvo Hvar. Tamo smo stigli posle uobičajenog ponoćnog prelaska ribarskim čamcem i iskrkali se nešto pre zore u gradiću sa istim nazivom, na zapadnom kraju ostrva. Istočni kraj je zauzela manja jedinica neprijatelja koji se iskrcao sa kopna i koga do sada nije bilo moguće izbaciti.

Hvar je bio dosta prijatno mesto. Na brdašcu iznad пристаништа nalazila se, poput stražara, tvrđava, romantičan zamak koji je sagradio Karlo V. U podnožju su se zbile trošne palate i crkve, arsenal i staro pozorište — malo, ali veličanstveno, podsećajući na sjaj Venecije

— i čudno što se sada našlo u ribarskom selu. Preko zaliva se pružao lanac manjih ostrva i crnog iskidanog stenja, štiteći pristanište od zapadnih vetrova Jadranskog mora. Bio je topao i sunčan, pravi mediteranski dan, tipičan za Dalmaciju, veoma različit od sumornog zimskog vremena koje smo ostavili na kopnu.

Isto kao što sam čekao na Korčuli vesti od Ratne mornarice, sada sam na Hvam čekao da saznam da li treba da dođem i povedem partizane. Ovoga puta mi je radio-stanica radila. Postavili smo antenu na pogodno drvo i uskoro je niz molećivih telegrama leteo za Kairo i London. Da li će odgovor stići na vreme da se Ribar i Milojević probiju do obale pre no što to ne bude kasno?

Hvarani su se trudili najbolje što mogu da mi učine boravak prijatnim. Držali su govore, ispijali zdravice i mala, antifašistička deca sa piskutavim glasom poklanjala su nam bukete cveća, i mnogo se govorilo o pobedi i oslobođenju. Ali vojna situacija je jedva opravdavala ovakvo veselje, i sve vreme ispunjavala nas zebnjom.

Poslednji kurir sa kopna, iako je putovao bez tereta i sam, jedva je uspeo da izbegne zarobljavanje. Prema njegovom izveštaju, veliki pokreti nemačkih trupa uskoro će onemogućiti svaku vezu između obale i unutrašnjosti. Borbe na Pelješcu ponovo su se takođe rasplamsale, a improvizovana bolnica na Hvaru punila se novim ranjenicima, često dečacima i devojkicama od dvanaest i trinaest godina, sa surovo amputiranim rukama i nogama — posledica teške i precizne nemačke vatre iz minobacača. U međuvremenu, neprijatelj koji se iskrcao na drugom kraju ostrva, na samo nekoliko kilometara od nas, iako pritajen, stalno je podsećao na ono šta se može očekivati. U stvari, sada smo čuli da se to već desilo na susednom ostrvu Mljet, koje se već nekoliko dana nalazilo u nemačkim rukama. Taktika Nemaca je bila dosta jasna: učvrstiti svoj položaj na kopnu i onda lagano, jedno po jedno, osvajati ostrva. Partizani ne mogu lokalno skupiti dovoljno ljudi ili opreme da se suprotstave ovom pojedinačnom prodiranju.

Budućnost je bila daleko od ružičaste.

Najzad je stigao odgovor na moju poruku. Treba odmah da dođem na referisanje. Izgleda da je postojao poseban razlog zašto treba odmah da krenem u Kairo. U vezi partizanske delegacije nije ništa rešeno i samo se uzgred napominjalo, ako bude potrebno, da ona može doći kasnije.

Pročitavši depešu, nisam mogao a da se ne upitam da li je službenik, koji je, nesumnjivo, posle lenjog razmišljanja napisao poruku i stavio je u "korpu" za odašiljanje, sasvim shvatio teškoće putovanja u Evropi okupiranoj od Nemaca. Već i sam put do obale bio je veoma opasan, a za nekoliko dana biće nemoguć. Izgledi da Milojević i Ribar dođu kasnije, po potrebi, bili su loši. Poslao sam depešu Titu, objasnjavajući što taktičnije da njegova delegacija mora malo sačekati, i tada sam počeo da se pripremam za put.

Ratna momarica, kako sam utvrdio, nije bila spremna da dođe po mene na Hvar; najbliže dokle bi se usudili da dođu bio je Vis, najjisturenije ostrvo u čitavoj grupi. Zato sam morao ribarskim čamcem da pređem sa Hvara na Vis.

Čamac je bio pronađen i u zoru idućeg dana, posle noći provedene na dosta nemirnom moru, stigao sam na Vis. Motomi brodić, koji će doći po mene, treba da stigne iduće večeri i zato sam čitav dan mogao da posvetim obilasku ostrva.

Gradić Vis je izgrađen oko lepog, prirodnog pristaništa na sevemom delu ostrva. Na ulazu u pristanište, na stenama sa obe strane, stajala je po jedna stara tvrđava. Popevši se u jednu, utvrdio sam da su, začudo, ukrašene krunom i kraljevskim grbom engleskog kralja Džordža III. Ova tvrđava, kako su mi rekli, zove se Velington, a druga, preko zaliva, tvrđava Sv. Đorđa. Obe potiču iz vremena kad su ostrvo zauzeli Britanci, koji su ga, kako sam sad prvi put saznao, držali nekoliko godina za vreme Napoleonovih ratova, a isto tako, začudo, i Rusi.

Nedaleko odatle, dok sam se polako vraćao u grad, naišao sam na stari ograđen vrt, koji je već odavno bio zapušten i prepušten propadanju. Nasred vrta je stajao mermerni obelisk sa zapisom na engleskom, koji je slavio britansku pomorsku pobedu nad Francuzima, izvojevanu 1811. godine, pored Visa. Zatim, pogledavši bolje, pronašao sam, skrivene u visokoj travi, među šibljem i rastinjem, desetak ili više nadgrobnih spomenika britanskih pomorskih oficira i mornara, koji su izgubili živote u bici, sa njihovim imenima, dobrim engleskim imenima, koja su skoro izbrisali mahovina i vreme.

U blizini je još jedan spomenik, u kitnjastijem francusko-gotskom stilu; slavio je drugu pomorsku pobedu, koju su ovde izvojevali Austrijanci nad Italijanima 1866. godine, a negde iz dubine sećanja došlo mi je da sam učio da je Vis — nekadašnja Isa — u stara vremena bio pozornica velikih bitaka.

Ali i bez ovih podsećanja iz istorije, pogled na kartu jasno je pokazivao strategijski značaj koji je imao Vis u svim ratovima za Jadransko more i njegovo područje. Na dohvat u obale i drugih ostrva, a ipak dosta daleko prema moru, što olakšava držanje, istovremeno sa dobrim pristupom iz Italije, ostrvo Vis predstavljalo je idealnu bazu za neprijatelja koji je želeo da ima uporište u istočnom delu Jadranskog mora, naročito ako je imao smisla za piratstvo, po čemu su ove vode uvek bile čuvane. Ovde se, kako mi se činilo, nalazi baza koju tražimo — samo kad bi se pomoć mogla dobiti na vreme.

Te večeri stigao je motomi brodić i ja sam se ukrcao u njega, uzbuđen kao đak koji za prvi letnji raspust ide kući. Osećao sam se kao da iz jednog sveta odlazim u drugi. Oficirska trpezarija na brodiću, sa uokvirenim slikama žena i prijateljica, sa romanima u mekom povezu, ilustrovanim časopisima i šoljama čaja, činila mi se kao vrhunac civilizacije. Oficiri i posada ponašali su se prema nama kao da smo došli sa druge planete. Već smo bili daleko odmakli preko Jadranskog mora, pre no što smo pošli na spavanje.

GLAVA VIII

SPOLJNI SVET

Sunce je već odskočilo kad sam se probudio i videla se obala Italije. Preplovili smo Jadran u pravoj liniji i sada smo plovili na jug, duž italijanske obale. Raširio sam vreću za spavanje na palubi kraj jednog od topova i poduprevši glavu laktovima gledao sam tornjeve crkava i bele kuće u malim gradovima koji se nižu jedan za drugim duž istočne obale južne Italije. Za jedan sat stići ćemo u Bari, cilj našeg puta, koji je nedavno zauzela Osmanska armija. Ustao sam, savio vreću i pošao dole da se obrijem i pripremim za povratak u spoljni svet.

U Italiji nisam bio od 1939. godine. Pre rata dobro sam je poznao. Od moje poslednje posete, Italijani su prvo bili naši neprijatelji, a sada, u drugoj krajnosti, naši saborci. Izgledalo je čudno vraćati se. Neodređeno sam se pitao kako li će sve izgledati?

Suvišno je reći, sve je bilo gotovo isto.

Sunce je peklo, a Italijani su se sunčali. Na svakom uglu ulice mladi, snažni ljudi, neki u uniformi, dosađivali su se s rukama u džepovima i sa cigaretama koje su im virile iz ugla usta. Na zidovima pristaništa, slovima visokim čitav metar, još uvek su stajali Dučeovi natpisi: VINCEREMO — pobeđićemo. Očigledno, bila bi šteta trošiti energiju da se oni izbrišu. Bili su to natpisi koji su dobro pristajali, ma na čijoj se strani nalazili.

U hotelu "Imperijal", koji vojska, kako sam sa zadovoljstvom utvrdio, nije još stigla da preuzme, postojala su kupatila s toplom vodom i bilo je dosta hrane i pića, i oficira na odmoru sa fronta, koji su igrali sa bolničarkama uz žive zvuke italijanske džez muzike. — "Lili Marlen!" — vikali su — i Italijani su svirali — "Lili Marlen" — isto kao što su to verovatno svirali i za oficire Luftvafe i Vermahta pre nekoliko nedelja.

Nisam stigao da se na sve ovo priviknem, a već su me ukrcali u avion kojim sam leteo daleko iznad Sredozemlja prema Kairu. Na Maltu smo se spustili, kružeći nisko iznad kamenitih malih polja i kuća u Valeti, razrušenih bombama. Guverner, lord Gort, želeo je da nas vidi i mi smo otišli da nešto popijemo sa njim; smirena prijatna prilika usred italijanizovane raskošne upravne vladine zgrade.

Zatim smo ponovo poleteli; zaspao sam i probudio se visoko iznad Libije, dok smo leteli na istok duž obale ka Egiptu. Kad sam pogledao dole, prepoznao sam Bengazi, zatim Dernu, Tobruk i Solum, kao i depresiju Katara. Tu i tamo zbijene gomile spaljenih tenkova, aviona, kamiona i topova, zajedno sa hiljadama tragova koji su se kao ožiljci pružali pustinjom, pokazivali su gde su pre jedne, dve ili tri godine borbe bile najteže.

U Kairo smo stigli u vreme večere. Sa zahvalnošću sam prihvatio poziv da odsednem u kući Kita Stila (Kit Steel), na Zamaleku, u kojoj sam prijatno proveo poslednju nedelju dana pred polazak za Jugoslaviju, kad smo se još uvek pitali da li Tito uopšte postoji i, ako postoji, da li je to žena ili neki komitet? Tu sam ostavio svoje stvari i, kad sam ušao u sobu, pronašao sam čisto rublje i besprekornu bluzu sa sjajnim dugmadima. Skinuo sam prljavo ratničko odelo i pretvorio se u savršenu "svinju u gabardenu", kako su u to vreme zvali kairske oficire-kicoše.

Od Stila sam čuo zbog čega su me hitno pozvali u Kairo. G. Idn, ser Aleksander Kadogan (Alexander Cadogan), Vilijem Strong (William Strong), Oliver Harvej (Oliver Harvey), i još mnogo drugih funkcionera Foren Ofisa nalazilo se u Kairu, na povratku iz Moskve, gde su konferisali sa Molotovom. Staviše, izgledalo je da će se održati još jedna konferencija na višem nivou, negde na Bliskom istoku, kojoj će prisustvovati i sama Velika trojica, a Kairo se, u tim danima zaobilaznih komunikacija, nalazio na putu u gotovo svaki deo sveta.

Ako želim da ikad isposlušem donošenje odluke o našoj politici prema Jugoslaviji, ovo je pravi trenutak i pravo mesto.

Trebalo je da večeramo sa Kadoganom. Dok sam ležao u kadi, razmišljao sam o tome kako sam ga poslednji put video u njegovoj kancelariji u Foren Ofisu, kad sam mu predao ostavku na diplomatsku službu. Činilo mi se da se to desilo tako davno. Osvrćući se na ovih nekoliko, ali veoma burnih, godina, koje su me delile od tog događaja, nametnula mi se misao kako sam bio srećam što sam doneo tu odluku i tako nisam propustio mnoštvo doživljaja u tom periodu. Meni nije bilo neprijatno da očekujem budućnost punu neizvesnosti i nesigurnosti, bez spore i sigurne karijere u državnoj službi; osećao sam se, ma koliko malo, gospodarom sopstvene sudbine. Levom nogom okrenuo sam slavinu za toplu vodu i zadovoljno leškario u kadi.

Večerali smo pri svetlosti zvezda na krovu "Mohamed Ali" - kluba, jeli i pili pod nadzorom Kostija, tog zaista veštog ugostitelja, sve o čemu sam sanjao u trenucima najveće gladi i žeđi proteklih meseci, savršeno skuvana i savršeno servirana jela. Oko nas, za drugim stolovima, sedela je prava zbirka egipatskih paša, grčkih milionera, prinčeva u izgnanstvu, visokih britanskih oficira i kosmopolitskih lepotica koje su za vreme rata sačinjavale kairsko društvo. Sve je davalo utisak velikog bogatstva i elegancije. Sve je izgledalo nekako neverovatno, ali ne i manje prijatno. Suprotnosti, kao što sam ranije rekao, uvek su me privlačile i sada sam se za nedavne napore na neki način kroz ovo i svetio.

Sledećeg dana video sam g. Idna i podneo mu pismeni izveštaj o stanju u Jugoslaviji, koji je on primio s tim da ga blagovremeno dostavi predsedniku vlade za predstojeći sastanak sa Staljinom i predsednikom Sjedinjenih Američkih Država, a istovremeno da pošalje i kopiju načelniku Imperijalnog generalštaba. Usmeno sam ponovio moje glavne zaključke: da je partizanski pokret od neshvatljivo većeg značaja no što se to smatra izvan Jugoslavije; da njime sasvim nedvosmisleno rukovode komunisti i da je čvrsto orijentisan ka Moskvi; da je kao pokret otpora veoma efikasan i da se njegova efikasnost može znatno povećati uz savezničku pomoć; ali, nezavisno od toga da li ćemo im pružiti pomoć ili ne, Tito i njegovi sledbenici imaće odlučujući uticaj u Jugoslaviji posle oslobođenja.

Do mog povratka u Italiju, još ništa nije bilo rešeno, ali je moj izveštaj izazvao dosta uzbuđenja i ja sam dobio uputstva da se za nekoliko nedelja vratim u Kairo, gde će, kako sam shvatio, tada biti i g. Čerčil. U međuvremenu trebalo je da se vratim i dovedem partizansku delegaciju.

To je bilo lakše reći no učiniti.

U Bariju su me dočekale rđave vesti. Nemačka ofanziva bila je u punom zamahu u Bosni i Dalmaciji i put ka obali bio je čvrsto blokiran. Čak ni pojedinačni kuriri se više nisu mogli probiti. Ako Ribar i Milojević treba da izađu iz zemlje, po njih se mora poslati avion.

Uputio sam poruku u Jajce pitajući da li se naša pista u Glamoču, izgrađena sa toliko pažnje, još uvek nalazi u partizanskim rukama. Stigao je potvrđan odgovor uz napomenu da je malo verovatno da će je moći još dugo zadržati. Nismo imali vremena za gubljenje. Mora se savladati oklevanje Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva da nam dodeli jedan od aviona za ovakav zadatak i učiniti nešto pre no što bude sasvim kasno.

Instrukcije najvišeg ranga koje sam dobio u Kairu bile su mi od pomoći. Otišao sam u štab Taktičkog vazduhoplovstva kod generalmajora vazduhoplovstva Brodhersta (Broadhurst) i od njega dobio obećanje, u načelu, da će mi dati jedan avion. Sada se postavljalo pitanje kakav avion? Ako želimo da se ova operacija obavi noću, onda to mora biti avion koji ne iziskuje posebne uslove za sletanje, jer u Glamoču, osim nekoliko vatri, nije bilo drugog svetla, a pista, koliko sam se sećao, bila je dosta neravna. Ako, s druge strane, pođemo danju, onda bi nam bilo potrebno nešto čime bismo se odbranili od neprijateljevih lovaca, kojih će u ovom trenutku rata biti dosta iznad Jugoslavije.

Sve sam ovo sa snebivanjem i dosta amaterski objasnio štabu Taktičkog vazduhoplovstva.

Ovo na njih nije ostavilo nikakav utisak. Oni mogu, rekli su, daleko bolje da iskoriste svoje avione nego da ih razbijaju u bezuspešnim pokušajima da dovedu nekoliko beskorisnih stranaca sa Balkana. Po opisanim uslovima, noću bi se mogao spustiti samo avion tipa "lisander", a on je bio suviše mali i verovatno nikada ne bi dospeo tamo. A što se tiče spuštanja preko dana, svaki avion koji može poneti putnike svakako bi bio srušen od prvog neprijateljevog lovca na kojeg bi naišao.

U ovom trenutku razvoja događaja pojavila se na pozornici jedna sasvim nova ličnost. Shvatajući značaj vazduhoplovnih operacija za nas, zatražio sam od komandanta Ratnog vazduhoplovstva za Bliski istok, general-potpukovnika vazduhoplovstva Šolta Daglasa (Sholto Douglas), da mi dodeli dobrog vazduhoplovnog oficira za vezu, nekoga, kako sam naveo, koji ima dosta pravog borbenog iskustva, a istovremeno i smisla za neregularne aktivnosti kojima smo se mi bavili. Ishod je bio vazduhoplovni potpukovnik Džon Selbi (John Selby), odlikovan Krstom za izvanredne zasluge i Krstom za letачke borbene zasluge. Trebalo nam je izvesno vreme da ga pronađemo, ali, na kraju, kad je stigao, složili smo se da je bilo vredno čekati.

Glavna odlika Džona Selbija bio je njegov neodoljivi entuzijizam. Krupan, pun, vedar čovek, on se unosio u sve što je radio sa revnošću koja je ponekad gotovo izazivala paniku. Pre rata bio je spiker Bi-Bi-Sija. Sada, za relativno kratko vreme otkako je stupio u Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo, postao je veoma uspešan pilot noćnih lovaca i "moskitosa". Izgledalo je da mu je potreban odmor od ozbiljnih operacija i da nam je

dodeljen radi promene. Prvo što je uradio, upisao se na kurs za skakanje s padobranom i miniranje, zatim je nabavio udžbenik nemačkog jezika, koji je govorio sa više živosti, a manje tačnosti. Stigao je u stab Taktičkog vazduhoplovstva u malom avionu koji je zastrašujuće izgledao, a spustio se njime iznenađujuće naglo. Vivijen Strit koji ga je pratio, izašao je sav zelen od straha. Saosećajući sa njim, odlučio sam da u ovaj avion ne ulazim ni po koju cenu.

Objasnio sam Selbiju svoje planove i teškoće na koje nailazimo. — Prepustite to meni! — rekao je ubedljivo i otišao da vidi nekog svog prijatelja (u svakom štabu Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva bilo je u izobilju davno izgubljenih prijatelja Džona Selbija).

Uskoro se sa ovih savetovanja vratio sa obećanjem da će dobiti "baltimor", brz, lak bombarder koji, kako me je uveravao, predstavlja pravog "zmaja" za ovaj posao. Sve što nam je sada potrebno, rekao je, bila je pratnja lovaca, u tom slučaju mogao je poći i danju.

Međutim, pratnju lovaca nije bilo lako dobiti. Glamoč se nalazio van doleta svih, osim lovaca velikog radijusa dejstva, a ove su imali samo Amerikanci. Posle prethodnog telefoniranja uputio sam se, u jednom "baltimoru", do američke 82. grupe lovačke avijacije, tada smeštene u Leću (Lecce), da vidim šta mogu dobiti od naših američkih saveznika.

82. grupa lovačke avijacije imala je lovačke avione tipa "munje" ("lightning"). Sa dvostrukim repom i uperenim topom, oni su izgledali zastrašujuće, kao iz priča H. Dž. Velsa. Imali su dovoljan akcioni radijus za put do tamo i natrag. Sada nam je samo preostalo da pozajmimo pet-šest aviona za jedno poslepodne.

Kad smo se obratili komandantu, ovaj je rekao: — Svakako, možete ih dobiti. — To je bio visok, tamnopus, mrzovoljan mlad čovek dvadesetih godina, sa pukovničkim oznakama i znatnim nizom ordenja. Zvao se MekNikol (MacNickol), a oborio je veliki broj nemačkih aviona.

Utvrđili smo datum izvršenja operacije za nekoliko dana kasnije, i ja sam odmah poslao depešu Robinu Viterliju (Whetherley) i Bilu Dikinu, koje sam ostavio u Jajcu kao svoje zamenilke, i rekao im da odmah prebace grupu u Glamoč i da tamo spremni čekaju naš dolazak. Pored Ribara i Milojevića, u grupi koja će biti prebačena aviomma, nalaziće se i Robin Viterli, koji bi, kao iskusan profesionalni vojnik, kako sam odlučio, bio pravi čovek za praćenje razvoja situacije na ostrvima, a Bil Dikin vratio bi se u Kairo kao moja veza sa Glavnom komandom. Sa njima će u Glamoč krenuti naš oficir za vezu Vlatko Velebit i Donald Najt, inženjerac, koji je imao zadatak da nam pripremi sletnu stazu.

Idućeg dana stigla je poruka od Robina, kojom je izveštavao da su svi u Glamoču i da će biti spremni da nas dočekaju dan kasnije. Kad čuju naše motore, oni će zapaliti vlažnu slamu kako bi mogli da nas navode dimom. — Ovde je veoma hladno — dodao je — molim, donesite naše sledovanje ruma.

Dok smo čekali na polazak, hranio sam se u američkoj menzi, a sobu delio sa MekNikolom i njegovim pomoćnikom majorom Litenom (Litten), još jednim vazduhoplovnim asom. U ogromnoj trpezariji jeo je čitav sastav, bez obzira na čin. Hrana je bila ukusna pod uslovom da se čovek navikne da nađe kobasice premazane džemom ili komadić ananasa u mesu. Služili su i delikatese kao što su grejpfrut i viršle, tako da je hrana izgledala znatno raznovrsnija od naših jednoličnih sledovanja. Ali, Amerikanci su gundali. Njima su se dopali, pričali su, dobar komad goveđeg mesa i povrće koje su dobijali Britanci.

Uveče, dok smo jeli gulaš od goveđeg mesa, MekNikol bi šetao oko stolova i odabirao pilote za zadatke određene za sledeći dan. Zatim su se izjutra posle doručka davali zadaci, onda se čula tutnjava motora dok su se zagrevali i najzad su avioni poletali. Vrativši se, uveče, za večerom, pričali su o onome šta su doživeli prateći teške bombardere preko Austrije ili severne Italije. Dva-tri puta, mesto za stolom ostalo je prazno, jer se onaj koji je za njim sedeo nije vratio sa zadatka. Posle večere obično se davao neki film. Noću, zavučen u veliku vreću za spavanje američke armije, slušao sam MekNikola i Litena kako pričaju o akcijama toga dana i zadacima za sutra. Nekoliko nedelja kasnije MekNikol je bio oboren i poginuo je.

Osvanuo je lep i vedar dan, određen za moju akciju. Posle doručka izdati su zadaci. Na zahtev MekNikola, koji je i sam pilotirao jednim od lovaca, ukratko sam opisao situaciju u Jugoslaviji, u slučaju da neko od pratnje bude u položaju da prinudno sleti ili bude oboren. Istovremeno uputio sam srdačan poziv svakome ko se nađe u takvoj nevolji da dođe i ostane u mom štabu u planinama koliko god to želi. Zatim smo pošli na aerodrom. Moj pilot i ja (ostatak posade je izostavljen da bi bilo mesta za putnike koje ćemo uzeti) ušli smo u "baltimor"; on mi je pokazao kako se ispaljuje top smešten u repu, i kako radi unutrašnja veza; namestio sam se što bolje mogu; motor je zagrmio i mi smo poleteli. Uskoro smo leteli na istok preko Jadranskog mora a lovci su jurcali oko nas, tako da je suncem obasjano nebo izgledalo kao da je zasuto njima. Sve je dobro što se dobro svrši. Te večeri, kako sam računao, Ribar i Milojević biće izvan Jugoslavije i svi ćemo biti na putu za Egipat.

Ali nisam mislio na jugoslovensku klimu. Ispod nas Jadransko more se prelivalo u plavo; ostrva i dalmatinska obala, kad smo doprli do njih, kupali su se u suncu. Zatim, kad smo preleteli obalu, naišli smo na Dinarske planine i, uzletevši da bismo preleteli oštre, ispresecane vrhove, odjednom smo se našli u zaslepljujućoj snežnoj oluji. Vrativši se, zaobišli smo planinski lanac, tražeći prolaz. Ali bez uspeha. Čitavom dužinom lanca pružao se preteći, neprodorni zid crnih olujnih oblaka koji su, kako se ispostavilo, predstavljali granicu između dva različita klimatska pojasa. Nista drugo nismo mogli no da se vratimo i ponovo isto pokušamo idućeg dana. Preko radio-veze konsultovali smo se sa lovcima. I oni su isto mislili. Uskoro smo svi bili na putu natrag za Italiju.

Idućeg dana ponovo smo pokušali, ali sa istim rezultatom. More i dalmatinska obala kupali su se u suncu, ali smo opet iznad planina naišli na istu, nesavladivu prepreku oblaka. Kada sam se vratio, zatekao sam dosta tužnu poruku Robina Viterlija, kojom pita kada ćemo doći i podseća me da ponesem rum. Izgledi su bili loši, jer sam znao da su

Amerikancima potrebni svi lovci za nekoliko dana, koji će pratiti teške bombardere u čitavom nizu opštih napada na ciljeve u severnoj Italiji.

Dan kasnije upitao sam svog pilota, veselog mladog Novozelanzanina, da li misli da mu je neophodna pratnja? On je odgovorio da, osim ako ne budemo baš loše sreće, on može da umakne svemu osim, možda, nekom najsavremenijem lovcu. Upitao sam ga da li bi imao neprilika ako pođemo bez pratnje. On je vedro odgovorio da niko neće ništa reći, ako se vratimo srećno, a ako se ne vratimo, onda to, u svakom slučaju, neće biti važno. Ovo je izgledalo dosta razumno, i zato smo poslali novu poruku Robinu, najavljujući naš dolazak i pošli sami.

Kad smo krenuli, vreme je bilo lepo i nisko smo preleteli Jadransko more, tačno iznad talasa, čuvajući se zlokobnih neprijateljevih lovaca. Kad smo se približili obali, počeli smo da se penjemo ostavljajući Vis, Korčulu, Hvar i druga ostrva daleko za nama. Nad obalom se dizao oblak, ali ovoga puta nije bio tako gust; kroz njega smo videli grad i luku Split, sa dokovima i brodovima. Očigledno da smo sa zemlje bili primećeni, jer su gotovo u istom trenutku oko nas počele da eksplodiraju granate protivavionske artiljerije raspoređene u gradu, stvarajući bele oblačice.

Uskoro smo ostavili obalu i našli se u planinama, leteći iznad istog golog, stenovitog zemljišta kroz koje sam se jesenas probijao do mora. Sa visine su se razaznavale planinske staze, koje su kao tanke linije krivudale preko sivih litica. Ali, kad smo zašli dalje u kopno, oblaci su postali gušći, a brda su bila prekrivena snegom. Zahvaćen naglim vazдушnim strujama, mali bombarder je počeo da krivuda i opasno propada. Povremeno smo po nekoliko minuta leteli kroz gust beo oblak, a onda bi se, sa obeshrabrujućom naglošću, zastrašujuće blizu pojavio neki mračan vrh planine, a pilot bi okrenuo avion naviše ili u stranu da ga izbegne. Čvrsto sam se držao.

Gledajući prvo kroz prozor sa strane, a onda oprezno kroz otvor na podu, pokušavao sam da utvrdim da li ćemo uskoro stići. Ništa nisam video, osim zavese od magle, sa nekoliko neodređenih planinskih vrhova. Tužno sam ovo posmatrao, kad me odjednom zvuk telefona opomenu da pilot želi da govori sa mnom. Stavio sam slušalice.

— Na cilju smo — vikao je. — Držite se čvrsto, pokušaću da se podvučem ispod oblaka.

Držao sam se čvršće no ikada. Onda su usledili minuti propadanja i ljuljanja kroz belu maglu. Zatim je telefon ponovo zazvonio.

— Ne vredi — rekao je pilot. — Ne ide. Možemo samo da se vratimo kući.

Bilo je teško zamisliti partizane, Robina Viterlija i Bila Dikina kako stoje u snegu na nekoliko stotina metara ispod mene, osluškujući zvuk naših motora dok smo kružili iznad njih, i kako gledaju naviše kroz maglu. Imao sam padobran i za trenutak sam se kolebao da li da iskočim. Ali, osim zadovoljstva što bih ponovo video svoje prijatelje, ovo očigledno ne bi imalo neku drugu praktičnu svrhu, jer bi se naša Misija kod partizana u tom slučaju udaljila više no ikad od Kaira. Tako sam, teška srca, dao znak pilotu da se slažem sa njim i ponovo smo se uputili u bazu.

Ali ovo još nije bio kraj našim nevoljama. Leteći iznad Jadranskog mora utvrdili smo da je čitava južna Italija zahvaćena strašnom olujom. Kiša se slivala u mlazevima, a velike gomile tamnih oblaka, izrešetanih munjama, nadnosile su se nad obalu. U Leći nismo mogli da se spustimo zbog niskih oblaka. Sa kopna su nam predložili da pokušamo u Fođi (Foggia), nekih dvadesetak kilometara severno. Tamo je vidljivost bila bolja no u Leći. U međuvremenu se već spustio mrak i benzin nam je bio na izmaku. Nije preostalo ništa drugo nego da se uputimo tamo i pokušamo da se spustimo kako umemo i uzdamo se u svoju sreću. Kad smo se najzad zaustavili na aerodromu preplavljenom vodom, posle dugog kruženja kroz naizmenične slojeve oblaka i kiše, bilo mi je dosta letenja.

Sledećih četrdeset osam časova proveli smo u Fođi, prikovani provalom kiše, uzalud pokušavajući da uspostavimo vezu sa spoljnim svetom preko veoma nesigurnog poljskog telefona. Kad smo posle dva dana najzad stigli u Bari, događaji su krenuli novim i iznenađujućim tokom. Stigla je depeša Robina Viterlija, kojom nas izveštava da su partizani uspeali da zarobe ispravan mali nemački avion i predlažu da odmah pođu sa grupom. Jedva smo imali vremena da opomenemo Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo i protivavionske baterije da ne pucaju na mali avion sa nemačkim oznakama koji dolazi iz pravca Jugoslavije. Zatim smo počeli da čekamo vesti da je grupa stigla u Italiju.

Tada je stigla depeša Bila Dikina, još uvek iz Jugoslavije. Vesti su bile rđave.

Zaplenjeni avion doveden je na pistu izvan Glamoča, u suton, dan pre utvrđenog datuma za poletanje. Tamo su ga napunili benzinom, koliko se smatralo da je potrebno za put preko Jadrana. Sve je učinjeno da se ova akcija obavi u tajnosti i da se ne privuče pažnja neprijatelja.

Čim je svanulo, rano ujutru određenog dana grupa se okupila na hladnoj, vetrom brisanjoj ravnici. Bilo je užasno hladno i trebalo je nešto više vremena da se ugreje motor. Pilot, dezertar iz vazduhoplovstva NDH, zagrejavao je motor, a putnici i ostali, koji su došli da ih isprate, okupili su se oko aviona, jer se nije smelo gubiti vreme.

U tom trenutku, pogledavši naviše, mala grupa oko aviona je ugledala kako iznad obližnjeg brega nailazi mali nemački izviđački avion. Pre no što su mogli i da se pokrenu, on je već bio nad njima, samo desetak metara iznad njihovih glava i, dok su opčinjeni posmatrali, izbacio je dve male bombe. Jedna je pala blizu mesta gde su stajali Robin Viterli i Bil Dikin i, ne eksplodiravši, počela je da se kotrlja ka njima kao fudbal. Robin, koji ju je prvi ugledao, povukao je Bila za ruku i obojica su se bacila na zemlju. U tom trenutku bomba je eksplodirala ubivši Robina, koji nije bio dovoljno brz. Druga bomba je eksplodirala svom snagom u avionu, potpuno ga uništivši. Od nje su poginuli Donald Najt i Lola Ribar, a Miloje Milojević je bio ranjen. Zatim, pošto je bacio bombe, Nemač je ponovo nadleteo, mitraljirajući preživle. Kasnije smo saznali da je neki izdajnik opomenuo neprijatelja, koji se nalazio samo nekoliko kilometara dalje, o tome šta se priprema.

Ovo je bila zaista tužna vest. Smrcu Robina Viterlija i Donalda Najta izgubio sam dva dobra prijatelja i dvojicu mojih najboljih oficira. U Loli Ribaru partizani su izgubili još

jednog od istaknutih mladih rukovodilaca, kao i čoveka koji je, izgleda, bio predodređen da odigra veliku ulogu u izgradnji nove Jugoslavije. Za njegovog starog oca, čiji je drugi sin poginuo u jednoj akciji pre nekoliko nedelja, ovo će biti, znao sam, težak udarac. Skupo smo platili te dve ili tri nedelje, utrošene da se donese odluka o polasku delegacije. Sada je jedan član delegacije mrtav, a drugi ranjen, a Kairo udaljeniji no ikad ranije.

Ali, Jugoslovene nije napuštala misao da pošalju svoje predstavnike u Kairo. Velebit, naš oficir za vezu, koji se nalazio kraj aviona u vreme bombardovanja, ali nije bio ozleđen, naimenovan je na Ribarevo mesto, a rešeno je da Milojević pođe u Kairo, i pored rana. Ponovo sam tražio avion i pratnju. U međuvremenu, u Bosni je došlo do ogorčenih borbi i nije izgledalo verovatno da će partizani za duže vreme zadržati aerodrom u Glamoču.

Ovoga puta smo dobili najviši prioritet i prvog lepog dana uputio sam se u Glamoč u masivnom avionu za prevoz trupa "dakota", sa pola eskadrile lovaca koji su kružili i obigravali oko nas, podešavajući brzinu prema našoj. Džon Selbi, na putu da se pridruži mome štabu, zabavljao se vozeći avion, dok ga je pilot, koji je nesumnjivo čuo o njegovim doživljajima sa noćnim lovcima i "moskitosima", posmatrao sa divljenjem.

Pod stručnim rukovodstvom Džona Selbija, let je prošao bez većih uzbuđenja, i sada, pošto smo napravili jedan krug iznad glamočke ravnice i odredili položaj signalnih vatri, naša "dakota" se zaustavila na neravnom busenju piste, kao da je najjednostavnije zaustaviti se po belom danu usred teritorije pod neprijateljevom okupacijom.

Vrata su se otvorila i mi smo iskočili. Sneg je prekrivao okolna brda i hladan vetar je pomahnitalo duvao ravnicom. Bil Dikin i Vlatko Velebit potrčali su nam u susret. Iznad nas kružili su lovci motreći na neprijatelja. Nismo smeli da gubimo vreme. Miloje Milojević, umotan u cebe, ležeći na nosilima napravljenim na brzu ruku, pažljivo je unet u avion, a zatim i Vlado Dedijer, još jedan od rukovodećih partizana, koji je bio teško ranjen u glavu, a čiji se život, kako se smatralo, mogao spasti operacijom. Zatim je ušao Antoni Hanter (Anthony Hunter), koji je boravio sa hrvatskim partizanima a sada je odlazio na referisanje.

Najzad, ispred uperenog automata narednika Dankana ušao je i kapetan Majer (Meyer) iz nemačkog "Abvera", koji je imao zlu sreću da ga partizani zarobe kad je pošao da poseti obližnjeg četničkog komandanta; sada se upućuje u Italiju na stručno ispitivanje.

Na njegovom licu videlo se neshvatljivo čuđenje koje možda nije bilo iznenađujuće, s obzirom na njegove sveže doživljaje: prvo, zaseda dok se mirno vozio putem u svojim kolima; zatim nekoliko časova provedenih u zarobljeništvu partizana, kad je mislio da mu predstoji sigurna smrt; zatim, putovanje vezanih ruku i pod pratnjom do ovog usamljenog mesta, tako pogodnog za izvršenje smrtno kazne; i najzad, kad je bio ubeđen da mu je došao zadnji čas, iznenadno pojavljivanje savezničkog aviona usred bela dana, kojim će očigledno biti upućen u nepoznatom pravcu. A kao kruna svega srdačno rukovanje sa njim jednog od novoprispelih koji je želeo da ostavi povoljan utisak na sve i zabunom ga zamenio s nekim od partizana.

Čim su oni koji ostaju izašli, a oni koji lete ušli u avion, zatvorili smo vrata i motori, radeći sve vreme, zagrmeli su i mi smo se odvojili od tla uspešnim, ali prilično neuobičajenim poletanjem. Kad smo se naglo vinuli u vazduh, videli smo Džona Henikera-Medžora, koji je trebalo da preuzme pridošlice, kako korača na čelu ove male grupe. Prva desantna operacija, izvedena u Jugoslaviji okupiranoj od neprijatelja, uspešno je završena.

U Bariju, gde smo sleteli, zadovoljni sami sobom, niko nas nije dočekao i posle dva praskava telefonska razgovora zaključili smo da niko nije ni čuo za nas, da nisu izvršene nikakve pripreme za naš dalji put i da nema nijednog aviona koji bi nas odveo u Egipat, gde je trebalo da stignemo sutra.

Ovo je bilo za žaljenje. Očigledno da je neko zabrljao. Posebno sam želeo da se na partizane ostavi utisak glatkim odvijanjem priprema za njihov doček, a sada je bilo jasno da u ovome nisam uspeo. Velebit, koji se vratio u civilizaciju prvi put posle tri godine, posmatrao je sve bez oduševljenja. Milojević je očigledno trpeo velike bolove od rana. Dedijer, ležeći u nesvesti na nosilima, glave umotane zavojima natopljenim krvlju, sivkasto zelenog lica, disao je teško i izgledao je kao na samrti. Oficir "Abvera"i, još uvek sa uperenim automatom narednika Dankana u rebra i bez ikoga da ga preuzme, izgledao je zaplašen. Pilot i posada aviona, pošto su obavili sve što se tražilo od njih, pakovali su se i pripremali da odu.

Očigledno, ako želimo da išta uradimo, moramo to učiniti brzo. Izneo sam naš problem kapetanu "dakote". On je objasnio da su njegova naređenja glasila da nas doveze u Bari, a ne dalje. — Ali, — dodao je, uz širok osmeh — ako mi vi naredite da vas vozim do Aleksandrije, ja vam to ne mogu odbiti. Verovatno da će posle nastati objašnjavanje, ali to će biti vaša stvar.

Ovo je bilo dovoljno. Užurbano sam izdao neposredno naređenje i posada, kojoj se očigledno dopalo da napravi izlet do Egipta, odmah je počela da puni avion benzinom i proverava da li je Malta, gde smo morali da se spustimo, opremljena za noćno sletanje. Jedino nam je preostao naš nemački zarobljenik, koga smo se morali otarasiti. Najzad, posle dugog traženja, pronađena su dva člana vojne policije, sa upadljivim, crvenim kapama, utegnutim opasačima i sjajnim mesinganim dugmadima, da ga preuzmu. i on je pošao sa njima srećan što se odvaja od narednika Dankana i najzad ubeđen, mislim, da neće biti streljan. Svi ostali, ranjeni i drugi, vratili su se u avion; motori su zabrujali i uskoro smo leteli daleko, iznad Sredozemnog mora.

GLAVA IX

PREKRETNICA

U Aleksandriji, gde smo sleteli sutradan u zoru, sve je bilo spremno za nas. Za partizane je pronađena prijatna vila i, kad smo naišli kolima do kapije, postrojila se stražarska jedinica iz Brigade strelaca i pozdravila nas oružjem sa svom pompom. Ambulantna kola hitno su ponela dva ranjenika u bolnicu. U ovome sam odmah osetio udeo mojih starih prijatelja: Marka Čepmena Vokera (Mark Chapman Walker) i Hermajoni Renferli (Hermione Ranfurly), veoma sposobne lične sekretarice glavnog komandanta.

Trebalo je operisati Miloja da bi se odstranili delići bombe iz njegovog tela punog ožiljaka, i proći će nekoliko dana dok on bude sposoban da nešto radi. Vlatku je, očigledno, bilo potrebno malo vremena da se oporavi od potresa i napora u toku poslednjih dana i da se vrati u civilizaciju posle dugih meseci i godina gerilskog života. Ostavivši ih da se prilagode novoj sredini, ja sam pošao u Kairo da podnesem izveštaj i poveo sa sobom Bila Dikina.

Kairo je bio u vrtlogu. I pored najvećih priprema bezbednosti, svako je znao da se tu nalaze g. Čerčil i predsednik Sjedinjenih Američkih Država. Oni su stigli pre nekoliko dana iz Teherana, gde je, prema najnovijim izveštajima u štampi, održana konferencija sa maršalom Staljinom. Sad je izgledalo da će se održati druga konferencija kojoj će prisustvovati i generalisimus Čang Kaj Sek. Čitav grad bio je preplavljen visokim funkcionerima, admiralima, generalima kopnene vojske i vazduhoplovstva. Izgledalo je kao da se čitav Vajthol (Whitehall) našao ovde. Ako sada ne rešimo naše pitanje, onda to nikad nećemo uspeti.

Prvo, morao sam da posetim predsednika vlade. Zatekao sam ga u vili kraj Piramida. Kad smo stigli, bio je u postelji, pušio cigaru i na sebi je imao izvezenu domaću haljinu. Počeo je da nam priča neke anegdote sa Teheranske konferencije i u vezi susreta sa Staljinom. Konferencija je, očigledno, predstavljala uspeh.

Zatim me je zapitao da li sam nosio škotsku suknju kad sam iskakao iz aviona, a posle ovakvog početka koji je obećavao, prešli smo na opšte razmatranje situacije u Jugoslaviji. On je pročitao moj izveštaj i na osnovu njega kao i svih drugih raspoloživih informacija, razgovarao je o jugoslovenskom pitanju sa Staljinom i Ruzveltom u Teheranu. Kao ishod ovih razgovora, odlučeno je da se partizanima pruži sva pomoć.

Ostalo je pitanje četnika generala Mihailovića, kojima smo dosada davali mnogo više pomoći nego partizanima i kod kojih je još uvek bila akreditovana britanska vojna misija. Po dokazima iz različitih izvora, a naročito po izveštajima britanskih oficira koji su bili dodeljeni četničkim jedinicama, potvrdilo se ono što sam i ja saznao. Naime, da general Mihailović već dosta dugo nije pružao skoro nikakav otpor Nemcima; da je disciplina u njegovim trupama loša i da su mnogi njegovi komandanti manje ili više otvoreno saradivali s neprijateljem. Ukratko, njegov doprinos savezničkom cilju sada je bio tako mali ili nikakav, a akcije koje su se vodile bile su uglavnom delo manjeg broja britanskih oficira, dodeljenih četničkim jedinicama. U ovim okolnostima predloženo je da se Mihailoviću pruži poslednja šansa. Preko britanske misije pri njegovom štabu, od njega će se zatražiti da dignu u vazduh jedan železnički most koji je od znatnog strategijskog značaja na železničkoj pruzi Beograd — Solun. Ako to ne izvrši do određenog datuma, misija će biti povučena, a dostavljanje materijala četnicima obustavljeno. Ovaj predlog izgledao je dovoljno pravičan.

Sada sam istakao g. Čerčilu i druge pojedinosti koje sam već izneo u svom izveštaju. Naime, po mom mišljenju, partizani će, bilo da im pomažemo ili ne, predstavljati odlučujući politički činilac u Jugoslaviji posle rata; da su Tito i drugi rukovodioci pokreta otvoreni i zakleti komunisti, i da će politički sistem koji uspostave neizbežno biti na sovjetskoj liniji i, po svoj prilici, veoma okrenut Sovjetskom Savezu.

Odgovor predsednika vlade razbio je sve moje sumnje.

— Da li nameravate — upitao me — da živite u Jugoslaviji posle rata?

— Ne, gospodine — odgovorih.

— Ni ja — reče. — A pošto je takav slučaj, ukoliko se manje vi i ja brinemo kakvu će vladu oni uspostaviti, utoliko bolje. To moraju sami da odluče. Ono što nas zanima je to, ko od njih nanosi više štete Nemcima?

Sećajući se kasnije ovog našeg razgovora bio sam ubeđen da je ovo bila ispravna odluka. Godine 1943. dostignuta je prekretnica u ratu, ali u tom trenutku to uopšte nije bilo jasno kao danas. U Italiji su se naše armije nalazile još uvek južno od Rima i sporo su napredovale. Iskrčavanje u Normandiji predstavljalo je samo daleki plan. Na Istočnom frontu, Nemci su još uvek stajali pred vratima Lenjingrada i Moskve. Američko učešće u ratu tek je uzimalo maha. Na Dalekom istoku, Japanci su još bili neporaženi. Ako smo želeli da obezbedimo konačnu pobedu i postignemo je bez nepotrebnog produžavanja prolivanja krvi i rušenja, onda nismo smeli dozvoliti da zapostavimo bilo kog potencijalnog saveznika. Kad smo bili sami 1941. godine, zahvalno smo prihvatili Rusiju za saveznika, ne ispitujući pobliže njen politički sistem ili okolnosti koje su je dovele u rat na našoj strani. Od tada smo činili sve što je u našoj moći da joj pomognemo u njenim ratnim naporima. Kad smo već jednom doneli ovakvu veliku načelnu odluku, odbijanje pomoći jugoslovenskim partizanima iz ideoloških razloga ne bi bilo logično. Isto tako ne bi bilo lako odbraniti takvu odluku iz ma kojih razloga, jer na taj način prepustili bismo sudbini, zbog dugoročnih političkih proračuna, hrabre ljude koji se, ma kakve bile njihove pobude, dobro i uspešno bore na našoj strani, u očajničkom koštacu protiv zajedničkog neprijatelja. Pored toga, u krajnjoj liniji, moglo se isto tako pretpostaviti da će konačno, možda, prevagnuti nacionalizam nad komunizmom. Na Balkanu su se i ranije dešavale čudne stvari.

Ali jedan aspekt ove situacije još uvek je mučio g. Čerčila. Princ Pavle se 1941. godine sporazumeo s Nemcima, a jugoslovenski kralj Petar, tada još maloletan, stao je na čelo pobune kojom je zbačen namesnik i njegova vlada i uvedena zemlja u rat na strani Velike Britanije, koja se u to vreme sama borila protiv sila Osovine. Potom, pošto su ga nemačka invazija i okupacija prisilile da pobjegne, on je našao utočište u Velikoj Britaniji, gde je osnovao vladu u izbegištvu. Ova vlada je od početka pružala podršku Mihailoviću i pokazivala odgovarajuće neprijateljstvo prema Titu, koga su smatrali opasnim revolucionarnim pobunjenikom.

Britanska vlada se sad nalazila u neprijatnoj situaciji. Imala je određene moralne obaveze prema kralju Petru, koji se priključio Velikoj Britaniji u trenutku kada joj je to bilo potrebno, a politički imala je obaveze prema njegovoj vladi sa kojom je održavala diplomatske odnose. Ali sada je trebalo da primi vojne obaveze prema partizanima, na koje su kralj i vlada gledali s prezirom i nepoverenjem isto onako kao što su i partizani gledali na njih.

Kralj Petar je nedavno prešao u Kairo, teorijski da bi se nalazio bliže Jugoslaviji. Smatralo se da bi bilo korisno da se za vreme boravka u Kaim vidim sa kraljem i da mu podnesem izveštaj iz prve ruke o stanju u Jugoslaviji. Stoga je odmah sređeno da jednom večeramo zajedno sa Ralfom Stivensonom (Ralph Stevenson), koji je u to vreme zauzimao položaj britanskog ambasadora pri jugoslovenskoj vladi u izgnanstvu.

Kako sam utvrdio, kralj Petar je bio prijatan mlad sagovornik; najsrećniji kad bi se govorilo o automobilima i avionima, ali isto tako, bio sam uveren, iskreno ga je zanimala i sudbina njegove nesrećne zemlje i naroda. Upitao me je šta partizani i drugi Jugosloveni koje sam sreo misle o njemu? Rekao sam mu da su ogorčeni nekim njegovim proklamacijama datim u njegovo ime preko radio-stanice, kojima se kao izdajice osuđuju na smrt njihovi rukovodioci. Izuzev toga, oni se mnogo ne interesuju za njega. Obuzeti su potpuno svojim svakodnevnim brigama. Zatim me je upitao šta mislim, kakvi su njegovi izgledi da posle rata ponovo zauzme svoj presto? Odgovorio sam — nikakvi, osim ako nekako uspe da se vrati u zemlju i učestvuje u oslobodilačkom ratu, rame uz rame sa svojim narodom, kao što je to njegov otac učinio u poslednjem ratu. Inače će jaz između njega i naroda biti suviše velik. Oni su toliko pretrpeli i suviše su opsednuti svime što su doživeli da bi dopustili da njima ikada vlada kralj koji je, iako ne sopstvenom krivicom, proveo najveći deo ratnih godina u Londonu ili Kairu.

Kralj Petar je pažljivo slušao. — Želeo bih — odgovorio je kad se opraštao — da to zavisi samo od mene.

Odluka da se sva raspoloživa pomoć pruži partizanima omogućila je novu i čvršću bazu za vojne razgovore koji su sada počinjali u Aleksandriji. Oni su obuhvatali veoma široka pitanja. Vazduhoplovni general-potpukovnik Šolto Daglas, komandant Ratnog vazduhoplovstva za Bliski istok, obećao je da će obučiti i opremiti jednu jugoslovensku eskadrilu lovaca, a general Vilson (Wilson) — oklopni puk. Komandant Ratne mornarice, admiral Vilis (Willis), preuzeo je na sebe da sakupi nešto lakih plovih objekata, koji bi sačinjavali jezgro partizanske mornarice, pored britanskih pomorskih jedinica koje bi, kako je dogovoreno, dejstvovala duž dalmatinske obale.

Ali ovo su sve bili dugoročni planovi, koji su spadali u kasniju fazu rata jer, očigledno, u sadašnjim uslovima nije dolazilo u obzir da tenkovi ili avioni dejstvuju iz baza u Jugoslaviji, a svakako trebalo je dosta vremena da se za ovo nađu pogodni Jugosloveni koji će se dovesti na obuku u Italiju ili sevemu Afriku. U stvari, najvažnije o čemu se raspravljalo u Aleksandriji bilo je goruće pitanje snabdevanja vazдушnim putem i avijacijske podrške, što bi neposredno uticalo na tok operacija na, kako će od sada biti tretirano, jugoslovenskom ratištu.

Odluke u Aleksandriji bile su od neposrednog i dalekosežnog značaja. Na prvom mestu rešeno je da se znatno poveća materijal koji se dostavlja partizanima i, podjednako važno, broj aviona koji će se izdvojiti za dostavu materijala. Oni bi leteli sa aerodroma u južnoj Italiji, a u Bariju bi se osnovala jedna baza za snabdevanje. Isto tako potvrđeno je da ovlašćenja moje Misije treba da se prošire, i određen broj britanskih oficira, koji je bio pod mojom komandom, treba da se spusti padobranima u glavne partizanske jedinice

široj Jugoslavije. Njihov osnovni zadatak bio bi organizovanje snabdevanja, ali među njima trebalo bi da se nalaze i više tehničkih savetnika i instruktora.

Pošto su se zadaci moje Misije proširili, bilo mi je potrebno i više oficira. Pre no što sam krenuo iz Egipta, počeo sam da ih tražim. Odlučio sam da prvo potražim stan Pitera Stirlinga (Peter Stirling) u Kairu. Sada, kad se Dejvid Stirling (David Stirling) nalazio u zarobljeništvu, a Bil (Bill) u Alžiru sa drugim pukom Specijalne vazduhoplovne službe, stan više nije imao isti onaj izgled operativne sale ili vojnog logora kao ranije, ali, ipak, u njemu su se mogli naći preduzimljivi ljudi. Staviše, pošto je Kairo sada postao manje važan, čovek je mogao biti siguran da će mnogi regruti oberučke prihvatiti aktivniji posao, ako im se ponudi.

Hrana i piće kod Pitera, kako sam utvrdio, bili su isto tako dobri i obilni kao i ranije i još uvek me je služio Piterov sluga, Arapin Mohamed ili Mo, uz isto gundanje i odgovaranje. Gosti su bili veseli. Izgledalo je da oni nisu tako živahni kao ona druga grupa gostiju od pre nekoliko nedelja, kada se domaćin idućeg jutra probudio i zatekao jednog magarca koji je sasvim neobjašnjivo bio privezan za njegov krevet i mirno grickao ruže iz neke korpe.

Pre nekoliko dana, ministar spoljnih poslova je najavio prvi put u svom govoru u Donjem domu da sam spušten padobranom u Jugoslaviju i time izazvao, pretpostavljam, blaže uzbuđenje, jer ja nisam nikada prisustvovao sednicama Doma i niko od mojih kolega poslanika nije mogao ni da nasluti ko je "poštovani poslanik za Lankaster". Neko mi je pokazao jedan primerak "Dejli ekspresa", koji je ovoj izjavi dao veliki publicitet. Na sredini prve strane bala je moja veoma izdužena slika u uniformi, sa natpisom: "Vidovčica u škotskoj suknji", a ispod toga još dosta rečenica u istom stilu.

Teško je bilo sve ovo progutati. Na kraju mi je Mo pritekao u pomoć. — Brigadir je dobar čovek — rekao je tešeći me. — Jednog dana dobiće on i makaze — proročanski mi je predviđao ukrštene mačeve, oznake general-majora, što će se samo privremeno ostvariti znatno kasnije. Posle toga napravili smo divno piće u kadi i onda smo, kako se kaže, svi uživali.

Ovo je bila prijatna promena posle čitavog niza razgovora i sastanaka po štabovima. Iz Kaira nisam pošao praznih ruku. Pre no što sam se uputio u Italiju, pojačao sam svoj štab sa još nekoliko oficira. Jedan od njih bio je Endru Meksvel (Andrew Maxwell), iz škotske garde, rođak Stirlingovih, koji je na odsustvu iz svog bataljona pratio Specijalnu vazduhoplovnu službu prilikom poslednje ekspedicije u Bengazi. Onda Džon Klark (John Clarke), bivši ađutant drugog puka škotske garde i profesionalni vojnik, koji se, pošto je upravo završio kurs u vojnoj akademiji, očajno plašio da ne dobije neki činovnički posao u štabu. Zatim Džefri Kap (Geoffrey Kup), koji je želeo sam da obuči partizane u upotrebi brdskih topova od 75 mm, koje sam im obećao zajedno sa mazgama. Na kraju, tu je bio i Randolf Čerčil (Randolph Churchill). Pošto je učestvovao u iskrcavanju u Salernu sa komandosima Boba Lejkoka (Bob Laycock), on je bio u pratnji svog oca u Teheranu i Kairu i sada nije znao šta će. Palo mi je na pamet da bi Randolf bio koristan u mojoj Misiji. Uvek je bilo poslova — vezanih, na primer, za pisaci sto u većem štabu, punom osetljivih štabnih oficira — za koje ga nikada ne bih odabrao. Ali za mene je on

bio idealan čovek. Znao sam da može biti sasvim pouzdan u akcijama, da je veoma izdržljiv i odlučan. Isto tako bio je obdaren pronicljivom inteligencijom, a dobro je poznavao i opštu politiku, što u Jugoslaviji neće biti naodmet. Isto tako sam smatrao — ispravno, kako se ispostavilo — da će se on dobro slagati sa Jugoslovenima, jer su njegovo oduševljenje i ponekad praskavi pristup životu bili dosta slični njihovom. Najzad, znao sam da je veoma prijatan pratilac, što je bilo značajno za uslove u kojima smo živeli.

Po povratku u Italiju dobio sam veoma uznemirujuće vesti iz Jugoslavije. Neprijateljev prodor na obalu razvio se u opštu ofanzivu. Livno i Glamoč su pali. Na ostrvima je stanje bilo ozbiljnije no ikad ranije; neprijatelj je ponovo osvajao ostrvo za ostrvom i izgledalo je da ćemo za nekoliko nedelja, ako ne i dana, izgubiti tamo i poslednje uporište.

Prelazeći sa opšteg problema na pojedinačne, pao mi je na pamet plan odranije da se na Visu ili nekom drugom ostrvu uspostavi čvrsta baza pre no što to bude sasvim kasno. Zato sam odlučio, pre no što se pridružim Titu u Bosni, da pođem tamo i ponovo razmotrim situaciju.

Ovoga puta plovili smo motornim torpednim čamcem, koji je grmeo preko Jadranskog mora u rekordnom vremenu. Kad smo izašli na otvoreno more, sreli smo dva razarača klase "hant" koji su se vraćali iz patroliranja u neprijateljevim vodama. Oni su predstavljali divan prizor, ploveći punom brzinom, dok se more kovitlalo i penušalo za njima. Očigledno da je Ratna mornarica počela da poklanja veću pažnju ovim područjima.

Prvo smo se zaustavili u Veloj Luci na ostrvu Korčuli, gde smo iskrkali oružje i municiju koju smo doneli. Poluostrvo Pelješac je evakuisano zbog velikog pritiska neprijatelja, tako da je čitavo ostrvo Korčula bilo preplavljeno partizanima sa kopna, koji su se pripremali, najbolje što mogu, da odbiju nemačko iskrcavanje, koje će svakako veoma brzo uslediti.

Iz Vele Luke prešli smo preko ostrva do grada Korčule, gde će, izgledalo je, biti usmerena oštrica neprijateljevog napada. Ovde je bila koncentrisana glavnina odbrambenih snaga i malo je preostalo od spokojne atmosfere koju sam doživeo prošle jeseni. Svuda je bilo vatrenih položaja artiljerijskih oruđa i utvrđenih tačaka, a mnoge zgrade već su bile uništene vatrom neprijateljeve artiljerije. Iz vrta male kuće, u kojoj sam živeo prilikom prethodne posete, mogli smo da vidimo Nemce na Pelješcu. Istovremeno su i oni nas ugledali i preko moreuza je doleteo zviždeći plotun granata i sručio se u stenje iza kuće; partizani, sa topovima koje su oteli od Italijana, odgovorili su na vatru, pa smo mi ručali uz pratnju artiljerijskog dvoboja.

Međutim, bilo je sasvim jasno da partizani imaju malo izgleda da se održe. Na prvom mestu, taktika odbrane utvrđenih položaja je očigledno pogrešna za gerilske jedinice, a neprijateljeve snage su ionako bile daleko nadmoćnije kako po broju, tako i naoružanju. I zaista, nekoliko dana kasnije Korčula je pala.

Ovo je podjednako važno i za druga ostrva. Kad je jedno palo, onda će svakako i druga za njim. Strategijski, za partizane ne bi bilo dobro da odvajaju veće snage za borbu protiv iskrcavanja Nemaca. U stvari, možda je bolje dopustiti Nemcima da učvrste svoje garnizone na ostrvima, jer bi oni za njih bili nekorisni i veoma skupi da ih održe, a za nas bi predstavljali lake mete za prepade, sabotaze i uznemiravanja svih vrsta. Da bi se to sprovelo, moramo imati bazu. Ako se želi takva baza zadržati, tada treba brzo preduzeti odgovarajuće mere, a biće potrebna i pomoć sa strane.

Što smo više razgovarali o ovome i proučavali kartu, sve mi je jasnije bilo da bi naša baza, ako je obrazujemo, trebalo da se nalazi na Visu. Odlučio sam da tamo odmah pođem i proučim problem na licu mesta. Poveo sam Velebita.

Sačekao nas je Vivijen Strit, koji je ostao na ostrvima dok sam ja boravio u Egiptu. Stigli smo posle ponoći i, skrenuvši s puta u prvu kapiju, prostro sam vreću za spavanje na ravan kamen i zaspao. Kad sam se probudio, sunce je već izišlo i, osvrnuvši se, zapazih da sam spavao na groblju. U blizini se nalazila sveštenikova kuća, gde smo se umili i pojeli svoje sledovanje. Posle doručka pošli smo u detaljno izviđanje ostrva.

Ostrvo Vis, kao i susedna ostrva, stenovito je, na njemu je obrađen svaki kvadratni metar ziratne zemlje. Dva bregovita venca pružaju se paralelno čitavom dužinom ostrva, od istoka ka zapadu. Između njih se nalazi plodna dolina, koja je u to vreme bila zasađena lozom i maslinama. Većina stanovništva je sakupljena u dva mala gradića — Vis i Komižu, od kojih se prvi nalazi na istočnom, a drugi na zapadnom kraju ostrva. Oba su izgrađena oko dva glavna pristaništa na ostrvu i to su nešto veća ribarska sela, koja dostojanstveno deluju sa svojim trošnim tvrđavama i zgradama — nasleđem od Mlečana i onih koji su naišli za njima.

Zaustavili smo se da ručamo u seoskoj kući na vrhu brega, koja je gledala na živopisne vinograde i maslinjake u centralnoj dolini. Oficir Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva, koji je pošao sa nama, bio je uzbuđen. On je ispitao dolinu iz svakog ugla i zaključio da bi se mogla pretvoriti u prvoklasan aerodrom. Nestručnjacima ovo nije bilo odmah jasno i čovek bi hteo — ne hteo, odmah pomislio na rušenja koja bi iziskivao ovakav poduhvat. Ali on je bio stručnjak i zaključak do kojeg je došao, očigledno, bio je izuzetno značajan, što su Velebit i ostali prisutni partizani odmah shvatili. Ako bi saveznički lovci ovde imali svoju bazu ili bi čak samo sleteli da uzmu gorivo, njihov radijus dejstva iznad Jugoslavije odmah bi se povećao za čitavu širinu Jadranskog mora.

Ovo otkriće vodilo je ka drugom, veoma ubedljivom dokazu da je Vis pogodan za bazu. Kraljevska ratna mornarica, čiji su laki borbeni plovni objekti već uspešno dejstvovali protiv neprijateljevog pomorskog saobraćaja iz svojih privremenih baza na ostrvima, iako nisu bile bezbedne, bila je, znali smo to, veoma naklonjena ovoj ideji i očigledno bi pozdravila povremenu podršku lovaca.

Ali pre no što pođemo dalje trebalo je da obezbedimo snage koje će braniti ostrvo. Proračunato je da su potrebne najmanje dve brigade. Partizani su se ponudili da obezbede jednu brigadu, ako bismo mi dali drugu. Očigledno, bilo je veoma poželjno da pronađemo takvu brigadu. Otišao sam sa ostrva razmišljajući gde da je pronađem.

Pre odlaska iz Kaira pokušao sam da vidim kakve su mogućnosti da britanske trupe učestvuju u odbrani ostrva, ali bez uspeha. Naše jedinice na Bliskom istoku već davno su svedene na goli minimum i svaki čovek koji se mogao odvojiti poslat je u Italiju. Naše trupe u Italiji bile su pod komandom 15. grupe armija, sa kojom još nisam imao direktnog kontakta. Međutim, na osnovu onoga što sam znao o vojnoj situaciji u Italiji, nisam verovao da bi general Aleksander (Alexander), tada komandant 15. grupe armija, imao čak i jednu brigadu koju bi mogao odvojiti za nas.

Čim sam se obratio 15. grupi armija, dobio sam odgovor koji sam i očekivao, naime, da su voljni da pomognu, ali da i sami nemaju dovoljno ljudi. Onda sam, slučajno, naleteo na nešto što mi se učinilo mogućim rešenjem.

Randolf, koji je po prirodi bio veoma društven, u Bariju je slučajno sreo svog prezimenjaka Džeka Čerčila (Jack Churchill), koji je tada komandovao grupom komandosa br. 2, a poznavao ga je iz Salerna. Džek Čerčil i njegov brat Tom, koji je bio komandant brigade komandosa, u čijem je sastavu bila i grupa komandosa br. 2, zamolio je Randolfa i mene da dođemo uveče na dučec Nove godine u menzi u Molfetu (Molfetta), blizu Barija.

Kad smo stigli, odmah sam shvatio da su braća Čerčil izuzetan par. Obojica su bili profesionalni vojnici. Džek, stariji, izgledao je privlačan i snažan. Njegov izgled podsećao je na gusara ili kondotijera iz renesansnog perioda. Utisak je činio jačim sjajan i zastrašujuća izgleda bodež koji je nosio o opasaču, dok se po trakama ordenja na njegovoj bluzi videlo da ne poseduje samo spoljni izgled već takođe i vojničke kvalitete. Tom, mlađi brat, koji je komandovao brigadom, isto tako bio je iskusan ratnik. Pola sata razgovora sa njim uverilo me je da je oštrog uma.

Neizbežno, govorili smo o poslu. Zapitao sam ga kakve planove ima sa svojim komandosima? On me je upitao da li sam ikada razmišljao o diverzantskim akcijama na dalmatinskoj obali i ostrvima? Odgovorio sam mu da već više nedelja ne mislim ni o čemu drugom.

Pošto je veselje postajalo dosta bučno, Tom Čerčil i ja smo pošli u njegovu sobu gde smo mogli da razgledamo karte i razgovaramo na miru. Objasnio sam mu situaciju na ostrvima, i razgovarali smo o njihovom značaju sa operativnog gledišta. Činilo mi se, kad bismo odmah poslali na Vis čak i jednog komandosa ili najmanji odred, da bi imali dosta posla, a samo njihovo prisustvo pokazalo bi da imamo ozbiljne namere. Tom, koji je već dugo smatrao da dalmatinska ostrva pružaju velike mogućnosti za trupe njegove vrste, bio je očaran idejom i, kad smo već ušli u 1944. godinu, složili smo se da bi trebalo da ja odem generalu Aleksanderu i da mu lično izložim plan.

To sam i učinio dva-tri dana kasnije. Ustanovio sam da su glavni komandant i njegov načelnik štaba Džon Harding (John Harding), mnogo zainteresovaniji za jugoslovensku situaciju no što sam to očekivao. Oni su smatrali da se ona može neposredno odraziti na probleme s kojima se bore u Italiji. Ovo je samo po sebi već ulivalo nade. Kad sam prešao na pitanje komandosa, oni su ponovili ono što sam već čuo o nestašici ljudi, ali su dodali da će se o budućnosti fronta u Italiji i čitavog rata na Sredozemlju diskutovati

na konferenciji na visokom nivou i to vrlo brzo. Kad se donese odluka o budućim planovima, onda će možda biti moguće da se odvoji jedna ili više jedinica komandosa, koje bi bile locirane na Visu. Trebalo je da se konferencija održi u Marakešu u Maroku, gde se predsednik vlade oporavljao od zapaljenja pluća, od čega se razboleo odmah posle konferencije u Kairu. General Aleksander mi je rekao, ako želim, može da me poveze tamo svojim avionom. Onda bi se ovo pitanje izložilo g. Čerčilu i donela odgovarajuća odluka. Randolph, koji je jedva dočekao da vidi svog oca, pošao je zajedno sa mnom.

Let za Maroko avionom glavnog komandanta bio je udoban. Spustili smo se nakratko u grad Alžir i potom krenuli preko Sahare. General Aleksander, kako sam primetio, čitao je nemačku gramatiku. General Harding je zaspao. Ja takođe. Kad sam se probudio, nalazili smo se, kako mi se učinilo, iznad planinskog masiva Atlas i već smo se spuštali.

Vazdušni prostor iznad aerodroma u Marakešu, izgleda, bio je pun "letećih tvrđava" i "liberatora" koji su sletali ili poletali, jer je ovo bio istureni stalni aerodrom na putu od Amerike do Sredozemlja. Na tlu su bili poređani brojni imponantni avioni, koji su pripadali britanskim i američkim generalima, admiralima i generalima vazduhoplovstva koji su prisustvovali konferenciji. Među njima nalazio se i general Vilson i njegov ađutant Mark Čepmen Voker, koji je došao da nas sačeka. Kad smo ulazili u jedna od ogromnih američkih štapskih kola, koja je trebalo da nas prevezu do cilja puta, Mark mi je rekao da je general Vilson postavljen za glavnog savezničkog komandanta za Sredozemlje, namesto generala Ajzenhauera. Dodao je da ću ostati i dalje neposredno odgovoran njemu, kao i dok je bio glavni komandant za Bliski istok. Bio sam srećan što čujem da će se i dalje nastaviti ova saradnja, koja je uvek bila uspešna.

Predsednik vlade bio je smešten u lepoj vili u mavarskom stilu, u predgrađu Marakeša. Bio je u svetlo-plavom radničkom kombinezonu i, imajući u vidu koliko je teško bio bolestan pre nedelju dana ili dve, sada je izgledao izuzetno dobro. Ubrzo nam je bilo jasno da nije ništa izgubio od svoje nekadašnje energije i elastičnosti.

Nisam učestvovao na zvaničnim sastancima konferencije. U stvari, posebno sam zamolio da mi se ništa ne govori o radu, osim onog što je apsolutno potrebno, jer ću za nekoliko dana morati da se vratim, iskočivši padobranom, u zemlju okupiranu od neprijatelja, gde se nikad ne sme isključiti mogućnost zarobljavanja. Pošto smo znali kakve su gestapovske metode ispitivanja, nije bilo poželjno da onaj koji se izlaže opasnosti da padne u ruke neprijatelju zna nešto više o daljem vođenju rata no što je to neophodno. Diskutovalo se, kako sam shvatio, o planu "vodozemne operacije", koja bi se sprovedla na zapadnoj obali Italije, nedaleko od Rima, da bi se prekinuo zastoj ofanzive u Italiji. Ova operacija će uskoro postati čuvena, posle iskrcavanja kod Ancija (Anzio), ali, u tom trenutku moja glavna briga bila je da utvrdim kako će to uticati na angažovanje brigade komandosa Toma Čerčila.

Najzad sam uspeo da dobijem obećanje koje sam željno očekivao. Ako se ne može brzo staviti na raspolaganje čitava brigada, na Vis će odmah biti upućena, bar simbolično, jedna jedinica, a kasnije će biti poslat ostali deo.

Pošto se saglasila sa planom "vodozemne operacije", konferencija se uskoro razila, ostavljajući g. Čerčila da se na miru oporavlja, iako je taj mir stalno bio prekidan dolaskom depeša i poruka o kojima se morala donositi hitna odluka. On je sada opet svu pažnju posvetio jugoslovenskom pitanju.

Sad smo baš čuli da je Jajce palo u nemačke ruke i da je Tito ponovo u pokretu. Partizanima je, kako se činilo g. Čerčilu, potrebno malo ohrabrenje u trenutku nevolje, i on je zato seo i lično napisao Titu pismo, čestitajući mu sa svoje strane na onome što je dosad postigao i izražavajući nadu da će biti kadar da mu u budućnosti pruži pomoć. Ovo mi je pismo dao sa naređenjem da mu ga lično predam, bez odlaganja. Da bi ubrzao moj odlazak, za prvi deo puta stavio mi je na raspolaganje sopstveni avion, i Randolph i ja uskoro smo leteli iznad planinskog masiva Atlas na putu za Bari.

Iako je neprijateljeva ofanziva još u punom jeku, u Bariju sam se uverio da je vojna situacija bila dovoljno stabilna, tako da smo na karti utvrdili mesto gde ćemo se spustiti padobranom. Odabrano mesto nalazilo se blizu Bosanskog Petrovca u Bosni. U ovo doba godine, vreme u Jugoslaviji bilo je tako loše da nam se nedeljama neće pružiti prilika za noćno spuštanje, a do tada se vojna situacija može ponovo pogoršati. Ja sam žurio da se vratim i stoga smo odlučili da odmah krenemo preko dana, uz pratnju lovaca. U ovu svrhu dobili smo "dakota" avione za prenos trupa i dvanaestak američkih lovaca za pratnju. Sa mnom su pošli Randolph, narednik Dankan, moj novi radio-vezista narednik Kempbel (Campbell), još jedan radio-tehničar, desetar Iles (Iles) i Slim Fariš (Slim Farish), koji se upravo vratio iz kratke posete Sjedinjenim Američkim Državama.

Ovoga puta naše spuštanje nije bilo iskakanje u nepoznato, što je dalo onakav čar mom prvom putovanju. Bilo je lepo jutro i mi smo dobro doručkovali slaninu i jaja pre poletanja sa aerodroma u Bariju. Uskoro smo preleteli preko sada već poznatog Jadranskog mora i nalazili smo se nad jugoslovenskim kopnom. Protivavionske baterije se nisu javljale žive i nijedan neprijateljev lovac se nije usuđivao da se upusti u borbu sa našom pratnjom. Onda su naišli planine i oblaci. Sad se već nismo nalazili daleko od cilja puta i došao je trenutak da pripremimo i padobrane. Opipao sam pismo predsednika vlade. Bilo je tu, sigurno zakopčano u bluzu. Zatim su se vrata otvorila i dispečer nam je dao znak da se pripremimo.

Odlučio sam da iskočim prvi, a ostali će me neposredno slediti. Stoga sam stao kraj otvorenih vrata, sa Randolphom odmah pored sebe. Gledajući dole video sam kuće nekog sela, a blizu njih čistinu zelene trave. Neke prilike su trčale i, dok sam ih posmatrao, opazio sam kako se pale signalne vatre čiji je dim vetar dizao uvis. Sve je izgledalo tako blizu i nisam mogao da se ne upitam da li smo dovoljno visoko i da li će se naši padobranci otvoriti pre no što dodirnemo tle? Onda je crvena svetlost prešla u zelenu; dispečer me je lupnuo po ramenu i ja sam zaronio u prostranstvo.

GLAVA X

PONOVO U BOSNI

Imao sam pravo: izbačeni smo sa veoma male visine; moj se padobran otvorio neposredno pre nego što sam dodirnuo tle, a to je bilo neprijatno. Pogledavši naviše, ugledao sam Randolfa kako se spušta gotovo pravo na mene. Izraz zadovoljstva koji se ocrtavao na njegovom licu kad je shvatio da mu se otvorio padobran brzo je smenilo nezadovoljstvo pri pogledu na tle kome je jurio u susret. Onda se, promašivši za dlaku telegrafsku banderu, zaustavio uz nagli udarac usred bare snežne otopine i blata. Nešto dalje videli smo Slima Fariša i ostale kako se spuštaju jedan po jedan u razmaku od nekoliko metara — uspešno grupno izbacivanje od strane pilota, iako ja lično ne bih imao ništa protiv da su me spustili sa nešto veće visine.

Nismo imali vremena da razmišljamo o ovim tehničkim detaljima. Džon Selbi, u ulozi ceremonijal-majstora, već se okomio na nas. Šest nedelja provedenih sa partizanima, u šta je spadalo i nekoliko usiljenih marševa, učinili su svoje i izmenili izgled besprekornog komandanta vazduhoplovnog puka u nešto između hajduka i kurira-konjanika. Ali njegov pozdrav bio je propisan, a njegovo ponašanje besprekorno kao i uvek. Sa njim je došao i Slavko Rodić, visok, bled i elegantan, urednih, crnih brkova. Njegove jedinice su organizovale doček i sada kao i prilikom mog prvog spuštanja u Mrkonjić Grad.

Oni se nisu mnogo izmenili. Ogrubeli od nevremena i prljavi od borbi, nosili su uobičajeno šarenilo zaplenjenog oružja i uniformi, samo što su se sada tu i tamo sretali i poneka britanska uniforma, čizme, ručna bomba ili automat — znak naše pomoći. Čim sam dodirnuo nogama tle, postrojena je počasna straža, spremna da je obiđem. Po žestini i strogosti ovog ceremonijala bilo je očigledno da partizani teže da revnošću nadoknade ono što im nedostaje u uobičajenom izgledu.

Onda su privedeni konji, i Rodić i ja, pošto smo odigrali svoje uloge u ceremonijalu, uskočili smo u sedla i pošli galopom ka selu, u pratnji ostalog dela grupe, dok je počasna straža ostala da prikuplja materijal koji je izbačen iz aviona istovremeno sa nama.

Bosanski Petrovac nalazi se na ivici onih retkih pojaseva ravnih pašnjaka koji se mogu naći po plamnama Bosne. Sa udaljenog kraja, nešto oko tri do četiri kilometra, nazirao se lanac tamnih brda, a ispred nas, zemljište se postupno uzdizalo ka selu, koje se prostiralo na padini brega; tipično bosansko seoce sa drvenim i zidanim kućicama.

U sobi na spratu jedne od ovih kućica bio je već pripremljen obed. Obed je bio izvrstan, iako ne onakav, kako nam je objasnio domaćin sa prijatnom iskrenošću, kao što je bio pripremljen dan ranije. Kad je bilo jasno da nećemo doći, ukućani su ga sami pojeli. U svakom slučaju, bili smo gladni i osvetili smo se kako jelu koje su nam dali, tako i šljivovici.

Za vreme jela razgovarao sam sa Slavkom Rodićem o daljim planovima. Vojna situacija bila je još uvek nestabilna, a Tito i njegov štab živeli su u šumama sve dok ne pronađu pogodno mesto gde bi se ponovo smestio Vrhovni štab. Želeo sam da što pre vidim Tita, i Rodić je rekao da će me on lično tamo odvesti. Kad su se Slim Pariš, Randolph i ostali smestili u seljačkoj kući sa uputstvom da tu ostanu sve do daljeg, krenuli smo. Već se

spuštao mrak kad smo na konjima prošli kroz seosku ulicu i svetla su počela da trepere na nekim prozorima.

Slavko se uvek ponosio što ima dobre konje; oba konja, na kojima smo jahali, bila su izvrsna. Pratlja, koja je pošla za nama, isto tako imala je dobre konje i jahali smo brzo. Kad smo krenuli, spuštao se mrak, a kad smo se popeli na uzvišicu, postalo je hladnije i sneg je duboko prekrivao put kojim smo išli kroz šumu. Sneg je prigušivao topot kopita naših konja i u mraku smo jedva mogli nazirati obrise konja i jahača ispred sebe. Dok sam jahao, umotan u topli šinjel, razmišljao sam o svemu onome što ću razgovarati sa Titom. Onda me je Slavko, koji je jahao na začelju, stigao i počeli smo da pričamo kako smo živeli pre rata i šta ćemo raditi kad se rat završi. U mirnodopsko vreme, on je bio tehničar ili geometar; sada, još uvek dvadesetih godina, bio je partizanski rukovodilac. Kad se rat završi, ako preživi, naći će se neki posao za njega u novoj Jugoslaviji. Da će ova nova Jugoslavija biti pobedonosna, ma kakve prepreke stajale na putu, za njega je, kao i za sve druge, bila izvesnost, i tako je bilo od samog početka.

Još je bio dug put pred nama, iako smo brzo jahali. Tek posle ponoći, u najgušćem delu šume, odjednom nas zaustavi nevidljiva straža. Dali smo lozinku i naša imena, i onda nam je dozvoljeno da nastavimo put. Još uvek je padao sneg i jašuci mogli smo razaznati svetla zamračena od pahuljica snega, kako trepere među drvećem. Uputivši se ka njima, naišli smo na nekoliko drvenih koliba. Jedan partizan uzeo je naše konje, a drugi, prepoznavši me, prišao je i rekao da nas Tito čeka i da, me želi videti čim stignem. On će me odvesti k njemu.

Probijajući se kroz drveće, stigli smo do male, grubo sklepane kolibe tek isečenih debala. Unutra je gorelo svetlo. Stražar kraj vrata napravi mi put i ja uđoh.

Kad mi je pošao u susret, primetio sam da Tito više ne nosi jednostavnu tamnu bluzu i čakšire koje su mu ranije, izgleda, bile omiljene, već da umesto toga nosi neku vrstu uniforme, sa grubo izvezenim vencem oko zvezde na rukavu. Posle našeg poslednjeg susreta, Antifašističko veće, koje je zasedalo u Jajcu, dodelilo mu je posebno ustanovljeni čin maršala Jugoslavije, a istovremeno je osnovalo i "privremenu vladu" u kojoj je on imao vodeći položaj. Kad sam mu čestitao na ovoj časti, on je izgledao malo zbunjen. — Tako su hteli — rekao je i osmehnuo se kao da ne želi o tome da govori. Za trenutak mi se učini, iako svakako uživa u značaju ove svoje nove titule, da on, možda, žali za danima kad je, imajući samo položaj vojnog komandanta partizanskih jedinica, bio svima poznat po svom jednostavnom nadimku. Zatim smo seli; doneli su nam hranu i piće i onda smo počeli da razgovaramo.

Imali smo mnogo šta da ispričamo jedan drugom. Za početak, predao sam Titu pismo od predsednika vlade. On ga uopšte nije očekivao i ja sam pažljivo posmatrao njegov izraz lica da bih video kako mu se dopada, kao kad se posmatra dete koje je dobilo novu igračku. Nije bilo sumnje u njegovo dejstvo. Kad je skinuo pečat i, odmotavši šuštav list debele hartije, ugledao adresu Dauning strit 10 na vrhu, a potpis predsednika vlade na dnu pisma, široki radostan osmeh odjednom se ukazao na njegovom licu, i postade još širi, kad je u pismu našao veliku fotografiju g. Čerčila sa potpisom, u posebnom kovertu. Ponudio sam se da mu prevedem pismo, ali on je nastojao sam da ga razume,

obraćajući mi se za pomoć samo kad su bile u pitanju složenije rečenice, pokazujući pri tom zadovoljstvo kad je nailazio na izraze pohvale o sposobnostima partizana i na obećanje o savezničkoj pomoći. Očigledno, bio je veoma zadovoljan.

Imao je i razloga za to. Dosada se Titova karijera odvijala ilegalno, iza pozornice. On je stalno bio u sukobu sa postojećim poretkom. Uprkos tome, možda i zbog svega ovog, pridavao je veliki značaj spoljnom izgledu stvari. Revolucionarni proces koji je on pokrenuo, već sada ga je nosio, njega, revolucionara, naviše, ka novo uspostavljenom poretku koji će konačno zameniti onaj koji se tada rušio. Zvučna titula maršala Jugoslavije, koju mu je dodelio njegov narod, bila je samo spoljni i vidljivi znak ovoga, iako se njen primalac morao još uvek skrivati u planinama i šumama. Ali sada je dobio ne malo priznanje od spoljnog sveta. Nemci, istina, odredili su cenu, i to veoma visoku, za njegovu glavu, ali velike sile, čiji je bio saveznik, kasno su u njemu i njegovom Pokretu otkrile snagu, sa kojom se mora računati; čak su i Rusi pokazivali malo interesovanje za njega. Najzad, kad je stiglo pismo g. Čerčila, Tito je počeo da stiče i međunarodno priznanje. On je bio neposredno i formalno u vezi sa jednim od Velike trojice, sa predsednikom vlade jedne velike sile. G. Čercil je sasvim jasno izrazio da ga smatra za saveznika i kao takvom obećao mu je svu moguću pomoć. Staviše, on ga je pozivao da se dopisuje sa njim preko mene, radi dogovaranja o svim značajnim problemima. To nije bilo daleko od zvaničnog priznanja. U svakom slučaju, to je bio veoma veliki korak napred.

Onda sam podneo Titu izveštaj o povećanoj pomoći koju će od sada primati. Do tančina sam mu ispričao šta je sve preduzeto da se poboljša postojeći sistem dopremanja materijala vazдушnim putem i avijacijske podrške; o planu da se njegovi ljudi obuču kao piloti i za tenkovske posade. Bio je očaran i rekao da će odmah odabrati pogodnje ljude iz čitave zemlje za ovu obuku. Onda će ih nekako provući do obale i malim brodićima prebaciti preko Jadrana.

Zatim sam zapitao Tita kako napreduje nemačka ofanziva? On mi je odgovorio da se početna žestina nemačkog napada istrošila, a da neprijatelj nije postigao neki odlučujući uspeh. Sada su partizani, pošto su još jednom uspeli da se neprijatelju uklone sa nišana, počeli da mu uzvraćaju udarce širom čitave zemlje; Nemci su dobijali ono što su i zaslužili. Nevolja je samo što njegovim ljudima nedostaje sve: hrana, odeća, obuća, municija. On se samo nada da će obećani materijal stići pre no što bude suviše kasno. U međuvremenu, situacija se donekle lokalno stabilizovala i on očekuje da će uskoro preseliti svoj štab blizu Drvara, u deo Bosne koji je već dugo bio izrazito veran partizanima.

Najzad, razgovarali smo o ostrvima i o mogućnosti da se Vis pretvori u čvrstu bazu, iz koje bismo mogli da uznemiravamo neprijatelja i krijumčarimo materijal na kopno. Nemci su već zauzeli ostala ostrva. Složili smo se da ćemo morati brzo da radimo, ako želimo da na vreme sačuvamo Vis od iste sudbine.

Razgovarali smo sve do ranog jutra. Onda, zaželevši Titu laku noć, pošao sam sa jednim od stražara kroz sneg do kolibe koja mi je bila dodeljena. Gordon Olston i Hilari King, moj novi oficir vezista, spavali su na slami prostrtoj preko neke klupe, koja se

pružala čitavom dužinom kolibe. Probudivši se, ispričali su mi o svojim doživljajima posle njihovog žurnog odlaska iz Jajca. Partizan, ogromnih brkova, sedeo je kraj improvizovane peći i u nju je ubacivao drva i džarao s vremena na vreme.

Povremeno bi pri svetlosti vatre pregledao šavove na košulji koju je skinuo i pomno ispitivao. — Vaške — rekao je zabrinuto. Uzeo sam platnenu vreću Foren Ofisa, u kojoj sam doneo pismo predsednika vlade, napunio je slamom da mi posluži kao jastuk, umotao se u šinjel i odmah zaspao.

Idućeg jutra, sa šoljom zaplenjene erzac kafe i porcijom žutog kačamaka probudio nas je partizan sa zaliscima, koji je, pored toga što je bio moja telesna straža, obavljao i dužnosti kuvara i sobara. Pošto smo doručkovali, oprao sam porciju i u njoj otopio i ugrejao malo snega na peći da bih se obrijao. Ovo je bio prijatan, neophodan način života, kad se ni vreme, ni prostor, ni energija nisu trošili na nepotrebne stvari.

Sledeći dani bili su bez događaja. Vodili smo patrijarhalan život u našim kolibama u šumi. Svuda oko nas pružao se duboki sneg. Jeo sam sa Titom i njegovim štabom, od kojeg su neki sada postali ministri u kabinetu. Kardelj je bio potpredsednik; pop Vlado, ministar unutrašnjih poslova, i tako dalje. Posle nekoliko nacрта i izmena, sastavljen je odgovor na pismo g. Čerčila i poslat preko radio-veze.

Onda, jedne večeri, iznenadno, što je uvek odlikovalo ovakve pokrete, bilo je najavljeno da polazimo te iste noći u nov štab. U ovoj poruci takođe je stajalo da će maršalu biti drago ako putujem njegovim posebnim vagonom — poziv koji nisam mogao da shvatim sve dok, raspitavši se, nisam otkrio da je moj stari prijatelj, partizanski ekspres, nekako preživeo ofanzivu, da se nalazi na obližnjoj pruzi i da ćemo njime putovati.

I zaista, kad je došao trenutak, zatekli smo ga tamo, istog kao i pre. Veselo zviždućući ispuštao je oblake iskrica, ali mu je dodat posebno sagrađen drveni vagon koji je sasvim ličio na kolibu na točkovima. U njega smo se svi potrpali: Tito, njegov pas Tigar, nekoliko članova kabineta, Olga, Olston i King, Titovi pratioci i ja.

Naš kratki put bio je neverovatan, kao u nekom snu, jer, kad smo krenuli, bilo je teško poverovati da se to zaista dešava. Iznutra je Titov posebni vagon bio čak sličniji kolibi nego posmatran spolja; imao je otvorenu peć u sredini i klupe oko zidova. Zagušujuća toplota od peći gonila je na san. Klupe s druge strane bile su uzane za spavanje. Na podu je ležao Tigar, loše raspoložen, i hvatao svakoga za noge. Najzad, posle dugog vrtenja, zaspao je, ali ga uskoro probudi jedan od ministara kabineta, koji pade sa klupe pravo na njega i onda nastaje pravi pakao. Ovo nije bio miran put na kome se čovek mogao odmoriti, ali, kako je rekao Tito, to je bio jedini voz u Jugoslaviji kojim se moglo putovati sa sigurnošću da neće odleteti u vazduh.

Najzad stigismo nešto pre zore i, izašavši iz voza, uputismo se s vodičem da pronađemo mesto gde ćemo se smestiti. Posle dugog hodanja po mraku, kroz blatnjava polusmrznuta polja, našli smo nekoliko zbijenih drvenih kućica na padini jednog brega. U jednoj od ovih bilo je postelja na sprat, dovoljno da se smesti čitava Misija. Vlasnik kuće, neki stariji seljak, izjavio je sa ponosom da je čitava ova tvorevina "posebno rezervisana

za predsednika Čerčila lično", koji uskoro treba da stigne u državnu posetu maršalu Titu — verovatno nešto izmenjena verzija Randolphovog predstojećeg dolaska. Bili smo odviše umorni da bismo se objašnjavali sa njim i, uprkos njegovih opomena, ispružili smo se jedan pored drugog na donju postelju i uskoro čvrsto zaspali.

Kad smo se probudili, uveliko je svanulo i onda smo mogli bolje da osmotrimo okolinu. Sa mesta gde smo se nalazili, gledali smo na široku zelenu dolinu, sa lančanim bregovima na udaljenoj strani, koji su se strmo uzdizali u litice iz reke što je tekla u njihovom podnožju. Između nas i bregova nalazili su se ostaci Drvara, varošice s nekoliko spaljenih kuća zbijenih oko tamnih ruševina nekadašnje fabrike. Iza nas otvorena polja, mestimično sa seoskim zgradama i šikarama, koja su postupno prelazila u drugi bregovit lanac, na kome se još video sneg.

Naša kuća nalazila se usred šljivika, koji se blago spuštao do malog potoka. Iza okolnih koliba, seljaci su nas radoznalo posmatrali i razgledali naše radio-stanice kao i ostalu opremu i sa iznenađenjem slušali strani jezik, kojim smo govorili. Partizane su poznavali; i četnike; i Nemce. Ali, mi smo bili drugačiji. Prvo su se ustezali. Onda je radoznalost pobedila uzdržljivost. Devojke su bile najsmelije. Smejući se i podgurkujući jedna drugu, prvo jedna, a onda i ostale, našle su neki izgovor da stupe u razgovor. Otkriće da znamo i njihov jezik, ohrabrilo ih je i uskoro smo se našli usred radoznale gomile suseda koji su nam postavljali razna pitanja, i odgovarali na naša sa svojstvenim poveravanjem, obično veoma intimnim. U međuvremenu, naš pratilac sa zaliscima, koji je trebalo da nam pomogne da se raspakujemo i skloni ono što je ostalo od opreme i zaliha naše Misije, stajao je sav ozaren usred gomile dece kojoj je sa posedničkim ponosom pokazivao sve zanimljivije delove naše opreme, lične ili druge, a svaki komad bio je pozdravljen uzvicima ili poklicima njegove mlade publike. Među njima se nalazila i devojčica od dve-tri godine sa veoma prljavim licem i plamenoriđom kosom, koja se dogejala da vidi šta se dešava. Prozvali smo je "Džindžer" (Riđokosa), i tako je posle zvalo čitavo susedstvo, uključujući i roditelje.

Nekoliko dana kasnije, dolazak i drugog dela grupe zajedno sa Randolphom, narednikom Dankanom i Slimom Farišem, koji je doneo veće zalihe pravih američkih "slatkiša", zapečatio je naš uspeh. Od sada je naš položaj u ovoj zajednici bio učvršćen. Već kroz nekoliko dana spavali smo u jednoj kući, jeli u drugoj, kuvali u trećoj — to je obavljala nad otvorenom vatrom Džindžerina majka uz nadzor narednika Dankana.

Kad smo se sredili, otišao sam da posetim Tita. Zatekao sam ga u pećini na sredini od vrha stenovitog obronka sa druge strane doline. Trebalo je da se penjemo uz veliku strminu i stigao sam sav zadihan do ulaza u pećinu, gde su me pozdravili: Tito, Olga, Tigar i Titovi pratioci, Prlja i Boško, koji su svi, izgleda, bili očarani novim smeštajem. Iza pećine grmeo je vodopad, a u pukotinama stenja rasla je paprat. Sa mesta gde smo stajali, imali smo divan pogled na dolinu i sve pristupe. Sve u svemu, ovo je bilo prilično prijatno mesto. Povremeno, narednih meseci, provodio sam dosta vremena u toj pećini, razgovarajući, hraneći se i, iznad svega, raspravljajući.

Život u koji smo se sad upustili, mada je podsećao na atmosferu iz "razbojničke pećine" u drugom činu neke pantomime, imao je, začudo, mnogo sličnosti i sa nekim važnim

štabom na normalnom ratnom poprištu, iako su nemačke prethodnice bile udaljene nekoliko kilometara od nas. Proteklih šest meseci, a naročito od kapitulacije Italije, partizanski pokret se znatno uvećao kako po broju, tako i po obimu, i neizbežno je moralo doći do povećanja Titovog štaba. Ali ono što je dobio u izvršnoj i upravnoj efikasnosti povećanjem osoblja, neizbežno je izgubio u svojoj mobilnosti, a ona je bila jedan od nužnih uslova za uspešno gerilsko ratovanje. Tito se sad našao suočen sa problemom kako da najbolje obezbedi svoju bazu. Za sada se njegov štab nije nalazio u nekoj neposrednoj opasnosti. Udarna snaga nemačke šeste ofanzive dostigla je vrhunac osvajanjem Jajca pre nekoliko nedelja. Sada je uglavnom istrošena i inicijativa je brzo prelazila u ruke partizana. Lokalno, prilazi Drvaru bili su dobro branjeni. Na severu, Slavko Rodić i štab Petog korpusa smestili su se u Bosanskom Petrovcu. Koča Popović, komandant Prvog korpusa, smestio je svoj štab u Mokroj Nozi, nekoliko časova hoda od doline. Ove jedinice, kako se pretpostavljalo, biće dovoljne da zaštite Drvar od bilo kakvih iznenadnih napada koje bi preduzele nemačke jedinice za koje se znalo da se u to vreme nalaze u okolini.

Ali nije se moglo očekivati da će ovakvo stanje potrajati neograničeno dugo. Nasuprot tome, uskoro smo dobili izveštaje iz različitih izvora da neprijatelj zna gde se nalazimo i da ne namerava da nas ostavi na miru. Najubedljiviji dokaz bila je aktivnost neprijateljeve avijacije. Prvo jedan avion, a onda grupice od tri-četiri aviona kružile su nad nama, ponekad nas bombardujući i mitraljirajući, a ponekad samo izviđajući ili, možda, fotografišući. Uznemirujući su bili i izveštaji koje sam primio od Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva i preneo Titu, o koncentracijama jedrilica i aviona za prevoz trupa u Zagrebu i drugim mestima. Onda, iz zaplenjenih neprijateljevih dokumenata i uhvaćenih poruka, dobili smo dokaze o različitim nemačkim planovima da otmu ili ubiju Tita, njegovo osoblje i moju Misiju. U ovu svrhu upotrebiće, izgleda, preobučene u partizane pripadnike po zlu čuvene SS-divizije "Brandenburg", koji govore srpskohrvatski. Jedno vreme izgleda da je bio razmatran prepad smučarskim delovima Prve planinske divizije.

Prelistavajući ova dokumenta, sa zanimanjem sam čitao uputstva o tome šta sa mnom učiniti. U njima su se nalazile, po redosledu, razne jedinice u koje treba da me pošalju posle zarobljavanja: iz divizije u korpus, odatle u štab armije, posle toga posebnim avionom u Nemačku na dalja ispitivanja i, konačno, da me uklone sredstvima koja nisu pomenuta.

Pored toga, znali smo da Nemci, ako tome posvete dovoljno vremena, mogu uvek na kraju da koncentrišu protiv svake tačke koju drže partizani mnogo nadmoćnije snage, naročito naoružanje, i ako kad-tad reše da preduzmu takvu akciju protiv Drvara, Tito i njegov štab moraće odmah da krenu u šumu, prema tome, da prekinu centralizovano rukovođenje ratnim dejstvima.

Ovo je Tito, prirodno, želeo da izbegne. Postavljalo se pitanje da li je moguće da se baza u Drvaru obezbedi od takvog napada, ako se Nemci zaista reše da je unište. Neki Titovi savetnici su bili za to da se pokuša da se Drvar i njegova neposredna okolina pretvore u neosvojivu tvrđavu u kojoj bi se sakupile znatne snage. Smatrali su,

objašnjavao je on, da će podići moral pokreta i ojačati ga kao celinu, ako bi se trajno održao jedan pojas "slobodne teritorije".

Govoreći mi o ovom projektu, Tito me je zapitao šta mislim o njemu i da li bismo, ako se on usvoji, mogli da isporučimo oružje, naročito mine, topove i tenkove koji su potrebni da se sve to sprovede.

Odgovorio sam da, kaošto i on zna, mi već snabdevamo partizane minama i da se nadamo da ćemo ih uskoro snabdeti i brdskom artiljerijom. Ali ne mislim da bi to bilo svrsishodno upotrebljeno ako bi se koristilo za učvršćenje trajne baze u bilo kom području. Pre svega, mi ne možemo iz vazduha dopremiti dovoljno naoružanja da se obezbedi sigurnost koja se želi. S druge strane, preuzimanje pretežno defanzivne uloge, čak i lokalno, bilo bi, po mom mišljenju, odstupanje od osnovnih načela gerilskog ratovanja. Činilo mi se da partizani moraju po svaku cenu zadržati svoju pokretljivost. Uviđao sam njihovu potrebu da imaju neku vrstu baze odakle bi se upravljalo operacijama, ali, po mom mišljenju, oni će postići željenu sigurnost samo ako neprijatelja budu zadržavali negde na drugoj strani.ž

U stvari, ovo su oni radili u sve većim razmerama i, što je bilo još značajnije, sad je bilo moguće, zahvaljujući prisustvu mojih oficira pri partizanskim jedinicama u čitavoj zemlji, da se ove operacije koordiniraju sa operacijama savezničkih armija u Italiji.

Sa našeg gledišta, partizanskim aktivnostima u Sloveniji pridavao se poseban značaj, a naročito mogućnosti da se preseče saobraćaj na železničkoj pruzi Trst — Ljubljana, koja je predstavljala jednu od glavnih linija za snabdevanje nemačkih snaga u Italiji, a koja je isto tako bila i veoma važna veza između istočnog i zapadnog fronta. Piter Mur (Peter Moore) se sada vratio u Bosnu posle druge posete Sloveniji i, u odsustvu Vivijena Strita, bio je moj pomoćnik. Na taj način mogao sam iz prve ruke da koristim njegovo poznavanje situacije u Sloveniji i iskustvo u operativnom planiranju, koje bi štab vazduhoplovstva ili 15. grupa armija mogli zatražiti na severu.

Piterovo poznavanje i iskustvo dobro mi je došlo kad sam, nešto kasnije, dobio uputstva od generala Vilsona da zamolim Tita da njegovi ljudi napadnu Stampetov most, jedan od glavnih vijadukata na pruzi Trst — Ljubljana — akcija koja se mora obaviti u isto vreme kad i izvesne akcije generala Aleksandera u Italiji. Tito se odmah složio i izdao je sva potrebna naređenja svojim komandantima u Sloveniji. Posle razgovora sa Murom o predloženoj akciji, odlučio sam da ga pošaljem opet u Sloveniju, gde bi bio neposredna veza sa jedinicama koje izvode akciju, a isto tako da im pomogne tehničkim savetima, za šta je on, kao inženjerac, bio sasvim kvalifikovan, naročito za rušenja objekata.

Mur je bio očaran ovim i pošto se snabdeo fotografijom vijadukta i svim drugim raspoloživim obaveštenjima, krenuo je na posao da izračuna količinu eksploziva potrebnu za onesposobljavanje vijadukta za duže vreme. Uskoro se pokazalo da je ova akcija veoma teška. Znalo se da je vijadukt dobro čuvan. Štaviše, on je tako izgrađen da će biti potrebne znatne količine snažnog eksploziva da bi se nešto postiglo. Zato je dogovoreno da se potreban materijal dopremi padobranom u Sloveniju, a Mur je pošao na sever ispunjen uobičajenim profesionalnim entuzijazmom.

Nedelju dana nismo ništa čuli. Onda je stigla depeša od Mura kojom je javljao da su stigli, da su razgovarali o planovima sa lokalnim komandantom, da je stigao materijal, da je sve spremno za akciju, kojoj smo dali šifrovan naziv "Medveđe krzno", i da će se izvesti određenog dana. Preneo sam ovu vest generalima Vilsonu i Aleksanderu. Zatim smo sa strepnjom čekali dalje vesti.

Vesti, kad su stigle, bile su uglavnom dobre i zato sam požurio da ih prenesem Titu. Posle dugog i veštog podilaženja, partizani su izvršili juriš na vijadukt i, pored snažnog otpora, vezali su neprijatelja dovoljno dugo da postave i aktiviraju eksploziv. Kad su se najzad povukli, most je bio srušen, i tako će, verovatno, ostati duže vreme. Mur je bio pun pohvala za partizane, za koje je rekao da su imali vešto komandovanje i da su se borili s velikom hrabrošću i odlučnošću.

Kasnije je Tito dobio izveštaj o ovoj akciji od Glavnog štaba Slovenije. On se razlikovao od Murove verzije samo po tome što je izražavao oduševljenje o ulozi koju je Mur odigrao u planiranju i izvođenju operacije.

Kasnije smo čuli iz Italije da je rušenje vijadukta postiglo svoj cilj. Zbog toga je železnička veza dosta dugo bila onemogućena i neprijatelj nije mogao da je koristi u kritičnoj fazi operacija. Od generala Aleksandera stigla je i poruka zahvalnosti koju smo odmah preneli svim zainteresovanim. Za svoju ulogu u ovoj akciji, Mur je dobio sasvim zasluženi Krst za izvanredne zasluge.

GLAVA XI

NOVI DOGOVOR

Približavanjem proleća i poboljšanjem vremenskih uslova, dopremanje materijala vazdušnim putem i avijacijska podrška bili su olakšani i zato smo mi u Jugoslaviji počeli primećivati rezultate nove politike opšte pomoći, o čemu je rešeno u Kairu.

U čitavoj zemlji, partizanske jedinice dobijale su materijal prema prioritarnom sistemu koji smo Tito i ja zajedno pravili na osnovu procenjenih operativnih potreba, koje smo povremeno ponovo razmatrali. On i ja smo se dosta lako sporazumevali, ali često je bilo teško ubediti mesne partizanske komandante i britanske oficire koji su im pridodati da pošteno dobijaju svoj deo.

U okolini Drvara i dalje je glavno mesto gde smo dopremali materijal bio Bosanski Petrovac, u kojem se nalazio štab Petog korpusa. Odatle je materijal odašiljan tovarnim konjima i seljačkim kolima. Jedno vreme ovo smo obavljali danju, ali neprijatelj je ubrzo otkrio šta se dešava i, kad bi dobio vesti o isporuci, slao je avione da patroliraju duž svih puteva koji su vodili od Bosanskog Petrovca. Pošto su naše dve-tri transportne kolone zatečene na otvorenom i pretrpele velike gubitke, odlučili smo da transport vršimo samo noću.

Ponekad je materijal neposredno izbacivan u Drvar ili u štab Koče Popovića u Mokroj Nozi, nešto dalje uz dolinu. Ovo nije bilo lako za pilote koji su izvodili ove operacije, čak u vremenski najpovoljnijim uslovima. Dolina je bila uzana, opkoljena visokim brdima i često ispunjena oblacima. Ali, Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo i Američko vazduhoplovstvo kopnene vojske, nekako je uspevalo više puta po svakakvom vremenu da ga donosi kako ovde, tako i po čitavoj Jugoslaviji.

Često smo dobijali poruke da čekamo isporuku tog istog dana. Za nas je često mnogo značilo da materijal stigne na vreme i svaki dolazak predstavljao je veliki događaj. Prvo smo morali da pripremimo signalne vatre. Posle toga, pripremili bismo se da čekamo na nekoj padini i oslušujemo šum motora. Ponekad avioni uopšte nisu stizali, a mi smo ih uzalud čekali cele noći. Ovo je značilo da su ih vremenski uslovi sprečili da se probiju. Ponekad su bili tačni u minut. Onda, kad bismo ih čuli, potrčali bismo i zapalili vatre. Neki piloti bacali su svoj tovar sa znatne visine, a padobrani, zahvaćeni vetrom, odletali su i po kilometar i po dalje, često tako dospevajući neprijatelju u ruke. Drugi, sa više iskustva, spustili bi avion skoro u dolinu i bacili tovar sa stotinak metara iznad vatri, penjući se posle naglo visoko da bi izbegli brda. Ponekad su se spuštali tako nisko da smo, pogledavši za trenutak naviše u mrak, mogli videti dispečerovu priliku naspram slabog svetla u otvorenim vratima, kako izbacuje sanduke. Pošto je nestašica padobrana postajala sve veća, Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo je ponekad "slobodno" izbacivalo materijal koji se mogao dopremiti na zemlju bez padobrana. Ovo je iziskivalo znatnu aktivnost svih nas na zemlji: stotine municijskih sanduka, koji bi prozviždali kroz vazduh brzinom od više stotina kilometara na sat i bez usporavanja padobranom, predstavljali su ozbiljnu opasnost za život i telo.

Povremeno bi loše vreme nedeljama onemogućilo dopremanje materijala i onda bi nastali dugi periodi čekanja, ispunjeni strepnjom, sa izveštajima koji su pristizali sa svih strana da je jedinicama teško bez oružja i zaliha hrane koje su se tako smanjivale da je nekoliko preostalih konzervi goveđeg mesa ili tabli čokolada dobijalo veliki značaj i bilo je teško obuzdati se, čim čovek pojede jedan obrok da odmah ne misli o sledećem. Isto tako nije bilo lako objasniti ove zastoje partizanima kojima je bilo neshvatljivo da su uslovi, iako lokalno izvanredni ali nemogući u Italiji, toliko značajni, i tada su bez oklevanja pripisivali čitavu stvar kapitalističkim intrigama.

Ali, uprkos povremenih prekida, dostavljanje materijala vazdušnim putem sada se odvijalo u znatno većem obimu. Isto tako je i avijacijska podrška bila sve veća. Sve češće smo čuli grmljavinu stotine avionskih motora, i na nebu bismo ugledali eskadrile "letećih tvrđava" i "liberatora" kako se visoko iznad nas presijavaju na sunčevoj svetlosti, na putu da bombarduju stratezijske ciljeve. Ponekad smo izbrojali po stotinu ili više. Do tada smo mogli pretpostaviti da je svaki avion, koji ugledamo na nebu iznad Jugoslavije, bio neprijateljev i da nosi zlo, i samo su se postupno partizani i stanovnici ovih područja navikli na to da postoji i prijateljsko vazduhoplovstvo. Međutim, kad su se navikli, onda bi osmatrač, pošto ih je pažljivo odmerio, viknuo: "Avioni!" — i odmah veselo dodao: "Naši" — kad god bi se pojavilo američko ili Kraljevsko vazduhoplovstvo.

Sećam se jedne veoma uspešne demonstracije savezničke nadmoći u vazduhu. Usred naročito neprijatnog bombardovanja i mitraljiranja sa male visine iz dva ili tri srednja

nemačka aviona, začuo se dublji i snažniji zvuk od zvuka nemačkih motora i mitraljeza i, pogledavši naviše, ugledali smo ogromnu srebrnastu flotu koja je letela ka severu, tako visoko da smo je jedva primećivali, dok su se lovci koji su je pratili obrušavali i kružili oko nje. Očigledno da ih je naš mučitelj primetio istovremeno kad i mi, mada je malo verovatno da su ih saveznički piloti uopšte primetili. Ali i da jesu, pitanje je da li bi se njima uopšte i bavili. Naši mučitelji su ipak odlučili da je povlačenje mudrije od hrabrosti i brzo su se izgubili iznad najbližeg brda, praćeni podrugljivim dovikivanjem okupljenog stanovništva.

Sada je taktička avijacijska podrška u mnogo većem obimu bila izvodljiva, jer smo imali oficire u svim partizanskim jedinicama širom zemlje. Uredili smo da imaju direktnu radio-vezu sa Kraljevskim ratnim vazduhoplovstvom u Italiji i onda je postalo relativno uobičajeno da "bofajteri", "spitfajeri" ili "harikeni" u poslednjem trenutku jure u pomoć pritešnjenim partizanima ili da pripremaju put za neki partizanski napad na nemačka uporišta.

Džon Selbi je u međuvremenu otišao u severnu Afriku da obučava partizansku eskadrilu lovaca, na osnovu sporazuma postignutog u Aleksandriji. Tito, oduševljen što će imati sopstveno vazduhoplovstvo, poslao je izvestan broj svojih najboljih oficira i Džon se našao pred tugaljivim problemom kako da ove prekaljene gerilske ratnike pretvori u pilote lovce. Ovaj preobražaj izvršio je za veoma kratko vreme i, pre završetka rata, partizanski piloti, leteći u "harikenima", koji su imali crvenu partizansku zvezdu ucrtanu preko crvenog, belog i plavog kruga Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva, aktivno su učestvovali u vazduhoplovnim operacijama iznad Jugoslavije.

U našoj grupi sada se nalazilo i nekoliko tehničara. Možda je najkorisniji posao od svih obavljao mali, debeljuškasti major Kraljevskog sanitetskog korpusa sa Novog Zelanda, doktor Rodžers (Rogers), kako smo ga zvali, koji je prošao kroz mnogo borbi u Zapadnoj pustinji, gde je bio načelnik poljske ambulante. Sada, umesto da radi u nekoj bolnici u bazi, on se javio kao dobrovoljac za specijalnu službu u Jugoslaviji. Verujem ne zato što ga je posebno zanimala ova zemlja, već jednostavno da bi bio u središtu zbivanja.

Njegova želja bila je ispunjena. U vreme kad je stigao, bila je zima i šesta nemačka ofanziva u punom jeku. Bilo je mnogo ranjavanja, bolesti i promrzlina. Glavna briga partizana, za koje je pokretljivost bila od prvorazrednog značaja, bila je šta da učine sa ranjenicima. Ako ih nose sa sobom, otežaće im kretanje. Ako ostave, čekala ih je užasna smrt u rukama Nemaca. Pored ovoga, nisu imali dovoljno lekara, a pogotovu sanitetskog materijala. Zbog toga su ljudi umirali kao muve.

Ovo je bio zadatak za kojim je Rodžers čeznuo. U pratnji svog pomoćnika sanitetskog vodnika iz Kraljevskog sanitetskog korpusa, sličnih osobina, on je hteo da reši ovaj problem. Organizovao je bolnice gde god je mogao — u seljačkim kućama ili po šumama. Zatim je nastojao na održavanju higijene i medicinske discipline, za koje se nije znalo pre njegovog dolaska. Preko moje radio-veze slao je neobične, ali veoma uspešne poruke visokim oficirima u sanitetskom svetu i zahtevao da mu odmah pošalju padobranom velike količine lekova i opreme. Zatim je počeo prethodne pripreme za evakuaciju najtežih ranjenika u savezničke bolnice u Italiji, čim se obezbedi povoljan

teren za sletanje i poletanje aviona. Pošto je sve ovo pokrenuo, on i njegov vodnik brzo su prelazili iz jednog kraja zemlje u drugi, ulazili u svoje improvizovane bolnice kao tornado, organizovali, reorganizovali, mešali se, operisali pri svetlosti sveća po štalama; ako je pretio nemački napad, organizovali su evakuaciju ranjenika ili izolovanje i lečenje slučajeva tifusa, kojih je, kao obično, bilo uvek dosta. Sve ovo je sprovodio u zemlji koja je pod okupacijom neprijatelja, u veoma teškim uslovima, sa malim sledovanjima, usred stalnih borbi i napada iz vazduha.

Njega nije mnogo zanimalo vojno ili političko stanje, a nije znao ni jednu reč srpskohrvatskog jezika i služio se isključivo gestikulacijom ili prevodiocima. Ali, imao je priliku da upozna njihovu hrabrost, sposobnost da izdrže bol, i sve druge mnogobrojne ljudske osobine, a da ne govorimo o divljenju i nežnosti koje je ispoljavao prema "patersonima", kako ih je zvao. I oni su ga takođe voleli i divili mu se, čudeći se ovakvom požrtvovanju i bezuslovno prihvatajući njegov autoritet i znanje. On je zaista bio tako omiljen da su se povremeno partizanski komandanti svađali oko njega i Tito je morao da posreduje u ovakvim raspravama.

U ovo vreme dobili smo još dva čoveka, Džona Klarka i Endrua Meksvela, obojicu iz Drugog puka škotske garde. Dolazak novajlija iz spoljnog sveta uvek je predstavljao veliki događaj, pa bismo njihovo spuštanje svi željno očekivali. Pre toga smo im uputili veći broj depeša, opominjući ih da donesu različite sitnice koje nismo imali. Toga dana kad je trebalo da stignu, odjahao sam u štab Koče Popovića, u čijoj blizini je trebalo da budu izbačeni, i poveo Hilarija Kinga, koji je očekivao neke delove za radio-stanicu. Savezničkih aviona u to vreme nije bilo dovoljno i zato ih je izbacio avion italijanskog vazduhoplovstva koje je sada bilo pod savezničkom komandom. Isto tako, ovo je trebalo da posluži kao proba za masovno dopremanje materijala preko dana. Sve u svemu, izgledalo je da će biti zanimljivo.

Dolina kroz koju je vodio naš put bila je prekrivena dubokim snegom i mi smo išli sporije no što smo očekivali, jer su nam konji upadali i zarivali se do trbuha u sneg, čim bi napustili ugaženi put. Još uvek smo bili daleko, kad smo odjednom čuli zvuk aviona i pogledavši naviše, ugledali u daljini nekoliko "savoja-marketi" transportnih aviona koji su sporo leteli na priličnoj visini.

Dok smo ih posmatrali, još uvek na hiljadu metara i više, očekujući da počnu da kruže i da se spuštaju ka mestu za istovar, odjednom se jedan za drugim otvorilo dvanaestak padobrana i kao japanski papimati cvetovi potopljeni u vodu, lebdeli su lagano, ljuljajući se u širokom krugu preko čitavog predela; sa mesta gde smo se nalazili nismo mogli da primetimo da li nose ljude ili teret. Još dok su padobrani bili u vazduhu, transporteri "savoja-marketi" su se okrenuli i otišli u pravcu odakle su stigli. Zabrinuti onim što smo videli, sa strepnjom smo požurili, pitajući se na šta ćemo naići.

Nešto dalje na putu sreli smo starog seljaka koji je dolazio iz suprotnog pravca. Zapitali smo ga da li su se britanski oficiri dobro spustili. — Mrtvi su — odgovorio je bez oklevanja — svi. Pali su navrh planine i kosti su im raznete od pada. Sada donose njihova tela. — Onda, očigledno osetivši da je sasvim dobro izneo čitavu situaciju, on pođe dalje dolinom, gundajući nešto za sebe.

Ovo je bio udarac. Džon Klark i Endru Meksel bili su moji stari prijatelji i mučno je pomisliti da su ovako izgubili živote. Oboli smo konje i pošli galopom kroz sneg.

Prva osoba koju sam ugledao kad sam stigao bio je Endru. Stajao je ispred seljačke kolibe i učtivo razgovarao sa Kočom Popovićem na dosta rđavom francuskom jeziku i, s vremena na vreme, raspitivao se za svoje lične stvari. Izgledalo je da su ga spustili sa velike visine, istovremeno izbacivši i nekoliko stotina pari čizama koje su proletele pored njega velikom brzinom, mimoišle ga za santimetar i najzad pale na veoma strmu planinsku padinu, prekrivenu oštrim kamenjem. Istovremeno izbačeni sanduci bili su razbacani kilometrima unaokolo. Nigde nije bilo traga od Džona Klarka, koji je trebalo da iskoči za Endruom i već su upućene patrola u potragu za njim.

Koča je izneo crni hleb, sir i šljivovicu i svi smo ušli da čekamo. Jedan za drugim stizali su partizani, donoseći sanduke i padobrane koje su pronalazili svuda unaokolo. Italijani, koji su nesumnjivo želeli da se što pre vrata, izbacili su ih sa velike visine tako da su na kilometre odlutali sa određenog pravca. Nešto je svakako dospelo i Nemcima u ruke. Nije bilo traga od Džona Klarka, ali bar nešto je značilo i to da uprkos sumornih predviđanja našeg prvog izveštača, nije doneto još nijedno razneseno telo.

Nismo se smirili sve dok dan-dva kasnije nisam dobio poruku od Džona iz Italije, kojom sam, uz prikladne izraze žaljenja, izvešten da je major Meksel zbog kobne pogreške italijanskog pilota, verovatno, izbačen neprijatelju. Izgleda da je pilot izrazio sumnju da je pogrešio čim je Meksel iskočio i zato Klark, prirodno, nije skočio za njim već se vratio avionom u Italiju, pošto je prvo izbacio Mekselov ranac da ne bi bez potrebe trpeo u zarobljeničkom logom.

Na ovaj izveštaj odgovorili smo smirujuće i blago šaljivo. Kad je Džon Klark najzad iskočio padobranom kroz nedelju-dve, doleteo je britanskim avionom.

Senzacionalan dolazak na jugoslovensku ratnu pozornicu u ovo vreme izvršila je Sovjetska vojna misija u punom broju, na čijem čelu se nalazio general Crvene armije, naimenovan pre nekoliko meseci. Može se zamisliti sa kakvim oduševljenjem su lojalni komunistički partizani primili vest o predstojećem dolasku prvih Rusa, prvih koje su ikada videli.

Kako Rusi još uvek nisu imali svoje vazduhoplovne baze u dometu Jugoslavije, zadatak da bezbedno dovede misiju u zemlju poveren je Kraljevskom ratnom vazduhoplovstvu. Mi nismo imali aerodrom, neprijatelj je kontrolisao obalu i stoga se u Jugoslaviju moglo stići samo padobranom.

Na prvu teškoću se naišlo kad su Rusi izjavili da oni nisu spremni da se spuste padobranima. Učinjeni su grozničavi pokušaji da se raščisti ravan komad snežne površine, tako da bi se bar general mogao prevesti nekim lakim avionom; ali, što su više partizani radili, tim je sneg više padao. Kako je vreme prolazilo, a Rusi nisu stizali, počelo je opet da se šapuće o "kapitalističkoj sabotaži", kad je, srećom, nekom pala na pamet briljantna ideja da se dovezu jedrilicom. Zato su pozajmljene tri jedrilice od Amerikanaca i jednog lepog dana rečeno nam je da budemo pripravnici da ih prihvatimo.

Skupili smo se na vrhu obližnjeg brda da posmatramo njihov dolazak. Prizor je bio zadivljujući: jedrilice, koje su jedrile iza tri "dakote", sa pratnjom lovaca koji su kružili oko njih. I pored toga predstavljali su izvrsnu metu za neprijateljeve lovce, ali, srećom, nije se pojavio nijedan i spuštanje je uspešno obavljeno, a jedrilice su napravile krug i spustile se na zemlju pod stručnim rukovodstvom pilota-jedriličara koji su se sada pridružili mojoj Misiji sve dok ne nađemo mogućnosti da ih evakuišemo.

Prirodno, veoma nas je zanimalo da vidimo kako izgledaju Rusi. Na naše zadovoljstvo, oni su bili veoma prijatni. Pored svoje uobičajene društvenosti bilo je jasno da su dobili uputstva da budu posebno ljubazni prema meni i mom osoblju. Staviše, oni su napunili jedrilice votkom i kavijarom što je, pošto je stiglo posle dužeg perioda relativne oskudice, bilo posebno dobrodošlo. Posle dva-tri susreta, svi smo jednoglasno zaključili da oni predstavljaju veliki dobitak za društveni život.

Kakvu su drugu svrhu imali, nije nam dovoljno jasno bilo. Nisu imali baza sa kojih bi doturali materijal, iako su se kasnije nekih šest američkih "dakota" sa sovjetskim oznakama, ali pod britanskom operativnom komandom, povremeno pojavljivale iz Barija. Nisu učestvovali ni u rukovođenju vojnim operacijama, ni u tehničkoj obuci partizana. Najzad, uopšte se nije moglo poverovati da su došli samo zato da tumače liniju komunističke partije Titu, koji je, po mom iskustvu, obično instinktivno znao šta misli i namerava Kremlj, a da mu se ne kaže, i svakako da mu nije bio potreban general sovjetske Crvene armije, koji bi upravljao njegovom savešću.

General Komjejev, komandant Misije, bio je dosta istaknuti vojnik. Služio je kao načelnik štaba jedne Armije na frontu kod Staljingrada, pre no što je dobio ovo naimenovanje. Kao i mnogi drugi viši oficiri Crvene armije, nije bio proleterskog porekla, a pre revolucije bio je profesionalni oficir carske ruske vojske. Nisam stekao utisak da naročito uživa što se nalazi u Jugoslaviji ili da baš mnogo ceni partizane. Njegov pomoćnik bio je dosta mlađi čovek i stručnjak za gerilsko ratovanje, jer je komandovao partizanskim odredima iza nemačkih linija fronta u Rusiji. I on, takođe, izgleda, nije znao šta će sa vremenom. Ostalih oficira se ne sećam dobro, osim jednog koji je imao sve poznate odlike lokalnog predstavnika Narodnog komesarijata za unutrašnje poslove.

Dolazak Rusa je rešio moje pitanje koje me je već dugo mučilo, naime, kako da svog starog prijatelja vodnika (sada starijeg vodnika) Čarlija Batona (Charlie Button) dovedem u Jugoslaviju. Sa vodnikom Dankanom, on se prvi javio kao dobrovoljac da pođe sa mnom, ali mu je, kao i generalu Kornjejevu, bilo zabranjeno da iskače iz padobrana zbog neke stare rane na nozi. Sad mu se pružila izvrsna prilika da dođe sa jedrilicama i toga dana pojavio se i Baton posle sovjetske grupe, veseo i jedar kao i uvek. Od sada je on preuzeo sve administrativne poslove Misije i gospodin Čarli, kako su ga zvali, mogao se videti kako planira pokrete, ugovara tovarne konje, menja sa jedrim seljankama komade padobranske svile za med ili jaja ili doteruje naše radio-telegrafiste da se lepo drže i pristojno vladaju, što će doprineti prestižu britanske armije nad ostalima.

U svemu ovome uz njega je stalno bila devojčica Džindžer, čija je plamenocrvena kosa odmah osvojila njegovo srce i koja je, zauzvrat, bila naklonjena njemu. Možda nije bilo sasvim izlišno pretpostaviti da je on s njom delio svoje sledovanje čokolade.

Zadatak da se tehničko znanje prenese partizanima, što je bila jedna od dužnosti moje Misije, nije bio uvek lak. Kad bi se upoznali sa sasvim novim oružjem i eksplozivnim sredstvima, oni su imali običaj da odgurnu svoje instruktore i veselo uzviknu da to već znaju i da žustro i često opasno demonstriraju svoje navodno stručno znanje. Međutim, uz dovoljno takta, oni su bili izvrsni učenici, koji su brzo shvatali mehanizam novog oružja i pokazivali najveću maštovitost primenjujući ga u specijalnim uslovima gerilskog ratovanja. Oni su, na primer, dobro iskoristili bacače tipa "pijat", koji su nam sad pristizali. Ovo vešto konstruisano streljačko oružje, izbacivalo je projektele slične raketi velike prodorne moći i sa visokim sadržajem eksploziva i bilo namenjeno za upotrebu u pešadiji protiv tenkova, idealno je odgovaralo našim sadašnjim ciljevima. Partizani su ga sa izvanredno razornim efektom upotrebljavali protiv zgrada, vozila, lokomotiva, neprijateljevih utvrđenja i svih drugih ciljeva koji su im se suprotstavljali, zbunjujući suprotnu stranu koja u početku nije razaznavala da li na njih padaju bombe iz aviona ili je u pitanju nešto drugo. Pitera Mura, koji je imao ogromno iskustvo u tenkovskom ratovanju iz Zapadne pustinje i tehničko znanje u upotrebi eksploziva, partizani su rado slušali kada se radilo o minama i protivtenkovskim sredstvima raznih vrsta.

Ali, čak i tada, i uz najveću opreznost, ponekad bi dolazilo do sukoba zbog preterane želje da se potvrdi njihova nezavisnost. Tako je došlo do tužnog slučaja sa dehidrisanom hranom, koja nam je bačena padobranom u toku zime kad nam je obična hrana već bila na izmaku. Tada smo svi prvi put videli dehidrisanu hranu i zadovoljstvo kojim smo posmatrali prve vreće neobičnih sušenih pahuljica, na kojima je stajao natpis: "mleko", "ovčetine", "jaja", "šargarepa", "luk" i "krompir", koje su sve bile neobično slične, bilo je pomešano i sa radoznalošću i donekle s nepoverenjem. U svakom slučaju, pre no što smo sve ovo isprobali, pročitali smo obaveštenje i postupili tačno prema pismenim uputstvima koja smo dobili uz njih, a glavno uputstvo se sastojalo u tome da se sadržaj kesica potopi u vodu dvadeset četiri časa pre kuvanja i jela. Ishod je bio zaprepašujuć. Kad bi se potopile, ove nezanimljive pahuljice nadimale bi se za nekoliko puta, uveličavale i pretvarale u komadiće mesa, ili u kriške povrća ili, kako smo brzo utvrdili, da određena mešavina sušene ovčetine, luka i krompira, kad se drži dovoljno potopljena i kad se ispeče u štednjaku Džindžerine majke daje izvanredan pastirski gulaš — neočekivani luksuz u ovim oskudnim uslovima. Očigledno da je sušena hrana bila prava stvar za nas, pogotovu što se zbog svoje male težine mogla mnogo lakše transportovati od konzervi.

Očarani, odmah smo poslali depešu i tražili nove zalihe da bismo sa partizanima mogli da podelimo sve prednosti ovog novog otkrića. Kada su stigle, predali smo ih intendantu i dodali da vodi računa da se pridržava uputstava za njihovu upotrebu. Ali oni su samo nemarno rekli: — To sve znamo — i počeli da dele vreće različitim susednim jedinicama. Sumnjali smo u ovo, ali smo mislili da je bolje da ništa ne kažemo.

Tek kasnije smo čuli šta se desilo. Sušena hrana nije bila potopljena, već su je jeli u obliku u kome se nalazila. Ovo je bilo dosta suvo, ili su tako partizani mislili, i onda su se obilato napili vode iz susednog izvora. Zatim je, odjednom, hrana počela da bubri sve dok nije narasla nekoliko puta. Neprijatnost je bila znatna, iako ne tako strašna kao što se desilo nekom drugom partizanu, koji je pojeo jedan štapić plastičnog eksploziva pošto ga je pomešao s mlekom, misleći da je to neka vrsta kukuruzne kaše.

Sneg se otopio u dolini. Hrane je bilo sve više. Kretanje je bilo lakše. Ponovo su se razbuktale borbe. U međuvremenu je Saveznička glavna komanda počela da sve veću pažnju usmerava na Srbiju.

Strategijski značaj Srbije bio je očigledan. Ona se nalazila na železničkoj pruzi Beograd—Solun, komunikaciji od životne važnosti za neprijatelja. Njen bi značaj bio povećan ako se iskrcaju saveznici negde na Balkanu, što je u to vreme još uvek bila mogućnost koja je dolazila u obzir.

Do tada smo Srbiju smatrali za prvenstveno četnički domen. Materijal koji smo im tamo ranije dostavljali izbacivan je Mihailoviću. Ali rezultati su, po mišljenju Komande Bliskog istoka, bili razočaravajući. Naročito nije dolazilo ili veoma malo do presecanja saobraćaja na pruzi Beograd—Solun. Kao što se sećate, Mihailoviću je dat ograničen period vremena, u kome je trebalo da izvrši određenu operaciju. Ovo vreme je sad isteklo, a on nije ispunio ovaj zahtev i zato je doneta važna odluka da se Saveznička misija povuče iz njegovog štaba i da mu se obustavi dalje dostavljanje materijala. Dostavljanje je odmah obustavljeno; povlačenje britanskih oficira za vezu potrajalo je duže i tek krajem meseca maja, brigadir Armstrong, moj kolega u suprotnom taboru, oprostio se od Mihailovića, koji je bio pun prekora, ali još uvek učtiv. U Donjem domu g. Čerčil je objasnio postupak vlade. "Razlog — rekao je — zašto smo obustavili snabdevanje Mihailovića oružjem i nismo mu dali podršku bio je jednostavan. On se nije borio protiv neprijatelja i, štaviše, neki njegovi potčinjeni pravili su sporazume sa neprijateljem."

Ovako se završila veza koja se još od početka zasnivala na nesporazumu. Uz pomoć naše propagande, mi smo u našoj mašti od Mihailovića napravili nešto što on nikada ozbiljno nije ni predstavljao. Sad smo ga odbacili, jer nije ispunio naša sopstvena očekivanja.

Pošto je odlučeno da se četnici odbace, zadatak naše politike bio je da što pre pomognemo jačanje partizana u Srbiji. Partizanski pokret počeo je u Srbiji, ali posle prvih krvavih neuspeha 1941. godine, glavni deo Titovih jedinica povukao se na jug i zapad, u Bosnu i Crnu Goru, a partizani, koji su ostali, uglavnom su se povukli u ilegalstvo, odakle su vodili ogorčene i teške borbe protiv Nemaca i četnika, prepadima i zasedama napadajući komunikacije na pravi gerilski način, ali, uglavnom, nisu dejstvovali organizovani u krupnije jedinice kao na drugim područjima u Jugoslaviji.

Sada su srpski partizani imali visok stepen prioriteta za dobijanje materijala, a Tito je, sa svoje strane, poslao vrlo važnu ličnost, Koču Popovića, koji je bio Srbin, da preuzme komandu. Da bismo i mi imali tamo dobrog čoveka koji će nas predstavljati, pozvao sam Džona Henikera Medžora iz Osmog korpusa i poslao ga u Srbiju gde se spustio padobranom krajem marta ili početkom aprila. On je sada već tečno govorio srpskohrvatski, i pored toga što je dobar vojnik i borac, bio je dobro obučeni politički posmatrač. U međuvremenu rešio sam da prvom prilikom i sam posetim Srbiju.

Pored svog vojnog značaja, stanje u Srbiji bilo je značajno i sa političkog stanovišta. Za seljake se smatralo da su uglavnom verni monarhiji i da nisu naklonjeni komunizmu;

dosta blag kolaboracionistički režim generala Nedića ni u kom slučaju nije bio tako nepopularan kao što se moglo očekivati; najzad, uticaj četničkog pokreta je bio znatan. S druge strane, snaga partizana je u svakom pogledu bila nepoznate jačine. Za nas je bilo važno da izvedemo neku procenu uolikoj meri će partizani uživati podršku naroda u ovim, uopšte uzev, nepovoljnim uslovima, što je bilo značajno kako za naše vojne planove, tako i da bismo mogli sa razumnom tačnošću da predvidimo tok događaja u Jugoslaviji posle završetka rata.

Ovo poslednje pitanje je sad počelo da privlači sve veću pažnju gotovo svih zainteresovanih. Do sada je britanska vlada bila sklona da grupu jugoslovenskih političara, koji su došli u Englesku sa kraljem Petrom 1941. godine, smatra stvarnim predstavnicima jugoslovenskog naroda. Sad je postalo jasno da su ova gospoda tokom godina provedenih u izgnanstvu, što nije neprirodno, izgubila vezu sa onim što se dešavalo u njihovoj zemlji. Srbi, među njima, to je tačno, uspeali su da uspostave radio-vezu sa generalom Mihailovićem, koji je u odsustvu dobio položaj ministra vojske u kraljevskoj jugoslovenskoj vladi. S druge strane, izgleda da su partizanski pokret smatrali za neprijatnu i nevažnu pojavu koju je, uopšte uzev, bilo bolje zanemariti.

Odluka, doneta iz vojnih razloga, da se Mihailoviću uskrati pomoć i pruži podrška Titu, automatski je postavila i politički problem. Na prvom mestu ona je izazvala najsnažniji otpor kraljevske jugoslovenske vlade i grupe oko kralja Petra, iako se sam kralj na kraju prećutno složio. Drugo, ona je postavila i pitanje da li će, s naše strane, posle vojnog priznavanja Tita kao saveznika, uslediti u bilo kojoj meri i političko priznavanje.

Problem pred kojim se sad našla britanska vlada bio je šakaljiv. Pretpostavka da londonski Jugosloveni zaista predstavljaju narod Jugoslavije i da će biti kadri da se vrate u zemlju posle prestanka neprijateljstava i ponovo nastave tamo gde su stali, sada je gotovo sasvim postala neverovatna. Prekidom odnosa sa Mihailovićem, mi smo je još više uzdrmali. S druge strane, Tito je sve više bio sklon da očekuje da će dobiti i izvestan stepen političkog priznanja zauzvrat za usluge, kako smo mu to stalno priznavali, koje čini u interesu savezničkih ciljeva. Ovaj zahtev on bi mogao takođe da podupre ukazivanjem na impresivnu upravnu i političku organizaciju koju je imao širom zemlje i na podršku naroda koju je njegov pokret u to vreme nesunuljivo uživao — činjenice preko kojih se više nije moglo prelaziti. S druge strane mi, kao i ostatak Ujedinjenih nacija, priznavali smo za savezničku vladu kraljevsku jugoslovensku vladu u izgnanstvu, koja se, ma kako malo imala veze sa stvarnom situacijom u Jugoslaviji, kao takva jednostavno nije mogla isključiti. Isto tako nismo mogli zaboraviti da imamo i stvarne obaveze lično prema kralju Petru zbog njegove uloge za ulaženje u rat na našoj strani u vreme kad smo se sasvim sami borili protiv daleko nadmoćnijih sila. Svaka strana se, sa podjednakom nepomirljivošću, pridržavala svoga gledišta i pokazivala istovremeno malo spremnosti za kompromis ili neki sporazum.

Takav je bio jaz koji je trebalo premostiti. Zaista, kraj rata i oslobođenje Jugoslavije još uvek su izgledali dosta daleko, i prema odredbama Atlantske povelje ovo pitanje konačno mora rešiti narod Jugoslavije, ali događaji, kako u zemlji, tako i izvan nje, sada su se tako brzo odvijali da bi naše stalno odbijanje da se suočimo sa ovim problemom moglo samo pogoršati stanje.

Prema tome, prvo smo veoma diskretno i bez nekog većeg uspeha, ispitali obe strane o mogućnosti nekog kompromisa. Nisam imao direktne podatke o tome kako su se događaji odvijali u Londonu, gde su se kralj Petar i njegova vlada vratili posle šest meseci boravka u Kairu. Ali Tito je, kako sam utvrdio, kao i obično, veoma jasno ocenio situaciju. Znao je da će, kada Nemci konačno budu izbačeni iz Jugoslavije, neminovno postati heroj naroda na čelu de facto društvene uprave i veoma značajne oružane sile koju će on, kao ubeđeni komunista, ako treba, biti spreman da upotrebi i za postizanje svojih političkih ciljeva. Ovo ga je stavljalo u izuzetno jak položaj kada dođe do pogađanja, jer konačno, samo jača sila od njega mogla bi ga izbaciti. S druge strane, bilo je jasno da on pridaje značaj zadovoljavanju forme i da želi, ako je moguće, da obezbedi da saveznici priznaju njegovu vladu; pre svega zato što bi takva politika olakšala njegov zadatak u zemlji, a drugo, jer nije želeo da u ovom trenutku prekine glavni izvor snabdevanja. Njegova reakcija na naša prva ispitivanja situacije nije bila sasvim negativna i zauzvrat dali smo mu do znanja da bi kasnije mogao postići i veće političko priznanje.

U proleće je ovo obostrano političko ispitivanje, pošto se to nije moglo nazvati pregovorima, preneto onoliko, koliko se to moglo preko dosta opasnog sredstva — moje pokretne male radio-stanice. Istovremeno postavila su se i neka druga pitanja koja bi se, kako je izgledalo, mogla najbolje rešiti ako bih ja otišao u London, možda zajedno sa Titovim predstavnikom. Kao i obično, ponovo se u velikoj meri postavljalo pitanje snabdevanja. Snabdevanje partizana odvijalo se sada u takvom obimu da se razmatrala izmena administrativnih procedura i da je bilo veoma poželjno da i ja učestvujem u diskusiji.

Zato nisam bio uopšte iznenađen kad sam početkom aprila dobio naređenje da budem spreman za polazak, i ovlašćenje da povedem i Vlatka Velebita, koga je Tito ponovo mudro odabrao za svog delegata.

GLAVA XII

PROMENA BORAVIŠTA

Bio je lep, vetrovit, prolećni dan, kad smo se Dankan i ja uputili u Bosanski Petrovac. Planine su još uvek bile prekrivene snegom, ali je u dolini sunce sasvim toplo grejalo. Hodanje je izazivalo žeđ i s vremena na vreme zaustavljali smo se da pijemo vode iz planinskog potoka. Staza nas je vodila uz liticu, onda preko otvorene livade i zatim, opet, penjući se, kroz gustu četinarsku šumu u kojoj je sneg dosezao do članaka. Nemački avioni su imali običaj da patroliraju duž staze i mi smo strogo pazili da ne naiđu dok prelazimo preko otvorene livade, gde su nekoliko kratera od bombi i razmrskani skeleti dva tovarna konjića pokazivali šta vam se može desiti ako budete zatečeni na otkrivenom zemljištu. Ali, imali smo sreće, tek kad smo stigli pod okrilje šume i zaustavili se da pojedemo svoje sledovanje, čuli smo prvi neprijateljev avion koji je bezopasno kružio visoko iznad drveća.

Kasno posle podne izišli smo iz šume i našli se iznad ravnice oko Petrovca, gde sam se pre nekoliko meseci spustio padobranom. Nešto ranije uspeali smo da napravimo pistu

na tri-četiri kilometra od sela i te noći trebalo je da se tu ukrkam u avion koji dolazi iz Italije. Dok smo se probijali nizbrdo prema ravnici, naišli smo na Vlatka Velebita, koji je stigao drugim putem. Zajedno smo pošli u selo gde je trebalo da se odmorimo sve dok ne bude potrebno da izađemo i sačekamo dolazak aviona.

Te noći morali smo dugo da čekamo u hladnoj tmuni, punoj magle, na našoj pisti i već smo gotovo izgubili svaku nadu kad smo začuli zvuk aviona, prvo veoma udaljen, a zatim sve jači. Da li je to bio prijatelj ili neprijatelj? Prvo smo morali ovo da utvrdimo. Desetar Prajs (Price), radio-telegrafista, pritrčao je da kaže da je uspostavio vezu i da je to jedan od naših aviona. Neelju-dve kasnije, Prajs je bio teško ranjen od bombe iz nemačkog aviona, na nekoliko stotina metara od ovog istog mesta.

Ali, ovoga puta bilo je sve u redu i avion je kružio iznad nas. Požurili smo da zapalimo vatre duž improvizovane piste. Istovremeno počeli smo da pripremamo za evakuaciju grupu veoma teško ranjenih partizana, koji će biti prebačeni istim avionom. Preneli smo ih sasvim uz pistu, jer pilot nije hteo da čeka više od nekoliko minuta na zemlji, pa nismo smeli da izgubimo ni trenutka.

Ovo je bio neobičan prizor. U treperavoj svetlosti vatri i u mraku oko nas, gustom kao zavesa: nejasni obrisi ranjenika, ispruženih u nosilima na zemlji ili mlitavo utonulih u ruke svojih drugova, tu i tamo sivkasto-belo lice i krvavi zavoj koji bi se za trenutak osvetlio. Onda odjednom pilot, kružeći još niže, upali farove pri dodirivanju zemlje i za nekoliko trenutaka sve se kupalo u bleštavom sjaju. Ugledasmo točkove aviona kako podskakuju po neravnoj travnatoj površini, sve dok se najzad nisu zaustavili. Zatim, sa još upaljenim motorima, vrata se otvoriše i mi smo počeli da podižemo i uvlačimo ranjenike u trup aviona. Kad su svi bili unutra, ušli smo za njima i zatvorili vrata; motori su zagrmeli i ponovo smo pošli, poskakujući po travi, do piste za uzletanje. Za nekoliko sekundi bili smo u vazduhu. Pronašao sam prazan prostor među ranjenim partizanima na podu "dakote", legao i, upotrebivši ranac kao jastuk, uskoro zaspao.

Kad smo naišli sa mora, grad Alžir se pružao svetao i privlačan na suncu, a crveni krovovi belo okrečenih kuća i zeleno drveće prostirali su se u prirodnom amfiteatru bregova koji su se strmo uzdizali od iskričave vode iz zaliva. Na aerodromu nas je sačekao Mark Cepmen Voker, sa pozivom da budemo gosti glavnog savezničkog komandanta i programom razgovora koji treba odmah da počnu. Uskoro, u divno popločanom kupatilu u vili generala Vilsona koja je gledala na luku, uživao sam u prvom kupanju od posle nekoliko meseci, a vodnik Dankan je pregovarao da dobije čistu, kaki boje uniformu od svog prijatelja ekonomista. Uskoro smo svi sedeli za obilatim i ukusno pripremljenim obedom.

Sledećih nekoliko dana bilo je dosta posla. Velebit je već imao iskustva u pregovaranju sa Savezničkom glavnom komandom, i savetovanja u štabu tekla su znatno lakše no ona u Aleksandriji. Staviše, glavne odluke o materijalnoj pomoći već su donesene. Naša utvrđena politika bila je da partizanima pružamo svu materijalnu pomoć prema svojim mogućnostima, a aviona i materijala koje smo im slali biće iz meseca u mesec sve više. Sad je samo preostalo da se usavrši administrativna mašinerija, i predložene promene u ovom pitanju već su otišle dosta daleko, uključujući i osnivanje pozadinskog štaba moje

Misije u Bariju, pod rukovodstvom jednog od mojih oficira, kao i stvaranje nove vazduhoplovne jedinice koja će biti nazvana Balkansko vazduhoplovstvo. Njen zadatak bio bi planiranje, koordinacija i izvođenje vazduhoplovnih operacija na Balkanu.

U međuvremenu, politički problem, koji je neizbežno proizilazio iz vojne politike, ostao je u pozadini, nerešen, stalan izvor nesigurnosti i neprijatnosti. Ako hoćemo da ga rešimo, moramo pokušati u Londonu.

Ali sve sumnje u ovom pogledu uskoro će biti rešene. Tek što sam stigao u Alžir, dobio sam poruku da budem spreman za telefonski razgovor sa g. Čerčilom, koji će me u određeno vreme pozvati iz Dauning-strita 10.

Nikada nisam voleo telefon kao sredstvo komunikacije, a ovaj razgovor izgledalo je da će predstavljati veoma neprijatno mučenje. Sa malom strepnjom uputio sam se ka bleštavoj i veoma čuvanoj podzemnoj prostoriji gde se nalazio aparat. Pre svega, jedan oficir američkog Korpusa za vezu kopnene vojske objasnio mi je sve tehničke procedure, a lepuškasta žena vodnik iz Ženske pomoćne službe kopnene vojske pripremila se da snimi sve što se govori. Najbolja veza sa Londonom bila je, kako je izgledalo, iz nerazumljivih razloga, preko Njujorka i Vašingtona i ono što se govorilo nekako se razbijalo i činilo nerazumljivim za neprijateljeve oslušivače, zbog čega se nije morala koristiti šifra. Sve ovo mi nije bilo uopšte ubedljivo i čitav postupak posmatrao sam s panikom i prezirom čoveka koji mrzi telefone.

Najzad je došlo utvrđeno vreme i posle niza beskonačno neprijatnih pucketanja i šumova, preko etera se začuo dobro poznati pun i hrapav glas g. Čerčila. Pridržavajući se strogo uputstava datih na početku londonskog telefonskog imenika, počeo sam najavljujući svoj identitet. Ovim je predsednik vlade bio neobjašnjivo iznerviran i rekao mi da zavežem. Loš početak, pomislio sam. Onda me je žurno i iznenadno zapitao da li sam razgovarao sa Bundevom. Kad sam ga učtivo zapitao šta misli, on je odgovorio glasnim šapatom, oklevajući za trenutak: — Pa, svakako, onaj moj krupan debeli general, hajde pogledaj, pogledaj — i onda je nastavio da pita šta sam uradio sa Jabukom.

Bio sam očajan. Znao sam pouzdano da je neko izgubio glavu. Nadao sam se da to nisam ja; s druge strane, bilo je veoma neprijatno misliti da je u ovom kritičnom trenutku rata g. Čerčila uhvatila mahnitost. Očigledno, nije mi preostajalo ništa drugo no da priznam da ne znam o čemu govori i zašto pominje sve to povrće i voće. Uzrujan, to sam i uradio.

Nastala je tišina u kojoj se nije čulo ništa osim neljudskog zavijanja i pucketanja u eteru. Onda, kroz vazduh, prvo iz Dauning-strita preko Atlantika, pa do Vašingtona i onda nazad iz Njujorka do severne obale Afrike dopro je sasvim jasan uzvik užasa i prezira: — Blagi Bože — čuo sam ga kako kaže — oni nemaju šifru.

Bez velike žurbe, tehničari su nam priskočili u pomoć ubacivši se u razgovor sa oba kraja žice i prepirući se međusobno da li je potrebna šifra ili ne.

Očigledno je pobedio moj Amerikanac jer, kad smo nastavili razgovor, predsednik vlade je drugačije počeo:

— Hoćemo li da smučkamo? — pitao je veselo. Odgovorio sam da mislim da sam već smučkan. Čuo se tutnjavi zvuk, praćen tišinom i onda se iz daljine ponovo začuo glas g. Čerčila: — I ja takođe — rekao je.

Zatim, običnim, jednostavnim engleskim jezikom, iako je i dalje nastavio da glavnog savezničkog komandanta naziva Bundevom, a svog sina Randolfa Jabukom, dva nadimka koja su mu se očigledno dopala, on mi je dao potrebne zadatke. Trebalo je odmah da dođem u London i povedem Velebita.

Pošto sam sa olakšanjem spustio slušalicu, uputio sam se da pronađem Velebita i da mu kažem da se spremi. Na putu sam se setio da sam nešto ostavio dole i vratio sam se po to. Kad sam otvorio vrata, bio sam iznenađen što čujem sopstveni glas. — Bundevo, gospodine? — govorio sam. — Bojim se da nisam sasvim siguran šta pod tim mislite?

Kad sam se osvrnuo, video sam lepuškastog vodnika Ženske pomoćne službe kako je puštao traku da sasluša razgovor. Retko kad sam video nekoga da se tako iskreno zabavlja. — 1 to sa pravim engleskim akcentom — čuo sam je kako je dobacila. Odlučio sam da je ne uznemiravam.

Sutradan smo Velebit i ja odleteli u London.

Tog proleća 1944. godine u Engleskoj je sve natkriljavalo osećanje napetosti. Kad smo stigli, zatekli smo sve južne pokrajine pretvorene u ogroman vojni logor. Svaka aleja je bila prepuna kamiona, oklopnih vozila i topova; svuda su se nalazili aerodromi i čitavog dana nebo se crnelo od bombardera, lovaca i transportnih aviona. Restorani i noćni klubovi bili su prepuni mladih ljudi u uniformi, koj su se poslednji put zabavljali pre odlaska u odlučujuću borbu. Na ulicama su američke i savezničke trupe po broju nadmašivale naše. London je bio pun glasina. Svako je pouzdano znao kad će doći do invazije i svako je bio siguran u neki drugi datum.

Nisam očekivao da će ljudi pokazivati neko posebno interesovanje za Jugoslaviju. Ali, naprotiv. Izgleda da su bili srećni da skrenu misli na nešto drugo, da privremeno pobegnu od pitanja invazije. Štampa se okomila na nas kako to samo ona ume, telegrafišući, telefonirajući i loveći nas na vratima sa čitavim baterijama kamera. Različiti ljudi u raznoraznim odeljenjima želeli su da me vide i čuju sve o Titu. Odveli su nas načelniku Imperijalnog generalštaba i oficirima gotovo isto tako visokog čina u Admiralitetu i Ministarstvu ratnog vazduhoplovstva. Pozvao nas je i general Ajzenhauer, u to vreme angažovan završnim pripremama za "D"-dan. Najzad su nas pozvali u Dauning-strit 10 i tamo nas je primio g. Čerčil, zamašna prilika, koja je pušila cigaru za dugim stolom u kabinetu.

Mislim da je Velebit bio zadovoljan ishodom svoje posete. On je bio kadar da iznese svoje gledište lično g. Čerčilu; zvanično su ga primili razni drugi značajni ljudi, a isto tako imao je korisne nezvanične kontakte sa štampom, na koju je odsad mogao računati da

će obavještavati svet o Titu i partizanskom pokretu. Onda se vratio da referiše Titu o rezultatima svoje posete. Nekoliko dana ranije vratio se Vivijen Strit da preuzme rukovodstvo Misijom u mom odsustvu. Ja sam ostao, jer sam bio potreban g. Čerčilu radi daljih razmatranja, a pored toga, i mnogi drugi ljudi želeli su da me vide.

Bilo je mnogo raznovrsnih ljudi koje je trebalo da vidim i stvari o kojima je bilo potrebno da razgovaram. Pre svega, tu su bili predstavnici savezničkog Združenog štaba za planiranje. U podzemnom bunkeru, sa klima-uređajima i električnim osvetljenjem, do koga se stizalo kroz čitav lavirint podzemnih hodnika daleko ispod Vajthola (Whitehall), zatekao sam predstavnike kopnene vojske, ratne mornarice i ratnog vazduhoplovstva kako planiraju budući tok rata. Sa njima sam nadugačko diskutovao o odnosu Jugoslavije sa drugim ratištima i najboljem načinu kako da se pomogne partizanima i poveća njihov doprinos ratnom naporu u celini.

Sa političke strane bilo je teže no ikad ranije naći izlaz. Kralj Petar, koji se vratio u London, pozvao me je i sa njim sam dosta prijateljski razgovarao. Završili smo diskusijom o odlikama različitih tipova automobila. U toku razgovora objasnio sam kralju kako se događaji odvijaju u njegovoj zemlji i napomenuo mu da se Tito složio da on može biti pilot u novoj jugoslovenskoj eskadrili koja se sada obučava u severnoj Africi i koja će potom dejstvovati iznad Jugoslavije. Ovo je bila jedna od hiljadu prilika, ali u kralju Petru ona je oživljavala nadu, ma kako daleku, da će se opet vratiti na položaj koji je dobio držanjem 1941. godine, a koji je zatim izgubio svojim odsustvovanjem iz zemlje za poslednje tri godine. Za samog Petra, koji je već bio obučen pilot, ova ideja bila je privlačna, ali kako je naišla na loš prijem u drugim krugovima, bilo je očigledno da od nje neće biti ništa.

U međuvremenu, Foren Ofis je činio sve što može da premosti jaz između Tita i kraljevske jugoslovenske vlade u Londonu. To nije bilo lako. Jaz se sastojao ne samo od prostora već i od vremena, razlike ne samo u stavu već i iskustvu. Tačno je da je kralj Petar, prividno, javno raskinuo sa Mihailovićem i pozvao narod da pruži podršku Titu. Ali, u ovom trenutku, ovaj preokret je postigao samo to da se stvori neprijateljstvo kod jedne strane, bez ikakvog utiska na drugu. Štaviše, njegova vlada se u celini snažno protivila ovakvom potezu.

Sledeći zadatak bio je da pronađem nekoga ko nije bio protiv toga. I sada, u neobično neverovatnom skupu političara u izgnanstvu, koji su se okupili u Londonu za vreme rata, ponovo su počela pregrupisavanja i pomeranja najavljujući osnivanje nove jugoslovenske vlade u izgnanstvu.

Ovoga puta cilj manevra bio je da se pronađe kabinet koji bi se na neki način sporazumeo sa Titom pre no što to bude sasvim kasno. Na jednom ručku u Londonu sreo sam se sa jednim od pristalica nove ideje, dr Ivanom Subašićem, bivšim banom Hrvatske. On me je zapitao šta mislim o njihovim šansama na uspeh. Rekao sam mu da će, po mom mišljenju, svako pogađanje sa Titom u ovoj fazi verovatno biti jednostran poduhvat. Dr Subašić nije izgledao ovim neopravdano uznemiren. To je bio gojazan čovek srednjeg rasta, sa četkasto podsečenom kosom i malim, nemirnim očima. Žućkasta koža je opušteno visila, kao da je prevelika za njega. Davao je utisak političara

od glave do pete. On bi bio, razmišljao sam, pogodna ličnost ako bude želeo da išta spase od ove već propale grupe.

Za vreme boravka u Engleskoj sreo sam takođe i neke britanske oficire koji su bili dodeljeni štabu generala Mihailovića i nedavno su, posle raznovrsnih avantura, evakuisani i vraćeni u Englesku. G. Čerčil je lično predsedavao jednom od ovih sastanaka koji se održao u Čekersu (Chequers). Utvrdili smo da između nas nema gotovo nikakvih neslaganja u pogledu činjenica. Bilo je poznato da su četnici, iako su uglavnom bili naklonjeni Velikoj Britaniji, u vojnom pogledu manje efikasni od partizana, a da su neki od Mihailovićevih podređenih nesumnjivo pravili kompromise sa neprijateljem. Bilo je zanimljivo saznati da neki od ovih ljudi koji su Mihailovića dobro poznavali i koji, iako su ga voleli i cenili kao čoveka, nisu imali dobro mišljenje o njemu kao rukovodiocu. Oni su smatrali da bi pod novim i odlučnijim rukovodstvom i uz bolju disciplinu, relativno slabi četnički odredi u Srbiji mogli, u svakom slučaju, da se izgrade u jedinice koje bi odigrale važnu ulogu u oslobođenju svoje zemlje.

Ali u ovo vreme, takva reorganizacija više nije predstavljala praktičan predlog. Dve godine ranije tako nešto bi bilo moguće. U stvari, da je svojevremeno pokrenuta neka akcija na ispravnoj liniji, bilo bi moguće da se partizani i četnici ujedine u jedinstveni pokret otpora. Ovako je sad Tito bio u položaju da postavlja svoje uslove, a jedini uslov za saradnju koji je bio spreman da ponudi četnicima bio je da stupe u partizanske redove — ponuda koju će mnogi iskoristiti.

Nekoliko dana posle moje posete Čekersu dobio sam telefonsku poruku iz Bakingemske palate, u kojoj mi se poručuje da kralj želi da me vidi. On je, izgleda, želeo izveštaj iz prve ruke o situaciji u Jugoslaviji. Ovo me je iznenadilo, jer mi se činilo neobičnim da Njegovo Veličanstvo ima vremena da se bavi onim što je, ipak, bilo relativno malo političko pitanje u poređenju sa velikim problemima pred kojima se nalazio u to vreme. Bio sam još više iznenađen kad sam utvrdio, čim je počeo da govori, da zna isto toliko ili i više o jugoslovenskom problemu od drugih sa kojima sam se sretao od povratka u Englesku. Takođe, njegovo stanovište bilo je sasvim realno. Ali ono što ga je zanimalo bila je čisto vojna strana moje aktivnosti. U stvari, stekao sam utisak da bi najviše voleo da se i sam oprobao u gerilskom ratovanju.

Uskoro sam se tako uneo u razgovor da sam skoro sasvim zaboravio gde se nalazim i sa kim razgovaram. Onda sam se setio, trgavši se, da je mlad, živahan čovek u uniformi Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva, koji sedi nasuprot meni u fotelji sa druge strane kamina, kralj Engleske. Otišao sam veoma impresioniran.

Dan-dva kasnije završio sam svoje poslove i pripremao se za povratak, kad je stigla poruka od Vivijena Strita, koji se vratio u Bosnu. Bila je kratka, samo nekoliko rečenica. Imala je sve moguće oznake prioriteta i to je bila ona vrsta vesti od koje vam zastaje dah. U njoj je javljao da je neprijatelj izvršio veliki padobranski napad na partizanski štab jedrilicama i padobranskim trupama; da su partizani pretrpeli velike gubitke, iako se veruje da se Tito spasio; da su članovi Misije za sada uspeli da izbegnu zarobljavanje, iako nije bilo izvesno da li će još dugo tako ostati, jer se nalaze u šumi koju neprijatelj opkoljava sa svih strana jakim snagama.

Sa strepnjom smo očekivali dalje vesti. Kad su stigle, one su bile nešto malo povoljnije. Vivijen i njegova grupa su uspjeli opet da se pridruže Titu i preživelim jedinicama uz partizanski Vrhovni štab. Ali, još uvek su u povlačenju, jer je neprijatelj posle vazdušnog desanta prešao u opštu ofanzivu.

Po prijemu ovih vesti, upućena su hitna uputstva Kraljevskom ratnom vazduhoplovstvu u Italiji da pruži partizanima svu moguću pomoć iz vazduha. Nekoliko dana kasnije stanje je bilo dovoljno stabilno da smo mogli spustiti avion na improvizovanu sletnu stazu i evakuisati Tita i njegov štab, kao i britansku, američku i sovjetsku misiju.

Pošto sam u međuvremenu doputovao u Italiju, prvi put sam čuo i potpun opis onoga šta se desilo.

Nekoliko dana posle Vivijenovog dolaska u partizanski Vrhovni štab odigrao se događaj koji je pobudio njegove sumnje. Jednog jutra pojavio se iznad doline jedan jedini nemački avion i umesto da baca bombe ili mitraljira, kao što su to obično ovi posetoci iz vazduha činili, on je proveo pola sata ili više leteći lagano gore i dole na visini od oko 600 metara. Svaki put je leteo sasvim iznad male kuće na uzvišici izvan sela gde su on i ostali živeli. Stojeći u voćnjaku, na toplom prolećnjem suncu, gledajući naviše, raspravljali su o tome šta li on radi i zaključili da vrši fotoizviđanje.

Nemci ovo svakako ne bi učinili bez razloga i Vivijen je pomislio da je poseta ovog malog aviona samo najava napada iz vazduha krupnih razmera, koji bi mogao da nadmaši sve ono što smo dosad iskusili. Zato je potražio Tita u pećini i rekao šta misli da će se desiti, dodavši da u ovim okolnostima predlaže da se pomere nešto dalje. Tog popodneva, on i ostali prešli su zajedno sa radio-stanicom i pratnjom u malu kuću u brdima, nekih kilometar-dva od sela.

Dva dana su prošla; ništa se nije desilo. Onda je došao treći dan. Vivijen je počeo da se pita da možda nije bio suviše oprezan? Večerao je sa Titom i posle dobrog obroka krenuo kroz voćnjak kući u postelju.

Idućeg dana, probudili su ga partizani na straži, baš kad se razdanjivalo, poznatim uzvikom: — Avioni! Pošto je uzvik ponovljen, otišao je da vidi šta se dešava.

Laki avioni, u znatno većem broju no obično, bombardovali su selo kružeći iznad njega i onda su se, kad su izbacili bombe, povukli da naprave mesta onima koji su stizali iz svih pravaca. 1 tada, baš kad su pomislili šta bi nekoliko "spitfajera" napravilo od ovih uljeza, posmatrači su začuli potmuli šum i iz oblaka iskrsnuše šest velikih aviona JU 52, leteći u formaciji iznad doline. Nemci su sve izvodili po planu.

Čekali su na zvižduk i prasak bombi. Avioni su stigli do cilja i počeli da kruže. Onda, dok su posmatrali, nešto je izletelo iz vodećeg aviona i padajući nadulo se u veliki klobuk sa čovekom koji je visio ispod njega. Zatim ih je bilo sve više i više, iz svakog aviona. Vazduh je bio pun. Zatim su stigli novi avioni i jedrilice noseći topove i pojačanje padobrancima koji su sada već krčili sebi put ka gradu. Jedna jedrilica se spustila gotovo na krov male kuće koju je Misija napustila pre tri dana.

Nekoliko trenutaka su Vivijen i ostali stajali i posmatrali. Onda, uzevši radio-stanicu i sve ostalo što su mogli da ponesu, krenuli su uzbrdo da uspostave vezu sa štabom partizanskog korpusa koji se nalazio nešto dalje u dolini.

U međuvremenu, u samom Drvaru, partizani su odbacili Nemce. Ali, oni su se još uvek čvrsto držali na padinama izvan sela. Jedna jedrilica koja se spustila na ravno zemljište odmah ispod Titove pećine razmrskala se, a celokupna posada je izginula. Sad su neki drugi Nemci uspeali da zauzmu položaj sa koga su kontrolisali ulaz u pećinu, koja je sada podvrgnuta jakoj vatri. Titov položaj bio je opasan. Ako bi pokušao da izađe i spusti se na uobičajeni način, to bi predstavljalo sigurnu smrt. Pomoću konopca, on se podigao uz pukotinu u steni na uzvišicu iznad pećine i pridružio partizanskoj glavnini.

Sad je stigla i vest da se, pored vazdušnodesantnih trupa, jake neprijateljeve snage kreću sa svih strana u pravcu Drvara. Partizani su već pretrpeli teške gubitke. Nisu mogli ni očekivati da će održati Drvar pred toliko nadmoćnijim snagama. Zato je izdato naređenje da se povuku u brda.

Posle desetočasovnog marša, Vivijen i ostali stigli su do male zbijene grupice koliba zakopanih duboko u šumi, koje smo napustili pre nekoliko meseci, i tu su pronašli Tita i njegov štab. Uskoro je radio-stanica proradila i u Bari je poslata poruka o tome šta se desilo i hitno je zatražena pomoć vazduhoplovstva.

U međuvremenu, neprijatelj je zauzeo Drvar. Naneo je teške gubitke partizanima, ali po visoku cenu, a nije uspeo da zarobi Tita niti misije saveznika. Za ovaj neuspeh osvetili su se nemoćnom civilnom stanovništvu, za koje se znalo da je odano partizanima. Kad je Drvar nekoliko meseci kasnije ponovo oslobođen, utvrdili smo da je većina stanovnika masakrirana. Jedan od naših oficira koji je išao sa partizanima, pokušao je da pronađe neke seljake koji su živeli u našoj blizini. Najzad je pronašao jednog koji je nekako preživio. Ispričao mu je da su Nemci za vreme borbe sa uperenim puškama naterali stanovništvo da im nosi municiju, terajući čak i ranjenike koji su jedva mogli da puze, starce, žene, pa čak i decu. Kad se borba završila, i kad više nisu mogli da ih upotrebe, sve su ih streljali. A Džindžer? I Džindžer su streljali.

Pošto nije pronašao Tita u Drvaru, neprijatelj je počeo da opkoljava šumu. Uskoro su stigli do ivice šume. Paljba se čula sve bliže. Tito je odlučio da se probije.

Proboj je izvršen u toku noći. Vodila se ogorčena borba. Na prevoju iznad njih sevalo je. Paljba se čula sve bliže. S vremena na vreme, signalna raketa zasvetlela bi na nebu.

Onda je Vivijen spazio nešto što ga je iznenadilo. Tamo, na tračnicama u šumi, nalazio se partizanski ekspres-voz, pod punom parom, a dim i iskrice kuljali su iz dimnjaka. Tito i njegova pratnja, kao i pas Tigar, svečano su se ukrcali; začula se pištaljka i uz fuktanje i škripu voza pošli su na put od 7—8 kilometara prugom kroz šumu, dok su neprijateljeva zrna zviždala oko njih kroz drveće.

Narednih dana Tito i njegov štab, sa misijama saveznika i jedinicom od nekoliko stotina partizana bili su stalno u pokretu; krijući se u šumi, preko dana su spavali, a noću

pešačili. Bezbroj puta su za dlaku umakli neprijatelju. Nemačke patrole, avioni i laki tenkovi, kao da su se nalazili svuda. Hrane i municije je nestajalo, ali jednom su uspjeli da zastanu malo duže kako bi dobili materijal od britanskih aviona iz baza u Italiji. Istovremeno, drugi britanski avioni pružali su im neophodnu avijacijsku podršku, gde god su mogli. Za nedelju dana posle napada na Drvar, naši avioni izvršili su oko hiljadu borbenih letova podržavajući partizane i time su dosta doprineli da se smanji pritisak na njih.

Sve ovo vreme Vivijen je bio u bliskoj vezi sa Titom. Kako mi je kasnije ispričao, sve vreme bio je oduševljen Titom kako je vladao situacijom, zadržavši smirenost i pribranost i u najvećim naporima, lično komandujući jedinicom koja ga je pratila, kao i drugim partizanskim formacijama u blizini. Ovako nešto od Vivijena, iskusnog vojnika i veoma strogog kritičara u ovakvim pitanjima, bilo je veoma pohvalno.

Onda ga je jednog dana, dok su se odmarali posle dugog hoda, Tito pozvao. Vivijen je zatekao maršala umornog i tužnog. On je, rekao je, teška srca zaključio da mu je nemoguće ovako da rukovodi operacijama svojih jedinica širom Jugoslavije, dok ga gone kroz šumu i dok se nalazi u stalnom pokretu. Složenost ovog zadatka iziskuje da sada ima relativno čvrstu bazu za svoj štab. On je već izgubio vezu sa gotovo svim jedinicama pod svojom komandom. Mora da zamoli Vivijena da uredi da se on i njegovo osoblje avionom evakuiše do Italije sve dok situacija ne dozvoli da se vrati u Jugoslaviju.

Vivijen je u prvom trenutku bio iznenađen. Tito je u njegovoj svesti bio vezan za šume i planine i bilo je teško zamisliti ga kako ih napušta. Ali uskoro je shvatio da je odluka koju je doneo sasvim ispravna.

Poslao je depešu u Bari i skoro odmah je stigao odgovor. Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo će učiniti sve u svojoj moći da ih preuzme sa obližnjeg ravnog terena koji su sad držali partizani. Tog popodneva su odmah krenuli ka sletnoj stazi.

Tamo su stigli posle mraka. Padala je kiša i nadvijali su se niski oblaci. Nije bilo puno nade da će se izvući. Onda se mesec probio kroz oblake i oni su se malo razvedrili. Nestrpljivo su čekali. Najzad se začuo zvuk koji su čekali — šum avionskog motora u daljini. Zapalili su vatre i uskoro je jedna "dakota" kružila nad poljem spremna da sleti. Dodirnula je tle; onda su se svi ukrcali. Tito, njegov pas Tigar, petoro-šestoro od njegovog osoblja, Vivijen i ruska misija. Skoro u istom trenutku su uzleteli.

Kad je Vivijen ušao u avion, video je da njim upravljaju Rusi. To je bila "dakota" isporučena u okviru Ugovora o zajmu i najmu, kojom su iz Bariia upravljali Rusi pod britanskom operativnom kontrolom. Nadležni sovjetski oficir pokazao je veliku oštroumnost što je uspeo da dobije baš ovaj zadatak. Kasnije su Rusi od ovoga napravili veliki kapital tvrdeći da su oni Tita spasili u nevolji.

Sat ili dva kasnije stigli su u Bari. Sledeći korak je bio odluka gde da se smesti Tito i njegov štab. Otišao sam i posetio ga u vili u predgrađu Barija gde je privremeno smešten i utvrdio da je spreman da pređe na ostrvo Vis sve dotle dok vojna situacija ne omogući njegov povratak na kopno. Ovo je, očigledno, izgledalo kao pravilno rešenje.

Vis je bio jugoslovenska teritorija; istovremeno, zahvaljujući sad već dosta jakim snagama na njemu i stalnoj podršci britanske mornarice i vazduhoplovstva, pružao je onaj stepen sigurnosti i bezbednosti koji se nije mogao imati na kopnu u Jugoslaviji.

Zadatak da se maršal prebaci na Vis poveren je Kraljevskoj ratnoj mornarici i u ovu svrhu stavljen nam je na raspolaganje razarač "Blekmur" klase "hant", pod komandom poručnika Karsona, sa još jednim razaračem za prevoz ostalog dela grupe.

Karson, oficiri i posada "Blekmura" odmah su shvatili značaj zadatka, kako to samo mornarica ume. Da bismo izbegli bilo kakav rizik od neprijatelja, prebacivanje smo izvršili preko noći. Oko šest uveče, Tito je u pratnji Tigra ukrcao sa počastima i odmah odveden dole i ponuđen džinom. Kako je njegova prvobitna maršalska uniforma pala u ruke Nemcima za vreme napada na Drvar i odneta da ukrasi neki muzej u Nemačkoj, pronađena je zamena i on je opet izgledao kao i ranije i, pretpostavljam, tako se osećao.

Kad smo digli sidro već je nestala sva prethodna uzdržanost i mogli smo da naslutimo da ćemo provesti prijatno veče. Seli smo za večeru u salonu i zatekli jelovnik kaligrafski ispisan od nekog člana posade, kako na srpskom, tako i na engleskom. Odmah sam primetio da je spisak vina izuzetno dug: posle džina došao je šeri, onda crno vino, zatim belo, pa port i najzad liker. Maršal je pio od svega pomalo, oklevajući samo začas, kad su odnekud doneli veliku bocu tajanstveno uvijenu servijetom. Za trenutak se pokolebao.

— Šeri-beri? — upitao je tajanstveno.

— Ne, šampanjac — odgovorio je ponosno kapetan.

— Ah, šampanjac! — rekao je Tito i ispio čitavu čašu.

Tek kasnije smo utvrdili da je pod šeri-beri mislio na šeri-brendi, iako je kasnije, kad se to ukusno piće pojavilo, svako nepoverenje koje je možda imao ranije, te večeri očigledno sasvim nestalo.

U ovom delu večere, maršal je, na moje iznenađenje, sasvim tečno govorio engleski i na kraju sa mnogo duha recitovao "Sova i maca".

*The Owl and the Pussy-Cat went to sea
In a beautiful pea-green boat.
They dined on mince and slices of quince,
Which they ate with a runcible spoon;
And hand in hand, on the edge of the sand,
They danced by the light of the moon.. .*

Posle toga popeli smo se na palubu. Nebo je već postalo svetlije i naspram njega videli smo iskrzane obrise dalmatinskih planina. Tito je sedeo u fotelji na palubi i zamišljeno pušio cigaru. Uskoro smo primetili i tamne obrise Visa, koji su se dizali iz mora i,

dvadeset minuta kasnije, Karson na mostu vešto nas je uvodio u malo pristanište u Komiži.

GLAVA XIII

BAZA NA OSTRVU 1 KRATAK SUSRET

I pored iskustva u Drvaru, Tito je i dalje bio sklon pećinama. Na Visu je otkrio pećinu na tri četvrtine puta do brda Hum, koje se uzdizalo strmo i golo na jednom kraju ostrva, i u njoj se smestio. Ja sam, sa svoje strane, izabrao jednu malu kuću pored obale, koja je bila, iako strategijski ne na tako dobrom mestu u slučaju neprijateljevog napada, mnogo prostranija i sa najboljom plažom, kako su tvrdili na ostrvu. Ako se čovek plivajući malo udalji, može videti, ležeći na leđima u čistoj plavoj vodi, čitavu panoramu dalmatinske obale koja se pružala daleko u izmaglici, sa suncem obasjanim ostrvom Korčulom, sada u nemačkim rukama, čiji su se oštri obrisi ocrtavali u prednjem planu. Ponekad bi Tito silazio sa brda da me poseti i onda bismo plivali zajedno sa Olgom, Tigrom i pratiocima, sekući vodu u savršenoj formaciji.

Sam Vis se neobično mnogo izmenio od moje poslednje posete. Umesto mirnog, malog dalmatinskog ostrva, na kome se nije moglo naći ništa ratničkog osim trošnih utvrđenja Sv. Đorđa, za nekoliko meseci stvorila se prava vojna, pomorska i vazduhoplovna baza. U centralnoj dolini nestale su masline, a crvena zemlja je zaravnjena tako da se dobila poletno-sletna staza propisnih dimenzija, sa koje su lovci i lovci-bombarderi stalno poletali u napad na brodove uz obalu, ili ciljeve na kopnu. Ponekad se moglo zateći i po desetak četvoromotornih američkih bombardera, "tvrđava" i "liberatora", koji su imali nezgoda nad kopnom i nisu mogli da se vrate u svoje baze u Italiji, pa su se nekako dovukli dođe i sručili na Vis. Uski putevi bili su zakrčeni vojnim kamionima i džipovima, koji su dizali oblake crvene prašine. Na svakih stotinak metara, stovarišta materijala i municije, okružena bodljikavom žicom i table sa upadljivim objašnjenjem pravca oglašavale su prisustvo na stotine službi i ustanova na čije smo postojanje zaboravili u toku jedne godine što smo bili odvojeni od armije. Iz preostalih maslinjaka odjekivao je zov poznate trube i kroz granje smo ugledali u pokretu zelene beretke i kaki-uniforme komandosa Toma Čerčila, pripremajući se za neki prepad na kopnu ili na neko susedno ostrvo. Dole, u pristaništu Komiže, nalazio se štab Ratne mornarice, kojom je rukovodio kapetan korvete Morgan Džajls (Morgan Giles), iz Kraljevske ratne mornarice, praktično nezavisan u komandi nad znatnom flotilom torpednih čamaca i drugih lakših brodova, sa kojima se upuštao u piratske aktivnosti protiv neprijateljevog brodogradnja duž čitave jugoslovenske obale od Istre do Crne Gore.

Iako je Morgan Džajls imao visokozvučnu titulu starijeg pomorskog oficira na Visu (njegovi pomoćnici, iz razloga koji će kasnije biti jasni, bili su poznati pod imenom "Sedam patuljaka"), ostrvo je imalo jednog još višeg čina mornara (da ne pominjemo za sada partizanskog general-majora koji je komandovao Titovom flotom škuna). Nijedan opis događaja na Visu ne bi bio potpun, ako ne pomenemo i njega.

Admiral ser Volter Kaven (Walter Covan), posle duge i istaknute karijere, povukao se iz mornarice 1931. godine, u šezdesetoj godini života. Godine 1939, kad je izbio rat, uspeo

je da se ponovo aktivira. Pošto nije želeo da ostane kod kuće, uredio je da ga pošalju na Bliski istok, koji je, kako mu se činilo, pružao veće mogućnosti čoveku njegovog kova. On je uvek uživao da se bori na kopnu, po mogućstvu da to bude borba prsa u prsa, isto toliko ili čak i više nego na moru, i dobio je Krst za izvanredne zasluge devedesetih godina u Sudanu, pod komandom lorda Kičinera (Kitchener).

Tako se on u sedamdesetoj godini života pridružio jednom indijskom konjičkom puku koji je dejstvovao u Zapadnoj pustinji, sa činom kapetana korvete i u donekle nedovoljno jasnom položaju pomorskog oficira za vezu. U ovom svojstvu učestvovao je u nizu komandoskih prepada i zbunjivao sve oko sebe potpunim preziranjem opasnosti. Ali bili su to dani kada nije sve išlo kako treba u pustinji, i jednog dana grupa, u kojoj se nalazio i on, imala je tu nesreću da je napadne i potpuno savlada jedna grupa nemačkih tenkova. Admiral Kaven je poslednji put viđen kako neumoljivo nasrće na jedan neprijateljev tenk i izručuje svoj pištolj na njega iz neposredne blizine.

Viđen je tada poslednji put, to jest, dok se nije posle bekstva iz zarobljeničkog logora pojavio u Italiji godinu-dve kasnije i odmah pridružio brigadi komandosa Toma Čerčila. Mi, koji smo ga poznavali još iz pustinje, bili smo očarani što ga ponovo vidimo na Visu, krhkog, poletnog i prijatnog kao uvek. Tamo je ostao sve do kraja rata i, u sedamdeset trećoj godini, za svoju hrabrost u borbi dobio je zlatnu vrpcu koju je dodao redu dobijenom pola veka ranije.

Dolaskom Tita i njegovog štaba na Vis, mogao se očekivati pokušaj Nemaca da ponovo osvoje ostrvo, tako da smo živeli u stalnoj pripravnosti. Ipak, ovakav pokušaj nije učinjen, mislim, uglavnom, zbog uspešnih uznemiravajućih dejstava britanskih jedinica baziranih na Visu, u sadejstvu s partizanima. Partizani su pokazali veliku umešnost u izvođenju prepada i bili su kadri da pruže dragocenu podršku komandosima, i davali im veoma korisna obaveštenja. Isto tako su sa izvrsnom spretnošću koristili svoje dosta dotrajale stare škune, ne samo kao improvizovane desantne brodove, već i u neposrednim sudarima sa neprijateljevim brodovima, koje su ponekad i zarobljavali.

U ovim akcijama dosta važnu ulogu imali su i partizanski artiljerci. Oni su se obučavali u ustanovi poznatoj po dosta zvučnom nazivu "Balkanska artiljerijska škola", koja je osnovana na Visu kao deo moje Misije, pod komandom potpukovnika Džefrija Kapa (Geoffrey Kup) iz Kraljevske artiljerije, profesionalnog vojnika sa velikim strpljenjem i neumornim smislom za humor, čiji je životni cilj postao da obuči partizane u upotrebi američkih brdskih haubica kalibra 75 mm. Ovo su bili laki brdski topovi, koji su se prenosili tovarnim mazgama ako se njima raspolagalo, uglavnom idealno pogodni za rat kakav smo mi vodili. Posle izvesnog uvodnog raspravljanja — što je bilo neizbežno u svim poduhvatima ovakve vrste — partizani su prihvatili ovo novo oružje kao patke vodu i rukovali su relativno složenim nišanskim i daljinskim spravama kao da ništa drugo nisu radili čitavog života. Najzad je obučeno nekoliko kompletnih baterija i, posle uspešnih proba u nizu prepada, one su prebačene vazdušnim putem, kompletne sa topovima i izvanredno živahnim mazgama, u srce Crne Gore. To je predstavljalo dosta osetljivu operaciju koja je, međutim, bila potpuno opravdana pokazanim rezultatima.

U skoro isto vreme, Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo je izvodilo u tom području veoma izuzetnu akciju. Od dela moje Misije koji je bio kod crnogorskih partizana, primio sam poruku u kojoj su naveli da neprijatelj vrši snažan pritisak, a da im je kretanje onemogućeno i veoma otežano velikim brojem ranjenika koje moraju da nose. Kraljevsko ratno vazduhoplovstvo složilo se da odmah priskoči u pomoć. Ranjenici, kojih je bilo gotovo hiljadu, skupljeni su blizu privremene poletno-sletne staze i jednog letnjeg popodneva u nekih trideset letova "dakota" aviona za prevoz trupa, svi su evakuisani pred samim nosom neprijatelja.

Ovo je bio samo jedan primer stalne i raznovrsne pomoći koju smo sada dobijali od Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva. Predlog da se osnuje posebna formacija Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva, čiji bi bio zadatak da pruža podršku partizanima, sada je počeo da se sprovodi u delo osnivanjem Balkanskog ratnog vazduhoplovstva pod komandom vazduhoplovnog general-majora Eliota (Elliot). Ono je bilo zaduženo za planiranje i koordinaciju, dopremanje sveg materijala vazdušnim putem, kao i za sve akcije bombardera i lovaca namenjene podršci partizanskih jedinica. Ovo mi je omogućavalo neposredno opštenje sa samo jednom komandom, što je predstavljalo neocenjivu prednost za brzo postizanje rezultata.

Isto tako bio sam srećan što mogu da sarađujem sa Bilom Eliotom. Njegova inteligencija i maštovitost predstavljale su izuzetne prednosti u radu sa tako teško uhvativim elementom kao što je gerilsko ratovanje. On je, sa svoje strane, bio odgovoran general-potpukovniku vazduhoplovstva Slesoru (Slessor), još jednom izvrsnom vazduhoplovcu, koji je, pored svojih mnogobrojnih zaduženja, uvek bio spreman da se zainteresuje i za naše poslove i da nam, u slučaju potrebe, ukaže pomoć.

Ovo stanje je sada predstavljalo znatnu promenu od onoga koje sam zatekao kad sam se pre godinu dana prvi put suočio s problemom pružanja pomoći partizanima. Onda je raspoloživi materijal dostavljan samo vazdušnim putem, i avijacijska podrška pružana samo kad bi se za to ukazala prilika. Sada je pristizala stalna pomoć prema pažljivo izrađenom sistemu prioriteta, a taktička i strategijska podrška iz vazduha je pružana kad god je bila najpotrebnija i samo depeša upućena štabu Balkanskog ratnog vazduhoplovstva davala je neposredne rezultate.

Pomoć u ovakvom obimu je odigrala odlučujuću ulogu omogućavajući partizanima da se odupru žestokim napadima Nemaca, koji su usledili posle napada na Drvar. Kao i prethodnih šest ofanziva, i ova, sedma ofanziva, kako je nazvana, postupno se ugasila. Još jednom su partizani uspeli da uskrate neprijatelju metu kojoj bi mogao da zada odlučujući udarac. Sad, pošto su sačekali da oslabi napad njihovih protivnika, oni sami bili su ponovo spremni na inicijativu. Isto kao što smo im pomagali usaglašenom podrškom iz vazduha i materijalom koji se doturao avionima, da bi se smanjio pritisak na njih kad su bili u defanzivi, tako i sada, kad su prešli u napad, bili smo spremni da im pomognemo i podržimo ih.

U međuvremenu, na drugim frontovima događaji su se brzo odvijali. U Italiji je pao Rim i Osmo armija se nalazila ispred Firence. Na zapadu saveznici su se iskrcali u Francuskoj i napredovali bolje no što je iko to očekivao. Na istoku su Rusi napredovali u velikim

skokovima, goneći Nemce ka njihovim sopstvenim granicama na severu i probijajući se ka Balkanu na jugu. U leto 1944. godine, kraj rata u Evropi se najzad nazirao.

Ovo se odrazilo i na naše odnose sa partizanima. Naše sve brže prodiranje na sever u Italiji, iziskivalo je više nego do sada usko usaglašavanje naših operacija sa njihovim. Izgledalo je moguće da Nemci, pošto su sve više gubili, mogu doneti odluku da se sasvim povuku sa Balkana. Ako se to desi, onda je najvažnije nešto preduzeti da se preseče njihova odstupnica. Morali smo, takođe, razmotriti šta će se desiti kad saveznici i partizani međusobno stegnu ruke i sretnu se u severnoj Italiji. Tito mi je već rekao da namerava zatražiti Istru, Trst, Julijsku krajinu i deo Koruške, dok saveznici, koliko sam saznao, još nisu imali neku određenu politiku u odnosu na ova područja.

Najzad, ponovo se postavljao politički problem. Mogućnost da će se Jugoslavija uskoro, ovim ili onim putem, osloboditi Nemaca, nametala je potrebu da se bez odlaganja postigne neka vrsta kompromisa koji bi nam omogućio da uskladimo naše de jure obaveze sa de facto situacijom u zemlji. Titov boravak na Visu, udaljenom samo nekoliko časova leta od Kazerte (Caserta), novog sedišta Savezničkog glavnog štaba, izgleda da je pružao izvrsnu priliku da se neposredno sa njim postigne sporazum. Uskoro po dolasku na Vis, dobio sam zadatak da mu uručim poziv da poseti Italiju kao gost glavnog savezničkog komandanta.

Tito je prihvatio poziv i posle duge diskusije sastavljen je i usaglašen program boravka i utvrđen datum posete. Noć pre toga, general Vilson je poslao svoj privatni avion na Vis po nas i mi smo krenuli u Napulj. Tito je bio u pratnji svog načelnika štaba i drugih rukovodećih ličnosti, sa Olgom, svojim medicinskim savetnikom i pratiocima. U ovim okolnostima izgledalo je teško ostaviti Tigra i, na moj predlog, poveden je i on.

Prilično velika grupa iskrcavala se iz aviona na suncem okupanom aerodromu Kapodikino (Capodicchino). Kamere su zujale i škljocale, general Gamel (Gammell), predstavnik glavnog savezničkog komandanta, pozdravio je Tita učtivo se osmehujući; počasna jedinica odala mu je počast; Tigar je zalajao, a Tito, otpozdravljajući, izašao je sa zadivljujućom pribranošću i ušao u veličanstvena kola generala Vilsona, sa plavom devojkom-vozačem iz Ženske pomoćne službe kopnene vojske, i sa motorciklistima u prethodnici odvezao se uzbrdo do Kazerte, gde je bio zakazan ručak sa glavnim komandantom. Ovo je bilo Titovo prvo pojavljivanje u javnosti izvan njegove zemlje.

Za ručkom nije nas bilo više od šestoro u maloj trpezariji u lovačkoj kućici generala Vilsona, izvan Kazerte, pa ipak nije bilo dovoljno prostora. Ali, ovo nije smetalo Bošku i Prliji, Titovim pratiocima. Proguravši se pored glavnog kelnera — Italijana, jedan je zauzeo mesto odmah iza maršalove stolice, a drugi je svojim automatom držao na nišanu generala Vilsona. Tigar se opružio na podu ispod stola.

Nastala je laka zategnutost. Bilo je nepodnošljivo vruće. Prosto se osećalo kako se znoj sliva niz leđa. Niko nije ništa govorio; bilo je očigledno da je svako pokušavao da smisli prikladan početak razgovora.

Situacija je spasena. Izgleda da je bio veliki napor za nerve italijanskog kelnera da prinese jelo kroz šibu pogleda naoružanih gerilskih ratnika veoma ozbiljnog izgleda, koji, očigledno, nisu voleli Italijane. Uz uzvik očajanja ispustio je sa treskom veliku zdelu boranije na sto i odjednom je nastao pravi pakao. Začuo se preteći zvuk povlačenja obarača; Tigar, probuđen iz neprijatnog dremeža ispod stola, s vučjim urlikom počeo je da škljoca zubima oko nogu prisutnih; Italijani su zagraktali i gestikulirali. Za trenutak je izgledalo da više niko neće ponovo ovladati situacijom.

U tom trenutku, general Vilson je počeo da se smeje. Oprezno, gotovo nemo u početku, zatim sve jače, dok mu se čitavo masivno telo nije zatreslo i zaljuljalo. Iz očiju mu je iskriko veselje. Nisam poznavao nikoga sa tako zaraznim smehom. Trenutak kasnije smejavao se Tito, a zatim se i čitav sto tresao od smeha. Čak si i Italijani iza leđa nervozno osmehivali, a na ozbiljnim licima stražara pojavio se sumoran osmeh. Nestalo je napetosti. Od ovog trenutka se videlo, u svakom slučaju u društvenom pogledu, da će poseta biti uspešna. Isto tako shvatio sam da glavni komandant ima izvrsnu sposobnost da na svoju okolinu deluje spontano

Sve u svemu, razgovori, koji su počeli sledećeg dana, glatko su se odvijali. Pored pažljivog zajedničkog učavanja postojećeg strategijskog položaja u područjima zanimljivim za nas, kao i načina kako će se on dalje razvijati, dobar deo vremena posvećen je pitanju dopremanja materijala. Smatram da je Tito, misleći na budućnost, iskoristio ovu priliku da zatraži da mu se odmah isporuče tenkovi, koji bi bili iskrcani na mestima koja partizani privremeno drže na Crnogorskom primorju. Kad smo ga odveli da vidi ogromne radionice

za održavanje tenkova Osme armije u Napulju, u kojima je bilo zaposleno oko 12 radnika, mogli smo ga ubediti da je održavanje oklopnih jedinica izvan mogućnosti Narodnooslobodilačke vojske u sadašnjim uslovima. S druge strane, mogli smo mu podneti povoljan izveštaj o partizanskom tenkovskom bataljonu, koji se tada obučavao u severnoj Africi.

Naši razgovori trajali su već nekoliko dana, kada me je pozvao glavni komandant i pokazao mi strogo poverljiv telegram koji je tog trenutka primio. Telegram je bio od g. Čerčila u kome je najavljivao svoj dolazak u Italiju kroz nedelju dana, tražeći, ako je moguće da nagovorimo Tita da produži svoj boravak u Napulju nekoliko dana, kako bi se tamo sreli.

Sve bi bilo jednostavnije kad bismo odmah obavestili Tita o sadržaju poruke. Ali, iz razloga bezbednosti to nam nije bilo dozvoljeno. Morali smo da izmišljamo jedan izgovor za drugim i da razvlačimo razgovore, iako smo već iscrpli gotovo sve probleme o kojima smo razgovarali, a Tito je već pokazivao znake da želi dz vrati kući. Još "neko", nagovestili smo tajanstveno, želi da ga vidi. Nismo znali šta ćemo sa vremenom.

Odveo sam Tita da poseti generala Aleksandera u njegovom logoru pored jezera Bolsena, gde je prvi put bilo pokrenuto pitanje Trsta. Zatim sam ga odveo u Rim, prvi veliki grad u koji je došao posle tri godine, gde su njegova nova maršalska uniforma i automati stražara na stepenicama Sv. Petra izazvali malu senzaciju. Vodio sam ga da

vidi šta je preostalo od Ancija (Aiiizio) i Kasina (Cassino). Vodio sam ga i na čaj kod Hermajoni Renferli, u njenu čudnu malu kuću na padini brega iznad Napuljskog zaliva. Isto tako sam ga odveo, kao gosta generala Bila Donovana (Bill Donovan), u vilu gospođe Harison Vilijems (Harrison Williams), na Kapriju (Capri).

Dok smo sedeli ispod drveća u vrtu i ručali, diveći se veoma lepom predelu, začuli smo grmljavinu motora. Visoko iznad nas ugledali smo nezgrapnan avion tipa "jork", sa dvanaestak lovaca koji su se obrušavali i kružili oko njega, kao moćki prasići oko kita. Tito je sve primetio jednim pogledom. — Evo — rekao je — dolazi g. Čerčil. — Od Tita se teško išta moglo sakriti.

Napuljska konferencija, kako je kasnije nazvana, predstavljala je uspeh. Dva glavna protagonista, g. Čerčil i Tito, dobro su se slagali.

Predsednik vlade je odseo u vili u kojoj je nekad stanovala kraljica Viktorija i tamo smo, okruženi ogromnim, masivnim predmetima po ukusu Italijana devetnaestog veka, sedeli satima zatvoreni na sparini vrelog napuljskog leta, g. Čerčil i ja s jedne strane, Tito, Olga i Velebit sa druge strane stola. Razgovore smo prekidal samo da bismo učestvovali na zvaničnim i poluzvaničnim banketima, sa mnogim govorima koji su morali da se prevode.

Predsednik vlade nije imao nameru da se pridržava nekog utvrđenog programa, i opseg pitanja o kojima smo razgovarali bio je veoma širok. Za jugoslovenski pokret otpora on je već duže vreme pokazivao posebnu sklonost. Sad je dozvolio sebi luksuz da to pitanje lično razmotri — lično sa vođom gerile koji je u tu svrhu posebno došao. .

On je to izvrsno vodio, uglavnom, lako i prijateljski, ali, ponekad ozbiljno, s velikim dostojanstvom i mudročću stečenim četrdesetogodišnjim iskustvom u državnim poslovima. Bio je veoma širok hvaleći Titovo rukovođenje i u priznavanju partizanskog doprinosa savezničkom cilju; isto tako veoma širokogrud u proceni pomoći koja će im biti potrebna da oslobode svoju zemlju i da je ponovo izgrade kad se rat završi. Ukazao je Titu poverenje i u vojnim pitanjima zatraživši karte i pokazujući mu odgovarajućim pokretima kako će se dalje odvijati rat. Već smo sada, sa mesta gde smo sedeli kraj otvorenih prozora, mogli videti brodove okupljene u Napuljskom zalivu za predstojeću invaziju južne Francuske.

U odnosu na naše obaveze prema kralju Petru, bio je g. Čerčil sasvim iskren; on je jasno izneo da partizanski režim neće od nas biti ni u kom pogledu priznat ako se prethodno ne postigne neka vrsta sporazuma sa kraljem. Najzad, iako ništa nije rekao niti učinio što bi se protumačilo kao nepotrebno mešanje u unutrašnje poslove druge zemlje, uspeo je da u svoje primedbe unese i izvesne savete o umerenosti. Jedan od tih saveta, sećam se, odnosio se na kolektivizaciju poljoprivrede. — Moj prijatelj maršal Staljin — počeo je (i ja sam prosto primetio kako se Tito uspravio pri samom pomenu ovog imena) — moj prijatelj maršal Staljin rekao mi je pre neki dan da je njegova borba sa seljacima bila opasniji i veći poduhvat od same bitke za Staljingrad. Nadam se da ćete Vi, Maršale — dodao je — dvaput promisliti pre no što se upustite u ovakvu borbu sa vašim tvrdokornim srpskim seljacima.

Posmatrao sam Tita zainteresovan kako će sve ovo primiti. Mislim da je bio impresioniran. Bilo bi čudno da nije. Za njega je ovo bio veliki trenutak. Ovde se nalazio on, revolucionar, izgnanik zakona, protiv koga se okretala svaka ruka, primljen sa svim počastima od najviših državnika u ravnopravnom razgovoru sa jednim od Velike trojice. Ali, on je imao dovoljno snažan karakter da ne dozvoli da bilo kakvo osećanje trijumfa ili opijenosti utiče na njegovo ponašanje, koje je ostalo uzdržano i neupadljivo.

Da li je možda za trenutak bio u iskušenju da razmotri mogućnost nagodbe sa demokratijom, da se okrene Zapadu, da pokuša da se složi sa Zapadom isto kao i sa Istokom? Nije bilo verovatno, ali se moglo pretpostaviti.

Ponekad, kad bi se pojavila posebna pitanja, pozivani su i drugi da učestvuju u razgovorima. Dva-tri puta rešavanje problema je prepušteno komitetu stručnjaka, a g. Čerčil i Tito su se odmarali. Jednom takvom prilikom, načelnici štabova su diskutovali o pitanju snabdevanja i onda se utvrdilo da se o problemu ne može dalje pregovarati bez prethodne konsultacije predsednika vlade. Ali niko nije znao gde je predsednik vlade. Na kraju se neko setio da ga je čuo kako namerava da ode na kupanje u Napuljski zaliv. Stvar je bila dosta hitna, pošto je bilo potrebno da se odluka donese odmah i stoga sam dobio naređenje od generala Vilsona da pronađem g. Čerčila, i donesem odgovor. Amerikanci su mi dali, za slučaj potrebe, i stenografa, mladu plavušu dosta privlačne spoljašnjosti, u uskoj tropskoj uniformi; Kraljevska ratna mornarica snabdela me je torpednim čamcem; tako opremljen, krenuo sam.

Prvo što smo ugledali, kad smo izašli iz luke na otvorene vode zaliva, bila je velika flota sastavljena od mnogobrojnih brodova različitih veličina i oblika, koji su se veličanstveno kretali ka otvorenom moru — očigledno, prva faza invazije na južnu Francusku.

Ovo je otežavalo moj zadatak. Pokušavati da nađem g. Čerčila usred ovako velike armade bilo je isto kao da tražiš iglu u plastu sena. Da bi stanje bilo još gore, komandant torpednog čamca, veoma mlad i bojažljiv oficir, pokazivao je, nesumnjivo sasvim ispravno, veliki otpor da rizikuje svoj čamac bilo gde blizu ovako velikih brodova koji su plovili pored nas. Tužno smo se uputili u pravcu Kaprija.

Tada smo primetili da se događa nešto neobično. Dok smo posmatrali jedan od brodova za prevoz trupa, on je malo usporio brzinu, kao da želi da izbegne sudar sa nečim. Istovremeno se čulo uzbuđeno klicanje vojnika na palubi i mali plavi predmet prešao je preko pramca. Kad smo ovo ispitali dvogledom, prepoznao sam admiralov čamac i na njemu osobu koju sam tražio, kako stoji pored kormilara u lakom odelu i širokom "panama" šeširu, sa cigarom, pokazujući znak "V". Još dok smo to posmatrali, on je zaokrenuo i izgubio se iza sledećeg broda u konvoju. Očigledno, ništa drugo nije nam preostalo no da pođemo za njim. Ovo sam izneo kapetanu. Njemu se to nije mnogo dopalo. U redu je, rekao je, što se predsednik vlade provlači između brodova i konvoja. Ali, ako to učini on, imaće neprilika. Rekao sam mu da ja primam svu odgovornost na sebe. Na ovo se razvedrio i, s malim kolebanjem, pristao da krene. Dok se more penušalo za nama, smelo smo počeli da krivudamo. Prolazeći pokraj brodova, vojnici su još jednom kliknuli za sreću, uz zvižduke, kad su opazili moju pratilju. Retko kad sam bio tako upadljiv.

Najzad smo stigli i zaustavili plavi čamac. Onda je usledilo pažljivo prelaženje iz čamca u čamac po nemirnom moru i pao sam gotovo pred noge predsednika vlade, dok se stenografkinja, pazeći da ništa ne propusti, nagla preko ograde motornog čamca. G. Čerčil je izgledao veoma radoznao. — Da li vi — upitao je — često provodite popodne jurcajući po Napuljskom zalivu u objektima Mornarice Njegovog kraljevskog veličanstva, sa ovom prijatnom mladom damom? — Uzalud sam objašnjavao cilj ove šetnje. Još dugo će se pominjati ova epizoda.

Laknulo mi je kad je došao kraj ovih desetak iscrpljujućih dana. Ali naš izlet u visoku politiku nije se ovim završio. Još pre svojih razgovora sa g. Čerčilom, Tito je prethodno vodio nekoliko razgovora sa dr Ivanom Šubašićem. Kada sam ga poslednji put video u Londonu, pre nekoliko nedelja, već je postao predsednik nove jugoslovenske vlade, koja je osnovana radi toga da bi s partizanima postigla sporazum. Kao rezultat ovog, prethodno je postignuta saglasnost koja je obezbeđivala izvesnu saradnju između kraljevske vlade i Titovog Nacionalnog komiteta. Sad se dr Subašić vratio na Vis, istim avionom sa Titom i sa mnom, i razgovori su nastavljeni. Vis je postao prava košnica političkih zbivanja.

U svim ovim razgovorima nismo učestvovali ni ja ni Ralf Stivenson (Ralph Stevenson), koji je u svojstvu britanskog ambasadora pri kraljevskoj jugoslovenskoj vladi pratio Šubašića. To je bila čisto jugoslovenska stvar. Ralf, moj stari prijatelj iz Foren Ofisa, i ja provodili smo dane kupajući se u toplom, suncem obasjanom moru i nagađali kakav će biti ishod ovih pregovora.

Da li će se postići sporazum? Da li će Tito smatrati da vredi praviti kompromis sa "kraljevim" Jugoslovenima da bi stekao priznanje saveznika? Da li će uslovi koje je on spreman da ponudi biti prihvatljivi Subašiću? Da li će se smatrati obaveznim da se pridržava bilo kog sporazuma koji se sad postigne i posle oslobođenja njegove zemlje, kad bude imao sve karte u svojim rukama? Neće li Rusi odjednom preuzeti od nas inicijativu i priznati Tita nezavisno od Amerikanaca i nas?

Bilo je teško išta reći. Iako sa priličnim zakašnjenjem, britanska vlada je učinila sve što je mogla da približi ove dve strane. Sad mora da čeka i vidi šta će se desiti. Jedno je bilo izvesno, naime, da će Tito u ovoj kasnoj fazi, sa toliko prednosti, biti voljan da ustupi veoma malo.

S vremena na vreme, obe strane bi nas izveštavale o toku razgovora. Izveštaji su izgledali, a i bili su suviše dobri da bi bili tačni. Razgovori su vodili ka rešenju koje bi se zasnivalo, po svemu sudeći, na sledećem: Titova i Šubašićeva vlada će se ujediniti u jednu jedinu privremenu kraljevsku jugoslovensku vladu, koja će postojati sve do oslobođenja Jugoslavije, kad će se održati slobodni, narodni, demokratski izbori. Posle toga, pretpostavljalo se, narodom Jugoslavije upravljajuće ona vlada za koju se narod sam opredeli, a onda će posle srećno moći da živi.

Ovom prilikom Tito je poveo čitavu grupu motornim čamcem na izlet u jedno lepo mesto, veliku podzemnu ili, bolje reći, podmorsku pećinu, koju su sunčevi zraci, odbijajući se kroz vodu u njoj, obasjavali plavim, fosforescentnim sjajem. Ušavši u pećinu malim

čamcem, svi smo se skinuli i kupali, a naša tela, koja su se plavkasto presijavala, izgledala su avetinjski. Gotovo svako iz grupe bio je ministar kabineta ili u jednoj, ili u drugoj jugoslovenskoj vladi. Vikali smo i smejali se dok su se jedna ili druga ekselencija, osvetljene plavom fosforescentnom svetlošću, sudarale i izranjale u nebeskoplavom svetlu.

Zatim smo ponovo izašli na sunce i morski vazduh i ručali jastoga uz belo vino. More je bilo nemirno kad smo se vraćali i nekolicini iz grupe je pozlilo. Uskoro posle toga, dr Šubašić se vratio u London da kralju Petru iznese ishode svojih razgovora sa Titom.

GLAVA XIV

"RETVIK"

1. Plan

Odlaskom dr Šubašića ništa me više nije zadržavalo na Visu i to mi je bilo drago. Bilo mi je već dosta visoke politike i to zadugo. Takođe mi je, u toku tih nekoliko nedelja koje sam proveo, dosadio garnizonski način života i večito sunce, plavo more i topao letnji jadranski vetar. Već je bilo vreme da se vratim na kopno — gde je pozornica bila spremna za poslednji čin drame što se brzo odvijala i u kojoj smo već godinu dana svi učestvovali.

Na Visu sam stalmo održavao vezu preko radio-stanice i preko kurira sa našim oficirima na kopnu. S vremena na vreme, poneko od njih je dolazio k nama, tako da smo dobijali izveštaje iz prve ruke o onome šta se dešava u pojedinim područjima. Mur i Džons su stigli iz Slovenije; Džon Klark iz Crne Gore, gde je bio sa Pekom Dapčevićem; Endru Meksvel iz Prvog korpusa, preplanuo od sunca i vetra i tako mršav da smo ga jedva prepoznali, jer je ostao iza nas posle evakuacije Titovog štaba i učestvovao u dugim, teškim marševima po planinama, koji su zatim usledili; Randolf Čerčil je došao da me obiđe pre no što je krenuo u Hrvatsku. Sa njim je pošao i Ivlin Vou (Evelyn Waugh), pridošlica. Kao obučeni komandos i sklon avanturama, bio je veoma pogodna prinova našoj Misiji.

Vesti koje su stizale sa svih strana bile su istovetne: nemačka ofanziva je popuštala i, postupno, inicijativu su preuzimali partizani. I sada, iz različitih izvora, sve upornije su se javljale nove glasine — glasine da Nemci nameravaju da se povuku sa Balkana, da prekinu i smanje svoje gubitke i da se povuku na pogodniju za odbranu liniju fronta na severu.

Ukoliko se ne želi da se rat u Evropi nepotrebno produži, onda je od izuzetnog značaja da se Nemci spreče da neometano sprovedu svoju nameru. Koristivši se time što su mi general Vilson i Tito bili tako reći nadohvat ruke, odmah sam obojici izneo plan kojim bi se osiguralo da se, u slučaju povlačenja, izvuče što manje Nemaca.

Ovaj plan je nazvan operacija "Retvik". Ja sam predložio da u periodu od jedne nedelje, koji treba da se poklopi što je moguće više sa očekivanim početkom nemačkog povlačenja, partizani na kopnu, a saveznici na moru i iz vazduha izvrše čitav niz pažljivo planiranih i koordiniranih napada na neprijateljeve komunikacije širom Jugoslavije. Ovo bi zbunilo snage koje se povlače i ozbiljno otežalo njihovo dalje povlačenje.

Prvo sam ovaj plan izneo Bilu Eliotu. Njemu se, kao i drugim vazduhoplovcima, dopao. Uz pomoć Amerikanaca oni bi mogli, rekli su, da pronađu avione potrebne za ovo. Mornarica, uvek srećna kad joj se pruži neka prilika za izvođenje pomorskih prepada, odmah se složila, a general Vilson, posle sat-dva provedenih nad kartama krupnih razmera, dao je svoj konačni pristanak.

Kao sledeće, morao sam obezbediti da i Tito učini svoje. Bilo bi, ipak, razumljivo da sad, kad postoje šanse da se Nemci dobrovoljno povuku, Jugosloveni, koji su toliko pretrpeli pod nemačkom okupacijom, odbiju da im to onemoguće. Ali mi je odmah bilo jasno da Tito ovo neće uzeti u obzir. On je bio za to da se borba s Nemcima nastavi do kraja. Pošto je saslušao sve što imam da kažem, na moja uveravanja da su savezničke pomorske i vazduhoplovne snage spremne da sadejstvuju u najvećoj mogućoj meri, on je primio na sebe da izda naređenja svome štabu da napravi zajednički plan sa mojim oficirima i predstavnicima Balkanskih vazduhoplovnih snaga. Čim bude gotov podroban plan, rekao mi je, on će izdati naređenja svojim komandantima na terenu da preduzmu sve mere da se on sprovede u delo u dogovoru sa mojim oficirima na licu mesta, čiji će zadatak biti da koordiniraju operacije koje izvode partizani sa akcijama savezničkog vazduhoplovstva.

Razrada plana je uglavnom obavljena u štabu Balkanskih vazduhoplovnih snaga i pozadinskom delu mog štaba u Bariju, kojim su rukovodili Piter Mur, koji se nedavno vratio iz Slovenije, i Džon Klark, koji se upravo vratio iz Crne Gore. Čitava Jugoslavija je podeljena u sektore; partizanski komandant i britanski oficir pri njegovom štabu bili su odgovorni za svaki sektor i na taj način su podeljeni ciljevi. Svaki cilj, kao na primer most, vijadukt ili železnički čvor, koje je neprijatelj čvrsto držao i koje partizani ne bi mogli napasti sa mnogo izgleda na uspeh, povereni su Kraljevskom ratnom vazduhoplovstvu ili teškim bombarderima američkog ratnog vazduhoplovstva. Tamo gde su bile potrebne veće količine jačeg eksploziva ili municije, organizovano je posebno dopremanje materijala. Isto tako sačinjeni su i planovi za taktičku i strategijsku podršku iz vazdušnog prostora, u trenutku kada to bude potrebno partizanskim jedinicama. U međuvremenu, naši razarači i torpedni čamci će kontrolisati pomorske komunikacije.

Pri sastavljanju ovih planova koristili smo sve raspoložive izvore obaveštenja o neprijateljevom borbenom poretku i rasporedu trupa. Takođe pri planiranju svake akcije konsultovali smo radio-vezom britanske oficire i partizanske komandante na licu mesta. Na taj način pokriveni su svi pravci povlačenja Nemaca i svaki mogući objekat. Na osnovu pretpostavke šta neprijatelj namerava da učini, napad je trebalo da počne prvih dana septembra.

Ako se Nemci budu povlačili, njihov glavni pravac povlačenja ka severu mora ići Vardarskom dolinom i železničkom prugom Beograd — Solun. Za nas je sada ovo

postao najvažniji objekat. Ukoliko bismo ovde presekli njihove komunikacije, stanje bi po njih postalo očajno.

Jačina partizanskih snaga u Srbiji još uvek nije bila sasvim poznata, iako se po depešama Džona Henikera-Medžora moglo videti da brzo osvajaju teritoriju.

Mnogo je zavisilo od onoga šta će oni učiniti. Zato, pre no što je g. Čerčil pošao iz Italije, od njega i generala Vilsona dobio sam odobrenje da napustim Tita i svoj štab na Visu za neodređeno vreme, kako bih otišao u Srbiju da tamo lično koordiniram operacije. Najzad sam mogao ostvariti svoju nameru da posetim Srbiju i to u kritičnom trenutku.

Moj plan bio je da se pridružim Džonu Henikeru-Medžoru u južnoj Srbiji, gde se nalazio štab Koče Popovića. Tamo bih se nalazio blizu pruge Beograd — Solun i na dosta dobrom središnjem položaju, odakle bih imao uvid u šira područja zemlje. Tito je poslao poruku Koči obaveštavajući ga o mom predstojećem dolasku i rekao da zajedno sa mnom izradi plan za operaciju "Retvik", koordinirajući svoje akcije preko mene sa akcijama savezničkih vazduhoplovnih snaga. Zatim je odlučio da sa mnom pošalje, kao svog ličnog predstavnika, generala Sretena Žujovića, ili Crnog, kako su ga zvali.

Crni, koga sam dobro poznavao iz dana provedenih u Bosni, bio je jedna od istaknutih ličnosti partizanskog pokreta. Zaista, u ovom trenutku, on je bio praktično zamenik vrhovnog komandanta Tita. Po narodnosti Srbin, on je stekao ime kao gerilski vođa u prvim danima ustanka u Srbiji, u leto 1941. godine. Pored vojnih sposobnosti, koje su bile znatne, bio je isto tako politički pronicljiv i izuzetno širokih vidika. On je takođe bio i prvorazredni organizator i čovek na kojeg se može osloniti u sudbonosnim trenucima. Tito ga je koristio kao neku vrstu rezerve i slao ga da preuzme rukovodstvo u bilo kom delu zemlje, gde se stanje loše odvijalo po partizane ili je došlo do vojne ili političke krize. Bio je visok i mršav, sa pravom crnom kosom i bledim, ispijenim i upalim obrazima, koji bi već posle podne obrasli plavocrnim dlačicama jer mu je, kao u većine Srba, veoma brzo rasla jaka brada. Stalan suv kašalj pokazivao je, kao i kod mnogih drugih partizana, da su ratne patnje i lišavanja ostavili na njemu trajne belege. Njegov tužan izraz lica bio je ublažen prijatnim osmehom i veoma živim, inteligentnim očima. Kao i Koča Popović, govorio je gotovo savršeno francuski, jer je dugo živeo u Francuskoj. Stariji od većine partizanskih generala, on se borio u francuskoj legiji stranaca u prvom svetskom ratu. Svojim širokim interesovanjem i prijatnim ponašanjem bio je zanimljiv saputnik, a i dovoljno siguran u svoj položaj u komunističkoj hijerarhiji, pa je mogao diskutovati o svakom problemu, ma kako bio polemičan. Bio sam srećan što je pošao sa mnom. Njegovo prisustvo je takođe pokazivalo kakav značaj Tito pridaje predstojećim operacijama u Srbiji.

Preostajalo nam je da što pre tamo dopremo. Neprijateljeva opšta ofanziva, koja je u ostalim delovima Jugoslavije prestala već krajem juna, u Srbiji je trajala i čitavog jula meseca, tako da su partizani bili stalno u pokretu što im je otežalo prijem materijala vazdušnim putem. Avgusta meseca, međutim, nastalo je zatišje u borbama i pružila nam se prilika koju smo očekivali. Džon Heniker-Medžor poslao je depešu da je štab Koče Popovića privremeno smešten na gustim šumovitim padinama Radana, naspram nemačkog garnizona u Leskovcu, na pruzi Niš — Skoplje, i da partizani isto tako drže i

jednu ravan u blizini sela Bojnik, gde bi se mogao spustiti i avion. Nismo smeli gubiti vreme, jer je bilo nemoguće predvideti kada će Nemci, sada sasvim upaničeni povećanim partizanskim aktivnostima u Srbiji, nastaviti napad. Odmah sam poslao poruku Henikeru-Medžoru da dolazim, opamenuvši vodnika Dankana i mog radio-telegrafistu vodnika Kempbela, da budu spremni da krenu sa mnom. Za nekoliko časova obavili smo sve pripreme da pođemo prve noći kada to bude moguće.

Pre no što sam pošao sa Visa, popeo sam se do Titove pećine na Humu da sa njim porazgovaram o konačnim planovima za operaciju "Retvik" i da se sa njim oprostim. Plan je sada okvirno bio gotov i preostajalo je samo da se uredi pojedinosti sa mesnim komandantima. Već se isporučivao naknadni materijal padobranima i vršila avijacijska priprema za predstojeće operacije. Zatekao sam Tita dosta raspoloženog, iako je, kao i ja, umoran od života na Visu, nameravao da ga napusti. Kad smo završili razmatranje situacije po karti, izneli su nam jelo i piće, tanjir prženih jaja i bocu slatkog dalmatinskog vina i onda smo govorili o Srbiji, koju Tito nije video od herojskih dana 1941. godine. Zatim mi je poželeo sreću i oprostio se sa mnom. Razišli smo se šaljivo uveravajući jedan drugog da ćemo se ponovo sresti u Beogradu.

Na prvi pogled, stići u neku zemlju iskrcavanjem iz aviona izgledalo je daleko normalnije i prirodnije no ono što je g. Čerčil nazivao "iskakanjem iz padobrana". Ali, kad smo stigli do cilja puta i, u mrkloj noći bez mesečine, počeli da se kružeći spuštamo sve niže kroz oblake nad brdovitim zemljištem ka onome što može, ali i ne mora biti pogodno mesto za spuštanje "dakote", upitao sam se da možda, ipak, iskakanje padobranom ne bi bilo bolje. Onda su kroz izmaglicu zasvetlele signalne vatre na zemlji; napravili smo još jedan-dva kruga;

krajevi na krilima aviona su se uvukli, okretaji propelera usporili i uskoro smo se zatruckali i zaustavili na neravnom tlu Srbije.

Nismo nimalo čekali. Čim smo izašli iz aviona, unutra su ugurani neki ranjeni partizani, vrata zatvorena i pilot, koji nije gasio motor, počeo je da postavlja avion u položaj za poletanje. Kroz koji minut već je ponovo poleteo i pošao natrag za Italiju.

Jedan partizan je izašao iz mraka i priveo konje. Naš lični prtljag sveli smo na minimum i ponovo smo našu radio-stanicu vezali na tovarnog konjića i bili spremni za pokret. Onda je partizanski oficir, koji je došao da nas sačeka, pošao napred i konji su prešli u galop. Kad smo napustili otvoren prostor gde se nalazilo mesto za spuštanje i, prešavši preko malog mostića, zašli u šumarak, iz blizine je ispaljeno nekoliko metaka koji su prozviždali pored nas u mraku. Bilo je teško išta videti, ali očigledno da su se u neposrednoj blizini nalazili ljudi koji nisu bili na istoj strani kao i mi.

Jahanje je bilo dugo i zamorno. Uglavnom, uzbrdo, kroz gusto šiblje i žbunje, ali sa povremenim naglim spuštanjem, kotrljajući se niz padine kamenitih udolina. Još uvek se nije video mesec, a konji uopšte nisu bili sigurni, stalno smo morali da im pomažemo i teramo ih da pređu preko težih mesta. Nemačka vojnička sedla bila su velika i stalno je pretela opasnost da konju skliznu ispod trbuha ili čak preko glave. Nervozni, najzad smo u rane jutarnje sate stigli do cilja.

Posle dosta neprijatnog lutanja po mraku, pronašao sam Džona Henikera-Medžora kako spava ispod drveća u nekoj vrsti vigvama napravljenog od jednog dela padobrana razapetog iznad grana. Za nekoliko minuta napravio sam slično sklonište od stalne kišice koja je sad padala i prostrvši vreću za spavanje ispod njega, legao da odspavam nekoliko časova.

Kad sam se probudio, sunce je sijalo kroz drveće i Kempbel i Dankan su pržili slaninu koju smo doneli. Divno je mirisalo. Nalazili smo se na proplanku u šumi. Negde u blizini čuo sam žubor vode. Iza nas prostirala se velika hrastova i bukova šuma ka vrhu Radana. Neposredno ispred nas, nizbrdo, nalazilo se malo prostranstvo zelene trave, kao engleski travnjak. Iza toga, opet su se pružale šume prekrivajući lišćem niže padine i brežuljke. Onda, iza toga, kilometar za kilometrom, pružajući se sve do magličastog plavetnila horizonta, bogati valoviti predeli Srbije kupali su se u suncu, zeleni voćnjaci i žuta kukuruzna polja, sa mestimičnim belo okrečeriim seoskim kućama i crkvenim kubetom u vidu glavice luka. Nije moglo biti veće suprotnosti od sumornih visinskih reljefa Bosne ili kamenite pustoši Dalmacije i ovog nasmejanog, mirnog predela.

Pošto sam se izvukao iz vreće za spavanje i navukao čizme, sledećih nekoliko minuta proveo sam budeći Džona Henikera-Medžora, koji je još uvek duboko spavao. Noću on se iz svog sklepanog šatora otkotrljao do polovine brega. Tamo ga je zaustavio jedan panj, oko kojeg se sada uvio, mirno hrčući. Ovo se ponavljalo iz noći u noć, tokom sledećih nedelja. Razdaljina koju je prelazio u snu, zavisila je od nagnutosti brega na kome bismo se ulogorili, ali on se retko kad budio na istom mestu gde je i zaspao. U poslednje vreme imao je dosta napora i pretpostavljam da se sve to ovako odražavalo na njegove nerve. Inače, ništa drugo nije ukazivalo da je njegova pribranost na bilo koji način poremećena.

Pošto smo bogato doručkovali crni hleb, prženu slaninu i sveže skuvani čaj, seli smo na travu, obasjanu suncem, i Džon je počeo da mi iznosi svoje doživljaje i utiske od onog dana kada je pre četiri meseca spušten padobranom u Srbiju.

Ovo su bili veoma uzbudljivi meseci. Kad je prvi put stigao aprila meseca, utvrdio je da partizani nisu ni brojni ni dobro opremljeni. Od povlačenja Titovih glavnih snaga iz Srbije posle nedaća 1941. godine, partizanskim odredima, koji su ostali, nije bilo lako. Uslovi im uopšte nisu išli naruku. Geografski, uglavnom, zeleno, plodno, valovito zemljište, bilo je manje pogodno za gerilski rat od divljih i planinskih predela Bosne i Crne Gore. Morali su da dejstvuju u malim grupama bez one centralne organizacije koja je postojala u drugim područjima i bez međusobnih veza. Civilno stanovništvo bilo je relativno više naklonjeno pasivnom stavu četničkih jedinica ili otvorenoj kolaboraciji generala Nedića nego stavu partizana, koji je iziskivao više napora i u čije namere su propagandom navedeni da sumnjaju. Zbog toga je neprijatelj duže uživao veću sigurnost u Srbiji nego u drugim područjima i mogao je da računa na pomoć stanovnika i mesnih jedinica koje su čuvale njihove glavne komunikacije od partizanskih napada; u mnogim krajevima ove dužnosti su, u stvari, obavljali isključivo Nedićeve jedinice i četnici. Najzad, partizani nisu imali zaliha. Zbog ograničenog obima aktivnosti nisu mogli da se opreme na račun neprijatelja u istoj meri kao njihovi srećniji drugovi na drugim mestima, dok su savezmička pomoć i prestiž, koje bi tako imali, pripadali ne njima već četnicima. Gonjeni

od Nemaca, Nedića, četnika, Bugara i Albanaca, bez naklonosti stanovništva i veze sa svojim drugovima u drugim delovima Jugoslavije, bez oružja i opreme, srpski partizani bili su pepeljuge u pokretu narodnooslobodilačke borbe. Uglavnom, zahvaljujući veštini i rešenosti njihovog rukovodioca Stambolića, ipak su uspeli da prežive i nastave svoju aktivnost.

Zatim, otprilike u vreme Džonovog dolaska aprila meseca, došlo je do promene. Sve se više ispoljavalo Titovo interesovanje za Srbiju. Popović, koji je, posle Tita, bio možda najuspešniji i najpopularniji partizanski vojskovođa, i koji je poticao iz dobro poznate srpske porodice došao je da preuzme komandu u Srbiji. Istovremeno, snažna partizanska formacija, uglavnom sastavljena od Srba, pod komandom Peke Dapčevića, još jednog od Titovih odličnih komandanata, krenula je iz Crne Gore preko zapadne Srbije u pomoć partizanima na toj teritoriji.

Najzad — a to je možda i najvažnije u svemu — došlo je i do promene savezničke politike. Odluka koja je do sada važila da se materijal ne sme slati partizanima u Srbiji, izmenjena je. Obustavljeno je dopremanje materijala četnicima, a znatne količine oružja i municije sada su isporučivane partizanima. Ovo je omogućilo lokalnim komandantima ne samo da mnogo bolje opreme jedinice pod svojom komandom već isto tako i da naoružaju veliki broj dobrovoljaca koje su do sada odbijali, jer nisu imali dovoljno opreme.

Promena u našem stavu je takođe imala i znatno psihološko dejstvo. Sav prestiž koji su četnici do tada uživali zbog savezničke pomoći, prenet je na partizane. Efekat je povećan i vešću da je Tito postigao sporazum sa kraljem Petrom, i kraljevom proklamacijom kojom je pozvao svoje podanike da pruže partizanima podršku, što je razbilo tvrđenje generala Mihailovića da se on bori za monarhiju.

Kao što se to često dešava, svi ovi događaji, jedan za drugim, delovali su kao lavina. Podrška saveznika i pomoć u materijalu privukle su još veći broj dobrovoljaca; bolje opremljeni i brojniji, partizani su bili kadri da povećaju obim svojih aktivnosti; njihovi uspesi na bojištu su, pak, doneli veće zalihe zaplenjenog oružja i tim više povećali njihov prestiž; tako je za nekoliko meseci znatno ojačao pokret.

Najzad je i civilno stanovništvo shvatilo da aktivnija politika partizana nije lakomisljena, kao što im se to nekad činilo. Onda im je odjednom postalo jasno da je baš ova politika obezbedila Titu savezničku podršku koju je Mihailović, ma kako bio dobronameran, na kraju izgubio zbog svoje opreznosti i neaktivnosti. Isto tako postalo im je jasno da Nemci, koji su toliko dugo izgledali nepobedivi, sada slabe, da je skoro oslobođenje Srbije ne samo moguće već i verovatno. Osećanje bespomoćnosti, koje ih je tako dugo obuzimalo, sada se gubilo i bilo je zamenjeno oduševljenjem sličnim onom iz prvih dana narodnog ustanka 1941. godine.

Sa ovom promenom u srcu, raspoloženje naroda prema četničkoj politici kompromisa pretvorilo se u simpatije prema totalnom ratu partizana. Zbog ovih osećanja, a možda i zbog svesne ili nesvesne želje da priđu pobedničkoj strani pre no što bude kasno, svakodnevno je sve više ranijih pristalica napuštalo četnike, a sve više dobrovoljaca

prelazilo u redove partizana. Narednih dana, ponovo smo videli duge kolone ljudi i dečaka kako se probijaju do partizanskih štabova da uzmu puške i municiju; delom dezerteri, delom zarobljenici, delom regruti, delom dobrovoljci, neki još uvek u svojim starim uniformama i sa tradicionalnim četničkim bradama, drugi u običnim radnim odelima.

Ovo dezerterstvo nije se ograničavalo samo na obične vojnike. Dok sam bio u Srbiji, upoznao sam i Radoslava Đurića, koji je sve donedavno bio jedan od Mihailovićevih najboljih komandanata i sada načelnik štaba partizanske divizije. Ovaj zabavan, donekle ciničan čovek, izgleda, primljen je raširenih ruku od partizana, iako je ranije bio poznat, čak i među četnicima, po surovoj brutalnosti kojom je vodio rat protiv njih.

Partizani su sad iskoristili priliku. Svim četničkim i Nedićevim jedinicama, koje su prešle partizanima pre određenog dana, obećana je amnestija. Dosta je iskorišćen i sporazum Tito — Šubašić kao i proklamacija kralja Petra narodu da pruži podršku Titu. Sve ovo je dosta značilo u Srbiji, gde je postojalo snažno monarhističko raspoloženje. Najzad, komunistički ciljevi i politika bili su u drugom planu i veoma malo su se mogli videti: crvene zvezde, čekić i srp, koji su bili tako upadljivi kod partizana u drugim područjima zemlje, a nisu imali mnogo odjeka u ovim krajevima dobrostojećih malih posednika.

U ovom periodu, kada se sreća potpuno i brzo okrenula srpskim partizanima, glavni štab Srbije i Džon Heniker-Medžor sa njim bili su gotovo stalno u pokretu. U početku zbog slabosti; kasnije, kad su dobili u snazi, Nemci su vršili jedan za drugim snažne napade da bi im zadali odlučujuću udarac pre no što bude sasvim kasno. Mnoge četničke vođe su prilikom ovih napada učestvovali sa svim svojim jedinicama, koristeći nemačku pomoć da bi se rešili partizana. Partizani, sa svoje strane, primali su četničke dezertere koji su im prilazili, ali su se trudili da eliminišu sve zaostale četničke formacije, bilo da su sarađivale sa neprijateljem ili ne. Ni u jednom trenutku, nijedna strana nije gubila iz vida svoj konačni politički cilj, naime, odstranjenje svih protivničkih stranaka i svoj dolazak na vlast.

Sad je, međutim, strategijska inicijativa počela da prelazi u ruke partizana. Taktički, Nemci i Bugari još uvek bi mogli oklopnim snagama i artiljerijom da ih zadrže; ali ovo je bila samo pretpostavka. Ovo nije sprečavalo partizane da stalno napadaju neprijateljeve komunikacije i garnizone, ili čak da oslobađaju znatne delove teritorije. Nije bilo sumnje da je u čitavoj Srbiji, u poslednje vreme, položaj neprijatelja oslabio. Drugim rečima, sve se izvrsno odvijalo i vodilo je ka usaglašenom napadu kako smo planirali.

Zatim sam razgovarao sa Kočom Popovićem o detaljnim planovima za operaciju "Retvik".

On je živeo blizu mene i posle doručka prošetali smo se do mesta gde se ulogorio ispod drveća. Uz put mi je Džon pokazao pošumljeni breg, izdvojen od ostalih na nekoliko kilometara preko doline, koji, kako mi je rekao, drže ruski belogardejci boreći se zajedno s Nemcima. Na zapadu i istoku Nemci su se nalazili u Ibarskoj dolini i Moravskoj dolini. Na severu su Bugari držali Niš, Prokuiplje i dolinu Toplice. Na jugu su se nalazili Albanci i manjinski Albanci.

Zatekli smo Koču kako sedi sa Crnim ispod drveća; žustra poslovna prilika u urednoj sivoj uniformi, sa velikim crnim brkovima. Kad je Koča govorio, reči su izlazile kao meci iz mitraljeza, a duboko usađene mrke oči iskrile su energijom i inteligencijom. Veoma sposoban, iako je govorio da želi da se povuče i proučava filozofiju, vrlo ambiciozan, bio je očigledno očaran ovim novim komandnim položajem i mogućnošću koja mu se pružila da prvi uđe u Beograd.

Donete su karte i prešli smo bez oklevanja na posao. Pokazao mi je najnoviji raspored neprijateljevih i svojih snaga i rekao koje ciljeve sami partizani mogu da napadnu, a gde je potrebna i podrška Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva. Rekao sam mu kakvu im pomoć možemo pružiti iz vazduha i koji materijal dostaviti. Zajednički smo izradili plan koji je obuhvatio gotovo sve važnije puteve i pruge u Srbiji, posebnu pažnju poklanjajući, prirodno, pruzi Beograd — Solun. O svemu ovome preko radio-stanice obavestio sam Bila Eliota, kako bih saznao njegovo mišljenje.

Narednih dana dovršavali smo naš plan. Depeše su šetale tamo-amo između štaba savezničkih snaga u velikoj palati u Kazerti i našeg malog logora ispod drveća. Skoro svakodnevno dobijali smo nove vesti o neprijateljevim pokretima koji su iziskivali manje izmene. Materijal je dostavljen do mesta koja smo odredili. Zatim smo dobili potvrdu od Balkanskih vazduhoplovnih snaga da će nam u vreme kad to bude potrebno, pružiti avijacijsku podršku.

Skoro svaki dan provodio sam sat-dva sa Kočom.

Jednog dana, dok sam sa njim sedeo, jedna patrola je dovela zarobljenika. Bio je to nemački pukovnik, nekada član misije za vezu sa Bugarima. Partizani su sačekali kola u zasedi na putu između Niša i Prokuplja i prilikom te čarke ranjen je u nogu. Sad su ga nosila dva partizana i spustila na travu pred naše noge.

Bled, sitan čovek sa inteligentnim, osetljivim licem, bar po izgledu nije bio sličan nemačkim oficirima, poznatim iz priča. Bilo je očigledno, dok je tu ležao, da ga noga boli i Koča reče čoveku koji ga je doveo da ga nešto bolje namesti. Zatim, pruživši mu cigaretu, počeo da mu postavlja pitanja.

On je, izgleda, bio aktivni oficir i član Generalštaba. Mnogo štošta od onoga što nam je rekao bilo je veoma zanimljivo. Služio je u štabu fon Klajsta (von Kleist) i pomagao mu je u izradi planova za invaziju Engleske 1940. godine. Kasnije je otišao u Italiju, sa zadatkom da reorganizuje železnički transportni sistem koji je teško savezničko bombardovanje dovelo u pravo stanje haosa. Poslednji njegov zadatak bio je da pokuša da obodri Bugare, u čije su namere Nemci, izgleda, počeli ozbiljno da sumnjaju.

Na pitanja koja smo mu postavljali, on je dosta spremno odgovarao sa iskrenošću kojoj se, u ovim uslovima, čovek morao diviti. Sve što je ovaj čovek rekao i način na koji je govorio bili su ispunjeni ljubavlju i divljenjem koje je osećao prema Hitleru i Nacističkoj partiji i podjednako jakom mržnjom prema saveznicima, a iznad svega partizanima. On je čak sasvim jasno naglašavao da je iznenađen što čak i Britanci imaju oficire koji ratuju zajedno s takvim boljševičkim ološem.

Pre no što su ga odveli, Koča mu je postavio poslednje pitanje: — Šta mislite, pukovniče, kakve šanse ima sada Nemačka da pobedi u ratu? — Nema više dobrih izgleda — rekao je — jer nećemo moći još toliko dugo da se održimo da bismo iskoristili sukob koji će neizbežno nastati između Rusije i njenih zapadnih saveznika. — U ovim okolnostima, ovo je bio isto tako jasan izgovor kakvom se svak od nas nadao, i to smo shvatili i Koča i ja.

Poslednjih dana avgusta meseca, naše pripreme za operaciju "Retvik" bile su gotove i mi smo počeli sa sve većim interesovanjem da pratimo predstojeće neprijateljevo povlačenje. Ali još nije bilo znakova da su Nemci rešili da krenu i mi smo razmišljali, pomalo utučeni, da bi, uostalom, bilo možda isuviše očekivati da smo zaista uspeli da pogodimo namere neprijatelja gotovo tačno u dan. U svakom slučaju, bilo je već nešto i to što će, kad krenu, moći sami da utvrde da su im drumske i železničke komunikacije sasvim uništene.

Kada se približio utvrđeni dan, odlučio sam da se pridružim partizanskoj jedinici koja je napadala na prugu na području Leskovca. Pošto sam dobio odobrenje Koče Popovića, koji je isto tako polazio da prati operacije u drugom regionu, Džon i ja smo krenuli u pratnji vodnika Dankana i Kempbela, sa radio-stanicom na konjiću. Sunce je sijalo kad smo počeli da se spuštamo niz brdo ka dolini. Bilo je toplo i hodali smo samo u košuljama. Uskoro smo izašli iz šume i naišli na kukuruz koji se žuteo na poljima, i na drveće u voćnjacima, otežalo od ploda. Iz deteline se čulo zujanje pčela, a negde iznad nas pevala je ševa. Staza je bila bela i prašnjava. Čitav prizor je odisao mirom kasnog jesenjeg dana, kao i u domovini.

Onda, odjednom, sa druge strane doline, začuo se prasak eksplozije i, pogledavši u pravcu zvuka, ugledali smo, naspram plavetnila neba, kako se na brdu na kome su bili položaji ruskih belogardejaca, diže veliki oblak belog dima. Za ovom je usledilo još nekoliko detonacija i, kad se oblak razišao, primetili smo da tamo nešto jako gori. Ako je ovo ishod partizanskog napada, onda je, očigledno, uspešan. Bili smo samo iznenađeni što nismo ništa čuli o pripremama ove akcije.

Kad smo odmakli nešto dalje, naišli smo na jednog partizana koji je žurno jahao na konju u pravcu odakle smo mi dolazili. Zapitali smo ga da li zna šta se dešava? Rekao je da dolazi sa obližnjeg položaja i da nosi izveštaje. Belogardejci su digli u vazduh stovarište municije i zapalili svoje barake, a sada napuštaju svoje položaje.

Tek nam je postupno postao sasvim jasan sav značaj onoga što smo videli. Na mestima, gde smo se zaustavljali da se odmorimo, dopirale su do nas vesti koje su potvrđivale naš zaključak. Kasnije, kad smo podigli antenu i uspostavili vezu sa Barijem i drugim područjima u Jugoslaviji, dobili smo još određenije vesti u istom smislu. Više nije bilo nikakve sumnje. Otpočelo je povlačenje Nemaca. Na veliku sreću, naša prognoza i utvrđivanje vremena za početak operacije "Retvik", izgleda, bili su savršeni. Ovo saznanje ispunilo nas je osećanjem prijatnog iščekivanja.

GLAVA XV

OPERACIJA "RETVIK"

2. Izvršenje

Prvi dan marša doveo nas je u Bojnik, gde sam iskrčan pre nedelju dana, a iduće večeri stigli smo u selo gde se nalazio štab 24. partizanske divizije, jedinice koja je imala zadatak da napadne prugu na području Leskovca. Štab partizanske divizije i Džoni Trigida (Johnny Tregida), moj oficir za vezu u 24. diviziji, živeli su u trošnoj, staroj seljačkoj kući, preko puta male pravoslavne crkve.

Ovde je vladala gužva. Sada su baš doveli grupu bugarskih zarobljenika koje su uvodili u dvorište. Natmureni, zdepasti, tamnopusiti mali ljudi, u tamnosivim uniformama i sa čeličnim šlemovima sličnim nemačkim, ležali su ili stajali uokolo, dok su partizani izdvajali oficire od ostalih. Bugarski vojnici, kako je objasnio komandant divizije, ponekad su mogli da se nagovore da se pridruže partizanima, ali oficiri su, uglavnom, bili okoreli "fašisti". Sve donedavno zarobljavali su neznatan broj Bugara. Ovi su se borili sa takvom okrutnošću i surovošću koje su bile iste kao u Nemaca. Sada više nisu, kao ranije, oklevali da se predaju. Setio sam se šta nam je nemački pukovnik ispričao za Bugare u Kočinom štabu; rekao je — u prvom svetskom ratu Bugarska je bila prva među nemačkim saveznicima koja ih je napustila. Pitao sam se ne dešava li se možda nešto slično i sada?

To veče večerali smo u menzi partizanskog komandanta, u veselom društvu koje se sastojalo od dva pravoslavna sveštenika sa dugim kosama i bradama, koji su se, izgleda, sami priključili diviziji. Duša grupe bio je Brka, načelnik štaba, živahan, riđe kose i uvijenih brkova, na srpski način. Sa njim smo razgovarali o našem daljem kretanju. On će nas lično, rekao je, odvesti u štab brigade koja izvodi glavni napad na pruzi severno od Leskovca. Ako pođemo sutra izjutra, stići ćemo tačno na vreme.

U ravnici bilo je toplo i, kako mi se nije svidelo da noć provedemo u pretrpanoj sobi, odmotao sam vreću za spavanje u dvorištu. Ali ni tu nije bilo ništa bolje:

Ljudi su se saplitali gazeći preko mene, komarci su me napadali, a Bugari, bez sumnje zaplašeni da li će preživeti, stalno su dosadno gundđali.

Idućeg jutra krenuli smo rano iako, kako se to obično dešavalo sa partizanima, ne onako rano kao što se namerava. Dobili smo konje i krenuli. Konj načelnika štaba, veoma upadljiv i smeđe boje, zvao se Draža; načelnik nam je rekao da ga je zaplenio od četnika i da je dobio ime po generalu Mihailoviću. Ovde se čitavo pitanje četnika, izgleda, nije shvatalo tako ozbiljno kao u Bosni. Džonov i moj konj zaplenjeni su od Nemaca.

Išli smo zaobilaznim putem da bismo izbegli koncentracije neprijatelja i da bismo što bolje bili zaštićeni valovitim, donekle pošumljenim zemljištem koje se pružalo između nas i pruge. U podne smo se odmarali ispod nekog drveća na zelenom polju, koje je izgledalo kao neka seoska livada u Engleskoj, i izazivali smo veliko interesovanje i radoznalost jedne grupice seoske dece svetle kose. Nikako nismo ozbiljno shvatali

uzbudljive priče o nemačkim oklopnim kolonama koje su se nalazile u neposrednoj blizini. Te priče su pronosili njihovi roditelji.

Nešto pre sumraka, pošto smo čitavo poslepodne jahali po blago talasastom zemljištu, sličnom parku, stigli smo do malog zaseoka, gde se smestio komandant brigade pripremajući se za napad na prugu. Sa uzvišice gde se nalazio zaselak, video se Leskovac u dolini ispod nas, na udaljenosti ne većoj od kilometar i po do dva. Otprilike kilometar i po ka jugu vodila se borba za greben koji je dominirao našim sadašnjim položajem. Njega su partizani osvojili a neprijatelj je sada pokušavao da ga povрати. Ishod je još uvek bio u pitanju i, kad smo ušli u selo, čula se paljba mitraljeza i minobacača, prvo izbliza, a zatim sve dalje. Povremeno je zvuk paljbe još uvek dopirao do nas u toku noći.

Sledeći dan, prvi dan operacije "Retvik", osvanuo je vedar i lep. Borba koja se vodila prošle noći bila je završena. Neprijatelj se povukao, ostavivši partizane na grebenu i sada je sve bilo mirno. Napad na prugu bio je planiran za tu noć. Partizani su imali da napadnu dve tačke na pruzi, jednu severno i drugu južno od Leskovca, da tamo dignu mostove u vazduh i razore što je moguće veći deo pruge. Sam Leskovac, sedište jakog nemačkog garnizona u kome se, prema onome šta je do nas dopiralo, nalazilo dosta oklopnih jedinica, trebalo je da bude prepušten savezničkim vazduhoplovnim snagama. Pored štete koju napad iz vazduha može da nanese transportu i objektima, on će, kako smo mislili, pokolebati i moral mešovitog nemačkog i kvislinškog garnizona, oslabiti ga i tako olakšati izvođenje partizanske akcije na prugu te iste noći.

Dok smo doručkovali, vodnik Kempbel je dotrčao sa brega, gde je postavio radio-stanicu, sa veoma hitnom porukom. Bila je od Bila Eliota. Izviđanjem iz vazduha, rekao je, potvrđeno je prisustvo jake koncentracije oklopnih snaga i motornih vozila svih vrsta u Leskovcu i stoga je odlučeno da se pošalju teški bombarderi. Jedinica od pedeset tvrđava napašće Leskovac u pola dvanaest.

Nismo očekivali napad takvih razmera. Izgledalo je kao da se koristi kovački čekić da bi se skrcao orah. Do sada veliki bombarderi veoma su se teško dobijali, jer su bili potrebni za velike ciljeve u Austriji i severnoj Italiji. Ali, očigledno, operacija "Retvik" izvršiće se kako treba, bar što se tiče savezničkih vazduhoplovnih snaga.

Kada se približio određeni čas, okupili smo se u grupici na bregu i iščekivali. Ugledavši nas kako očekujemo da se nešto desi, neke seljanke i jedan-dva starca iz sela pridružili su nam se gledajući isto tako preko doline. Kilometar-dva dalje opazili smo bele kuće u Leskovcu, na toplom jesenjem suncu. U drveću su cvrkutale ptice. Iz obližnje bare povremeno se čulo kreketanje žaba. Iz kukuruza je dopiralo zujanje bezbrojnih insekata. Teško je bilo zamisliti mirniji prizor. Iščekujući, pokušao sam da mislim na nemački garnizon i tenkovske posade, a ne na stanovništvo, sitne zemljoposjednike, trgovce i železničare, starce, žene i decu, koji se ovoga trenutka, idući za svojim svakodnevnim poslovima kreću ulicama.

Jedanaest i dvadeset, jedanaest i dvadeset pet časova. Još uvek se ništa nije čulo. Seljaci su se umorili od čekanja i počeli da se razilaze. U jedanaest i trideset, načelnik

štaba pogleda na svoj veliki sat, koji je nosio na ruci, posmatrajući me radozvalo. Pitao sam se da možda nije nastala tehnička greška?

1 onda, gotovo pre no što smo mogli da shvatimo, odigralo se sve. Začuo se zvuk motora, isprva jedva čujan, ubrzo prelazeći u grmljavinu i, podigavši glave naviše, ugledali smo na velikoj visini, niz za nizom, bombardere kako lete određenim putem, sa uglačanim krilima koja su se presijavala na suncu. Seljaci su počeli da ih prebrojavaju: šest, deset, dvadeset, trideset, nikad još nisu videli toliko aviona. Tvrdave su sad već bile nad svojim ciljem — i dalje od njega — kad nam se učini da se čitav Leskovac prosto diže u vazduh u tornadu prašine, dima i krša, a reski zvuk zagluhnu nam uši. Kad smo opet pogledali u nebo, tvrdave, još uvek strogo se držeći svog kursa, pretvoriše se u male srebrne tačkice u daljini. Za nekoliko sekundi zamro je zvuk njihovih motora i sve je oko nas ponovo bilo mirno, a tišinu je prolamalo samo kukanje jedne žene; ona ima, kako su rekli, rođake u gradu. Ono što je preostalo od Leskovca bilo je obuhvaćeno dimom; izgledalo je da gori nekoliko zgrada. čak su i partizani bili potišteni.

Preostali deo toga dana prošao je u izviđanju i pripremanju za noćne akcije. Ništa se nije pomeralo u ravnici, a Džon i ja spustili smo se dolinom u selo, odmah do grada. U selu je bila gužva; puno ljudi stizalo je iz Leskovca. Gubici stanovništva bili su teški; napad je, kako je izgledalo, postigao cilj, jer je bilo i nekoliko direktnih pogodaka na zgrade gde su bili Nemci, koji su izgubili mnogo transportnih vozila i oklopnih kola, a moral garnizona je veoma nisko pao, naročito nenemačkog dela. Mnogi četnici upotrebljeni na stražarskim dužnostima već su se priključivali partizanima.

Ovo je bio dobar predznak za akciju te noći i sada smo krenuli još za videla da obiđemo partizanske položaje najbliže pruzi, odakle će se izvesti glavni napad severno od Leskovca.

Približili smo se pruzi zaobilaznim putem i stigli iza malog grebena koji je neposredno dominirao prugom. Tamo smo ostavili konje i krenuli naviše kroz polje kukuruza, koje se dizalo visoko iznad naših glava i pružalo je izvrsno skrovište. Na vrhu prevoja našli smo isturene partizanske straže. Čučnuvši pored njih, posmatrali smo prugu udaljenu nekoliko stotina metara. Oficir nam je nešto rekao o neprijateljevom odbrambenom sistemu. On se sastojao od bunkera i patrola koje su krstarile duž pruge. Odjednom je iz jednog bunkera mitraljez otvorio vatru na nevidljivi cilj i uskoro je rafalom automatskog oružja duž čitave pruge dopro odgovor. Izgledalo je kao da neprijatelj očekuje nepriliku. Kad smo se popeli na konje i odjahali, prvo je jedan metak snajpera, a onda i drugi, proleteo i zazviždao pored naših glava.

Te večeri, kad je pao mrak, vratili smo se do obližnjeg položaja na padini grebena i sasvim blizu pruge. Na udaljenosti od jednog i po do dva kilometra južnije, nebo je bleštalo od požara koji je još uvek plamsao u Leskovcu. Povremeno bi se u vazduhu dizao veliki plameni jezik, kad bi se požar jače razbuktao.

Oko nas je sve bilo tamno i mirno. Zauzeli smo položaj u podnožju prevoja i čekali. Ravno zemljište ispod prevoja bilo je močvarno i iz njega se dizala magla. Bilo je hladno. Posmatrali smo plamen kako poskakuje i treperi po gradu koji je goreo, i tanke bele

kovitlace magle što su se dizali iz močvarnog tla. Dok sam stajao, palo mi je na pamet da i druge male grupe u ovo vreme širom Jugoslavije već izvode napad ili čekaju na početak napada.

Onda, odjednom, na nekoliko mesta začula se paljba duž pruge i uskoro su sa obe njene strane izbijali svetli vodoskoci obeležavajućih zrna, a nešto dalje, rafali su im leteli u susret. Tu i tamo, blesak i pucanj minobacača ubacivali su se u štektanje mitraljeza i pokazivali gde su partizani vršili pritisak na bunkere. Napad je počeo.

Pod zaštitom napada, partizani su se sa eksplozivom probili do pruge i tu ga postavili. Zatim su ga aktivirali i kroz trenutak grmljavina i prasak jedne eksplozije za drugom zaglušio je bitku. Eksploziv je postavljen ispod nekoliko malih mostova i odvodnih kanala duž pruge. Sada, da bi dovršili zadatak, partizani su počeli da dižu u vazduh duže deonice pruge. Zatim su naslagali u gomile pragove i zapalili ih i oni odjednom blesnuše. Neko je pronašao jedan furgon i zapalio, odgurnuvši ga niz prugu ka Leskovcu. Proći će dosta vremena pre no što se ovaj deo na pruzi Beograd — Solun ponovo osposobi za saobraćaj. Neprijateljeve snage u Grčkoj, ako žele da se probiju, moraće da se kreću drumom ili morem, što bi, u svakom slučaju, bilo veoma rizično. Ako su partizani svuda obavili posao ovako temeljito kao ovde, onda je operacija "Retvik" dobro počela.

Iz nekih bunkera još uvek se čula isprekidana vatra, ali nekoliko njih već je ućutkano i bilo je jasno da odbrana gubi snagu. Pogledavši preko ramena, kad smo nešto pre zore krenuli uz prevoj, poslednje što sam video, bilo je kolo pobedonosnih partizana. Držeći se ruku za ruku, oni su igrali srpsko kolo oko jedne od vatri što su gorele niz prugu, dok su im se crne prilike ocrtavale naspram plamena.

Idućih dan-dva zadržali smo se u području Leskovca, prikupljajući nova obaveštenja i prenoseći ih Balkanskim vazduhoiplovnim snagama. Partizanski napad na prugu južno od Leskovca bio je isto tako uspešan, a i više napada iz vazduha na nekoliko mostova. Iz Barija i od mojih oficira širom Jugoslavije pristizali su izveštaji o uspešno izvedenim akcijama kako savezničkih vazduhoplovnih snaga tako i partizana. Iz Slovenije je stigla vest o rušenju još jednog važnog vijadukta: mosta u Litiji, na pruzi Ljubljana—Zagreb, ključne tačke na neprijateljevoj liniji povlačenja. Ovde su Amerikanci pružili dragocenu pomoć. Američki "mustanzi" su "otkravili" cilj, a Džimi Gudvin (Jimmy Goodwin), vešt američki inženjerac, koji je bio pripojen našoj Misiji, odigrao je zapaženu ulogu u partizanskom konačnom napadu na stari dvorac koji je čuvao most — za šta je kasnije dobio orden Vojnički krst.

U početku je neprijatelj izgledao zbunjen naglim i žestokim napadom. Onda je nastala neizbežna reakcija. Došlo je do protivnapada i mi smo danima manje-više stalno bili u pokretu.

U kratkoj borbi koja se odigrala, partizani su osvojili susedno Lebane i mi smo prisustvovali na licu mesta, organizovanom političkom zboru, održanom prilikom njegovog oslobođenja. Glavni govornik bio je visok čovek, dosta tužna izgleda, s naočarima u čeličnom okviru. Ovo je bio Stambolić, koji je do Kočinog dolaska bio komandant svih partizana u Srbiji.

U svom govoru laskavo je pominjao Karađorđa, svinjarskog trgovca koji je osnovao vladajuću dinastiju i bio rođen u selu udaljenom nekoliko kilometara odatle. Ovaj govor su pozdravili svi, uključujući i veliki broj prisutnih rukovodećih komunista.

O mladom kralju Petru nije bilo ni reči. U maloj, lepo uređenoj vili, gde su nas odveli da se odmorimo posle ručka, a koja je pripadala nekom direktoru banke ili nekom istaknutom građaninu, primetio sam veliki kraljev uljani portret u salonu. Ali, u većini seljačkih kuća, u koje sam zalazio dok sam boravio u Srbiji, nalazio sam slike njegovog oca kralja Aleksandra, pa čak i dede. Priličan broj Srba, sa kojima sam razgovarao, bili su monarhisti, ali njihova lojalnost, koliko sam mogao videti, bila je veća prema dinastiji, a manja prema mladom kralju, koji im ni na koji način nije mnogo značio.

U Lebanu se nismo dugo zadržavali. Uskoro smo opet krenuli na sever, u pravcu Toplice, gde sam se nadao da ću ponovo sresti Koču. Izveštaji o operaciji "Retvik", koje smo do sada primili, bili su ohrabrujući i ja sam mislio da predložim da se ove akcije produže još nedelju dana i želeo sam da sa Kočom porazgovaram o daljim planovima za Srbiju.

Pod zaštitom protivnapada, Nemci su očajnički pokušavali da oprave prugu, ali nisu računali na Balkanske vazduhoplovne snage. Kad god smo primili izveštaj da su na prugu izašli radnici, depešom smo dostavljali lokaciju u Bari i za nekoliko časova naši lovci već bi se našli na licu mesta.

Svake večeri, pri zalasku sunca, začuo bi se uzvik: "Avioni!" Pogledavši uvis primetili bismo poznata dva-tri transportna aviona "junktors 52", koji su se teško probijali ka severu, kao guske naspram večernjeg neba. Evakuisanje iz Grčke i Makedonije već je počelo i to su, nesumnjivo, bili viši štabni oficiri i drugi koji su smatrali da je bolje da ne putuju vozom već da lete avionom, dok se može. Ova mogućnost izvlačenja mora se sprečiti. Poruka Bilu Eliotu, s podacima o vremenu i približnom pravcu ovih letova, bila je dovoljna. Svakako da su se na nekom mestu naši lovci oborili na njih, jer ih posle toga više nismo viđali.

Brka, sada već stari prijatelj, pratio nas je dok smo išli na sever, jašući još uvek na svom vernom Draži. Ovo putovanje ostalo mi je u veoma prijatnom sećanju. Nekoliko dana kretali smo se od zore do mraka, po zelenoj, valovitoj plodnoj zemlji. Ponekad smo spavali u kućama, ponekad pod otvorenim nebom; nekad bi naš odmor bio prekinut poznatim povikom: "Pokret!" A i izveštajima o nemačkim kolonama koje su se približavale. Sela kroz koja smo prolazili bila su slična, sa crkvom i jednom jedinom ulicom sa belo okrečenim kućama i crvenim krovovima, obično uz padinu brega, ili ugneždena u dolini, izvirivala su iz drveća, ili su bila raštrkana po prašnjavoj ravnici. Seljaci su svuda glasno govorili o svom prijateljstvu prema Velikoj Britaniji. Čak i prema partizanima nisu pokazivali uvek isto oduševljenje; čuli su, pričali su, od Nemaca i četnika da Titovci žele da oduzmu njihovu imovinu i da će ih poklati. Ali, u većini mesta, Brkina dobroćudna pojava i proučena umerenost svih nastupa ubrzo su ih razuverile. Svuda smo nailazili na isto obilje svega, tako neobično posle Bosne i Dalmacije — na ono toplo gostoprinstvo, na bogatu, obilatu hranu.

Sećam se da smo u sumrak stigli na kraj malog sela koje se, mislim, zvalo Dobrovo. Putovali smo još od ranog jutra. Jedno vreme smo Džon i ja jahali, neko vreme smo mi išli pešice a Dankanu i Kempbelu dali konje da jašu. Ovo je zbunjivalo našeg dobrog komunistu Brku, koji je strogo shvatao hijerarhiju, i činilo mu se sasvim neprikladno. Na kraju, da bi umirio svoju savest, on siđe s konja i pođe pešice, vodeći Dražu za sobom. Bio je žestoko topao dan i uveče smo svi bili umorni i gladni.

Nismo odmah otišli u selo, već smo se ulogorili na malom proplanku ispred sela, među drvećem. Čim je do sela doprla vest da smo stigli, ubrzo smo ugledali čitavu povorku seljanki koje su dolazile sa raznoraznim zdelama, korpama, teglama i bocama. Iz njih su vadile: jaja, kiselo mleko, svež hleb, nekoliko pilića i pečeno prase, kajmak, pite i vino, breskve i grožđe i sve to stavljale na zemlju. Onda su posedale oko nas da gledaju kako jedemo, postavljajući nam bezbroj pitanja: da li će saveznici dobiti rat? Da li smo došli zauvek i da li će se Nemci opet vratiti?

Većina žena bila je rumenih obraza, jedra, širokih kukova, sa punim rukama i nogama. Među njima sam opazio veoma lepu devojkicu, vitku i crnu, klasičnih crta lica i čiste, blede kože, kako drži za ruku dete kovrčave kose. Zapitao sam je odakle je? Rekla mi je da je iz Beograda i onda, zadovoljna što joj poklanjam pažnju, počela je da iznosi svoj život, tipičnu balkansku priču: muž koji je nestao, možda ubijen ili se skriva (od čega nije jasno); prijatelji koji su joj preporučili da se skloni iz Beograda zbog bombardovanja; četnici, partizani, Nemci; kolaboracija koja, u stvari, i nije prava kolaboracija; špijuni, izdajice, ubice; finansijske teškoće; političke teškoće; religiozni problemi; bračni i sentimentalni problemi. I šta joj preporučujem? Da li sam zaista general? Sve je ovo govorila trepćući dugim crnim trepavicama.

Kad sam legao da spavam pod zvezdama, u blizini konja koji su jeli ovas, razmišljao sam kako već dugo nisam ovako uživao u jednoj večeri. Ženske čari i dobra hrana i piće bili su raskoš na koju smo gotovo zaboravili.

Isto tako sećam se, iako nisam kadar da to svrstam negde u opšti plan našeg puta, mnogih izdvojenih prizora i događaja koji su mi se nekako urezali u sećanje. Setih se: hladne čiste vode koja izbija iz slavina na padini brega, ispod drveća u selu, gde smo se zaustavljali usred podnevne žege, dok je jedan od nas crpao vodu, a drugi podmetao glavu ispod mlaza; ogromnog obilatog obeda sa mlekom i kajganom, kraj otvorenog prozora u niskoj, hladovitoj sobi na spratu, koja je gledala na dolinu; spavanja na travi u voćnjaku kraj malog potoka i naglog buđenja u mraku, sa rukom narednika Dankana na ramenu: — Oni polaze, gospodine; kažu da dolaze Nemci. — Onda povici: — Pokret! — zbrka i obadanje konja i šta se desilo sa radio-stanicom? — dugo, neprijatno lutanje u mrklom mraku kroz pljusak; razgovora o tome da li da nastavimo put ili da se zaustavimo u selu za koje znamo da je pronemačko ili da u njemu vlada tifus; razmišljanja i nagađanja šta znače crne zastave ispred seljačkih kuća; kucanja i objašnjenja da to znači da je neko iz porodice umro od tifusa; pomislivši da je to laž, a ipak zadržavajući se tamo da prenoćimo, nagomilani u jednoj sobi; idućeg jutra, buđenja i otkrivanja da je kiša prestala da pada, a da se kuća gde smo ušli usred noći nalazi okružena voćnjacima punim zrelih šljiva; dolaska u selo gde je svadba bila u punom jeku i gde su nas, pre no što smo se snašli, uvukli u kolo, vrteći se i uvijajući na suncu na

seoskom polju s devojkama iz sela; ležanja na padini brega noću u našim vrećama za spavanje, uz slušanje radija; u devet časova vesti preko Bi-Bi-Sija, Tomija Hendlija (Tommy Handley).

Onda, u deset časova, glasno i jasno, Radio-Beograd: "Lili Marlen", slatka, tugaljiva, melanholična:

Unter der Lateme

Vor dem grossen Tor...

— Neće još dugo — rekli bismo i ugasil radio. Ovo je bila obična šala, ali nam se najzad činilo da će se i obistinuti.

Ponekad, u selima, kad smo pitali gde su im muškarci, rekli bi nam: s Nedićem, ili, s Dražom, a ponekad smo doživljavali i poneku neprijatnost. U jednoj kući pitali su me da li poznajem generala Bejlja, bivšeg šefa naše Misije kod Mihailovića? — Ah, on je bio veseo čovek! — govorili su.

Zatim smo naišli na kuću gde je Džon živeo pre nekoliko nedelja i u kojoj su u međuvremenu, izgleda, stanovali Bugari. Ovo nas je zaprepastilo, pošto sam znao kakav glas uživaju Bugari. — Da li su Bugari znali — upitali smo bojažljivo vlasnika — da je kod vas odseo britanski oficir? — Svakako — odgovorio je — susedi su me izdali. Ali, bilo je u redu — nastavio je. — Rekao sam im da ste me naterali da vas ovde pustim; da ste se strašno grubo ponašali. Sasvim su saosećali s nama. — Onda smo se smejali gluposti Bugara. Razmišljajući o tome kasnije, pitao sam se nisu li možda i mnoge druge balkanske priče nastale na isti način?

Najzad, jedne večeri, ušli smo u selo, udaljeno nekoliko kilometara od Prokuplja, i tamo zatekli Koču i njegov štab. Konačno smo ga stigli.

Ali još nismo mogli da se odmorimo. Uskoro je čitava grupa krenula dalje. Partizani su, izgleda, u stopu pratili Nemce koji su odstupali. Štaviše, Bugari su kapitulirali. To znači da partizani mogu osvojiti gradove Niš i Prokuplje. Onda je i preko radija potvrđeno da se bugarski predstavnici nalaze u Kairu i pregovaraju o uslovima primirja sa Britancima i Amerikancima. Zatim, vest da je sovjetska vlada, koja nije želela da ostane po strani u mirovnim pregovorima, nešto sa zakašnjenjem objavila rat Bugarima, sa kojima je do tada održavala normalne diplomatske veze. Naše šale o ovom prilično providnom poduhvatu od strane naših sovjetskih saveznika nisu bile baš dobro primljene. Onda, gotovo odmah potom, čuli smo da su Bugari ušli u rat na našoj strani. Postoji težnja da se oni tretiraju kao slovenska braća. Ali, ovo je uvreda za mnoge ljude, jer zverstva koja su Bugari počinili još uvek su sveža u njihovim sećanjima. Bugari, sa svoje strane, izgleda, ne mare mnogo na čijoj su strani. Pošto su se do sada odano i brutalno borili na strani Nemaca, sad će se boriti protiv njih na isti način, još uvek u svojim šlemovima i uniformama sličnim nemačkim.

Prokuplje je oslobođeno i pobedonosno ulazimo u grad. To je tipično srpsko trgovačko mesto, na kraju sporedne železničke pruge, koje se sastoji od jedne široke, iskidane, suncem obasjane ulice sa niskim kućama, koja se na jednom mestu proširuje u pijacu. Grupni spomenik u centru slavi ranije oslobođenje od nekog ranijeg ugnjetača. Iznad opštine stoji objava kojom se proglašava amnestija za neke saradnike okupatora, uz uslov da se do određenog roka pridruže partizanima. Mala grupa građana sumnjičavo je čita.

Posle večere u čast oslobođenja, sledi ručak, u istu čast. Fotografišemo se, držimo govore, pevamo i ispijamo zdravice. Jedna učenica predaje mi buket cveća. U predasima odlazimo u kupovinu. Od našeg dolaska u Jugoslaviju prvi put smo se našli u većem gradu, i to nas prosto opija. Radnje su pune nemačke robe i domaćih proizvoda, pa kupujemo i ono što nam ne treba. Pre no što smo pošli, ugledao sam veliku emajliranu kadu ispred jedne radnje sa starudijama i kupio je za jednu funtu.

Onda govorimo o tome da u samom Prokuplju bude naš štab, ali za sada još uvek smo van grada. Spavam u štali koju delim sa jednom sovom i nekom dosta krupnom životinjom koju čujem, ali ne mogu dobro da je vidim — možda je lasica ili tvor. Zatim mi na volovskim kolima donose kadu i odlučujemo da se okupamo u toploj vodi — prvi put posle nekoliko nedelja. Onda postavljamo kadu u voćnjak i pristavljamo kazan sa vodom da se ugreje. Sve ovo izdaleka posmatraju partizani i seljaci, sada ubeđeni da smo sasvim poludeli.

Ali, u tom trenutku, stiže u galopu kurir, uzvikujući: "Pokret!" Izgleda, Nemci su ponovo prešli u protivnapad, neuspešan, i sada opet krećemo. Oklevajući napuštamo kadu, trpamo stvari ponovo u rančeve ili, kako smo ih nazivali, u pokret-kese, i polazimo.

Iz Prokuplja krenuli smo na Radan, uvek dosta sigurno pribežište u nevolji. Na putu smo Koča i ja, stalno u vezi sa Balkanskim vazduhoplovnim snagama, planirali dalje akcije u sklopu operacije "Retvik". Neprijatelj protivripad trenutno može da popravi njegovo stanje ali, kada se umori, još uvek će biti suočen s problemom kako da prebaci glavninu svojih snaga koristeći jedan ili dva puta koji su čitavom dužinom izloženi napadima. Akcije koje su dosad preduzete u pogledu operacije "Retvik", već su dovoljno pokazale šta se sve može učiniti.

Iduća dva-tri dana bili smo u pokretu. Ovo je bio isti, udoban život kao i onaj koji sam vodio od samog dolaska u Srbiju: dugi rani jutarnji marševi kroz zelene, suncem obasjane predele; u podne odmor na travi ispod drveća otežalog od voća u nekom zabitom voćnjaku; kad padne noć, traženje dobrog mesta gde ćemo spavati i dolazak veoma gostoljubivih seljaka sa grožđem i breskvama, bocama vina i prasićima, svežim jajima i maslacem; večera i kratki periodi smirenosti u sumraku, pre no što se sasvim smrkne. Onda: noć sa uzburanama i marševanjima, napadima i protivnapadima, pokretima i protivpokretima, glasinama ili protivglasinama; ili, suprotno, dobar san pod zvezdama sa vetrićem koji pirka po licu i šuštanjem drveća sve dok sunce ne izađe i ne bude vreme za polazak. I onda, ponovo, još veće oduševljenje, koje je dolazilo od saznanja da je pobjeda, potpuna i moćna, najzad na dohvat ruke.

Tada sam se, sa sve većim prezirom sećao svog života na Visu; razmišljao sam kako će politički pregovori, silom prilika, verovatno još neko vreme biti pritajeno vođeni, da nema nekih drugih značajnih pitanja i pitao se da li možda ne bih ipak mogao ostati u Srbiji, dok Koča Popović ne potera neprijatelja na jugu i u centru, i ne krene na sever u konačan obračun pod Beogradom. Jer, koliko smo sada mogli da predvidimo, izgledalo je da će njemu pasti u deo čast da istera Nemce iz prestonice, a to je bila bitka kojoj sam odlučno želeo da prisustvujem.

Zatim, jedne večeri u drugoj polovini septembra, primio sam ličnu poruku od generala Vilsona. Po izrazu lica vodnika Kempbela, kad mi je predavao savijen komad hartije, mogao sam zaključiti da ona sadrži nešto važno, nešto što će, verovatno, dovesti do promene plana, i uzeh je bez oduševljenja.

Poruka je bila sasvim kratka. U njoj su me, u desetak reči, izveštavali da je Tito tajanstveno nestao sa Visa i da odmah pođem i pronađem ga. U njoj se isto tako dodavalo da će Balkanske vazduhoplovne snage prvom prilikom spustiti avion po mene u Bojnik. Šaljući Balkanske vazduhoplovne snage, Tita, generala Vilsona i sve ostale do đavola, pripremio sam ranac i, oprostivši se od Džona Henikera-Medžora, poslao sam oproštajnu poruku Koči Popoviću i krenuo na sumoran put, koji će trajati čitavu noć, ka pisti za sletanje aviona.

GLAVA XVI

VELIKO FINALE

U ovo nije bilo nikakve sumnje. Tito je nestao. Kao što je u jednom ogorčenom telegramu rekao g. Čerčil: "Uhvatio je maglu." Jednog jutra, Vivijen Strit, koji je u mom odsustvu vodio Misiju na Visu, otišao je Titu s porukom od generala Vilsona i utvrdio da je bez traga nestao sa ostrva. Raspitivanja o tome gde može biti, dala su samo neodređene odgovore. Bila je to stara priča, tako poznata iz moskovskih dana: bolestan je, zauzet je, otišao je u šetnju. Odgovorniji članovi maršalove pratnje su, izgleda, takođe nestali. Ostali, ako su nešto i znali, snebivali su se da išta kažu. Pri daljem ispitivanju utvrđeno je da je neki neidentifikovan ruski avion sleteo na Vis i potom poleteo, verovatno sa Titom.

Ovaj iznenađan, neobjašnjiv Titov odlazak, znatno je nudio našim odnosima sa partizanima. U Londonu i Kazerti se smatralo, ne bez razloga, da je ovakva tajnovitost veoma uvredljiva, naročito kad se zna da bez naše pomoći Tito nikada ne bi mogao da se zadrži na Visu i da sadašnja faza rata iziskuje najužu saradnju među saveznicima. Pored toga, posle Titovog odlaska, nije bilo nikoga ko bi donosio odluke ili sa kim smo mogli obavljati svakodnevne poslove na normalan prijateljski način. Zbog toga su nastali mnogi nesporazumi i naši odnosi su se pogoršali.

Očigledno, prvo smo morali da ga pronađemo. Nije imalo smisla da pođem na Vis ili da se tamo zadržavam. Sudeći po onome što mi je Tito rekao pre svog odlaska sa Visa, činilo mi se najverovatnije da je otišao u unutrašnjost zemlje, da bi uskladio završnu fazu

u bici za Beograd. Najbolje je bilo da ga potražim u Srbiji i zato sam odlučio da se tamo vratim. Ponovo su oživele moje nade da ću prisustvovati oslobođenju Beograda.

Pre no što sam krenuo iz Barija, uz pomoć naše obaveštajne službe, pažljivo sam osmotrio vojnu situaciju u Srbiji i zaključio da će Peko Dapčević, koji sada prodire sa jugozapada kroz zapadnu Srbiju, najverovatnije stići pre Koče Popovića u Beograd. Velika karta u mom štabu, sa unetom situacijom, koja je stalno usklađivana prema poslednjim izveštajima, pokazivala je da su njegove jedinice sada stigle do Valjeva u centralnoj Srbiji, i zato sam se tamo, nekoliko noći kasnije, iskrcao avionom Balkanskih vazduhoplovnih snaga, zajedno sa džipom i radio-stanicom.

Tamo me je sačekao Fredi Kol (Freddie Cole) iz Daremske lake pešadije, moj oficir za vezu sa Pekom Dapčevićem, koji je pre izvesnog vremena spušten padobranom kod Peka i pratio je Prvi korpus na njegovom epskom pohodu ka istoku, aktivno učestvujući u teškim borbama koje su se odigravale u ovim burnim mesecima. Sa Dapčevićem, koji uopšte nije bio lak čovek, i njegovim oficirima uspostavio je veoma srdačne veze i sada je njegova popularnost još više porasla zbog pomoći iz vazduha, koju je bio kadar u pravo vreme da obezbedi partizanima.

Prvi korpus je imao dosta nevolja da oslobodi Valjevo. Nemci, koji su odstupali, i za koje je ovo bio ključni položaj, odlučili su da ga po svaku cenu zadrže i garnizon se učvrstio sve do zadnjeg čoveka u poslednjem uporištu oko kasarne pretvorene u tvrđavu veoma dobro planiranim i izvedenim fortifikacijskim sistemom. U bici koja je nastala, partizani su pretrpeli teške gubitke i nisu uspeli da izbace neprijatelja sve dok dva "bofajtera" sa raketama, pozvana iz Italije, nisu zadala završni udarac opkoljenom garnizonu, obrušavajući se i ispaljujući rakete iz neposredne blizine na zgradu kasarne.

Za posadu jednog od "bofajtera", ovo je bila poslednja akcija jer, kad su počeli da se izvlače iz obrušavanja, naleteli su na poslednji rafal protivavionske vatre Nemaca, koji ih je srušio nekoliko stotina metara dalje. Njihova tela su izvađena iz olupina aviona i sahranjena sa svim vojnim počastima na groblju male pravoslavne crkve, blizu mesta gde ih je zatekla smrt.

Brzi pad Valjeva iznenadio je mnoge njegove stanovnike, koji su sarađivali s neprijateljem i više nisu imali vremena da organizuju bekstvo. Tu su spadali: pristalice Nedića, kvislinškog predsednika vlade, i Ljotića, vođe srpske fašističke partije, kao i neki četnici. Na fasadi jedne kuće još uvek su bile parole, ispisane slovima visokim jedan metar: "Neka dugo živi Ljotić! Smrt boljševičkom ološu!", koje sopstvenik, uprkos grčevitih napora u zadnjem času, nije uspeo da izbriše. Kuća gde smo bili smešteni, pripadala je jednom od vodećih četnika koji je, iako je najtoplije izrazio da se slaže sa savezničkim ciljevima, očigledno bio zbunjen odlaskom Nemaca i dolaskom partizana. Posle dan-dva, on je nestao i mi smo zaključili da ga više nećemo videti. Međutim, nekoliko dana kasnije, pojavio se ponovo, još uvek nervozan, ali ipak mirniji, jer mu je kao saradniku okupatora dosuđeno da plati kaznu i, učinivši to, bio je oslobođen.

U ovo vreme, u Valjevu je bilo mnogo hapšenja i suđenja onima koji su sarađivali s neprijateljem, ali, koliko smo utvrdili, presude su, uglavnom, bile blage i bilo je veoma

malo smrtnih kazni. Posle svega što su čuli, stanovništvu se ovakva umerenost od strane partizana činila suviše dobra da bi bila iskrena i, zbog toga, ne bez razloga, mnogo se nagađalo koliko će to da traje.

Valjevo je bilo dosta veliki trgovački grad, mnogo veći od svih mesta u kojima smo dosad bili. Radnje su bile dobro snabdevene domaćim proizvodima i nemačkom robom, a tu se nalazio i restoran gde smo mogli da se hranimo. Naš četnički gazda, ma kakva bila njegova politička prošlost, bio je čovek od ukusa i obrazovan, i njegova kuća sa širokim prozorima, okrenutim prema sunčanom dvorištu, obraslom vinovom lozom, bila je puna lepih knjiga i slika, kao i skupocenog nameštaja. Gazeći u cokolama po dobro uglačanom podu i razgledajući dobro snabdevene izloge radnji, jedva smo se snalazili u novoj ulozi stanovnika jednog grada.

Nismo se dugo zadržali u Valjevu, kad je ono počelo da se puni ljudima. Svakodnevno je pristizao sve veći broj članova Titove vojne i političke pratnje, verovatno radi pripreme za pokret na Beograd, čim se ukaže prilika. Počela su da se pojavljuju poznata lica u malom restoranu, gde smo se hranili, i jednoga dana našao sam se licem u lice sa Crnim.

Do sada nisam smatrao da bi bilo umesno postavljati pitanja bilo kome od partizana, sa kojima sam došao u dodir, gde se nalazi Tito, ali ovaj susret pružio mi je povoljnu priliku. Crni je, to sam znao, bio dovoljno upoznat sa situacijom i, ako mu budem objasnio ogorčenje koje je Titov nestanak izazvao u Londonu i Kazerti, on će mi, ako to bude želeo, svakako pomoći i pokušati da mi sve objasni.

Ne prikrivajući svoje nezadovoljstvo, otvoreno sam mu rekao kako saveznici gledaju na Titovo ponašanje i dodao da bih bio veoma zahvalan ako odmah može da mu prenese moju ličnu poruku. On se složio sa ovim i objasnio da ima radio-vezu sa Maršalom, koji se sad nalazi u Vojvodmi. Zatim sam seo i napisao poruku za Tita, ističući uticaj njegovog odsustva na naše obostrane odnose i tražeći što hitniji sastanak. Za nekoliko časova dobio sam na ovo Titov prijateljski odgovor; obavestavao me da se nada da ćemo se videti za nekoliko dana. Izgleda da je veza uspostavljena, iako će moje ogorčenje potrajati još neko vreme.

Uskoro posle dolaska u Valjevo dobio sam depeše kojima se najavljivao dolazak Vivijena Strita i Čarlija Tejera (Charlie Thayer). Vivijen, kome sam najzad teška srca dozvolio da ode posle upornog traženja iz svog puka, morao je kroz nekoliko dana da se pridruži svom bataljonu u Italiji, i on je hteo da dođe da se oprost sa mnom. Čarli, stari prijatelj iz moskovskih dana, koji je posle mnogih promena najzad oslobođen diplomatske službe u SAD, sada se pojavio sa ukrštenim sabljama na okovratniku i orlom na ramenu, u činu konjičkog pukovnika, podsećajući me na daleku prošlost kad je u reprezentaciji svoje akademije u Vest Pointu (West Point) igrao polo i kratko vreme služio pod komandom istaknutog, ali neobuzdanog oficira koji će kasnije postati čuven kao general Paton. Po zvaničnoj dužnosti bio je pomoćnik pukovnika Elerija Hantingtona (Ellery C. Huntington), koji je nasledio jadnog Slima Fariša, koji je ubijen pre nekoliko nedelja u Grčkoj, kao komandant vojne misije SAD među tamošnjim partizanima. Čarlija gotovo nisam vidao od rata. Radovao sam se što će ovde biti neko ko je delio moja

iskustva iz Rusije i koji će, kao i ja, biti kadar da otkrije uticaje Moskve, koji su se lako mogli prepoznati i na jugoslovenskoj pozornici.

Vojna situacija brzo se približavala prekretnici. Crvena armija, koja je prešla Dunav, išla je ka Beogradu sa severa i istoka, a Crni mi je potvrdio da će trupe Peka Dapčevića učestvovati u predstojećoj velikoj bici. Sada su "halifaksi" i avioni Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva preko dana donosili partizanima velike količine oružja i municije za predstojeću ofanzivu. Posmatrajući velike bele najlonske padobrane kako se nadimaju i lebdeći spuštaju, razmišljao sam da će u Srbiji, u svakom slučaju na ovakav način, snabdevanje biti uskoro nepotrebno. Oslobođenje Beograda više nije daleko.

U Valjevu, kao i u mnogim drugim mestima, u Pustinji, u Bosni, u Italiji, u Dalmaciji i Srbiji, uveče smo uključivali radio-aparate i slušali Radio-Beograd iz noći u noć, uvek u isto vreme, i tada bi uvek dopirala, treperavo preko etera, jevtina, slatkasta, a ipak bolno-nostalglična melodija, puna intimnog i dirljivog glasa "Lili Marlen". — Još nisu otišli — rekli bismo jedan drugom. — Pitam se da li ćemo je zateći tamo kad stignemo? — Onda, jedne večeri u uobičajeno vreme, nastalo je ćutanje. — Otišla je — primetili smo.

Odmah posle Vivijenovog i Čarlijevog dolaska u Valjevo, pošli smo na istok ka Arandjelovcu, nekih 60 km južno od Beograda. Sad smo imali džipove i pošto je većina drumova bila u partizanskim rukama, putovanje nije bilo teško, tako da smo stigli u Arandjelovac za jedan do dva časa. Nekad poznata banja u koju su dolazili otmeni bolesnici iz Beograda, sada je bila u žalosnom stanju; lepi hoteli su izgoreli ili su bili razrušeni od artiljerijske paljbe; uredni parkovi ugaženi za vreme ogorčenih borbi. Iz slomljene cevi kraj odmarališta, na travu je isticala mineralna voda i tako smo napunili čitave vodovode za koju se smatra da predstavlja izvrstan lek za želudačne poremećaje.

Ovo nam je dobro došlo. Narod Arandjelovca srdačno nas je dočekaao i, ispunivši džip buketima cveća, prisilio nas je da jedemo i pijemo sve moguće vrste jela i pića. Pored svega ovoga, toplo me je pozdravio neki podnapiti čovek koji je tvrdio da je ranije bio kuvar u Britanskom poslanstvu u Beogradu i sada želi da obnovi vezu s predstavnikom Njegovog britanskog Veličanstva.

Bio nam je potreban kuvar i zato smo ga uzeli; posle ovoga smo uživali, sve do kraja našeg kratkog boravka u Arandjelovcu, u najboljoj hrani koju smo ikad jeli i koja je bila savršena kako po izvrsnom materijalu, tako i po veštoj pripremi. Svinjetina, po kojoj je Srbija s pravom čuvena, preovladavala je u našoj ishrani — najsočnija, najmekša i najukusnija. Onda smo jeli: pečenu svinjetinu, krmnadle na žaru, praseće noge i prasetinu, slaninu i šunku i raznorazne vrste svinjskih kobasica koje su plivale u masti. Ovo može zvučati dosadno; možda čak i donekle odvratno. Ali u to vreme i na tom mestu, posle godina kada su sve stvari postojale samo u našim snovima, ovo nam je veoma prijalo. Osećali smo kao da najzad uživamo u plodovima pobeđe.

Priprema svinjetine ni u kom slučaju nije bila jedini deo veštine kojom je vladao ovaj izvrсни čovek. Najbolje čorbe; najukusnija kajgana; najukusnija zirnica; sloj za slojem najtanjih kora sa redom najsvežijeg kajmaka; svi ovi specijaliteti zaliveni raznim divnim vinima, svakodneвно su nam bogato pripremani. Iako nismo proveli više od dva-tri dana

u Arandjelovcu, jedino smo pomoću mineralne vode uspjeli da otklonimo neprijatnosti od preteranog jela.

Naš kuvar imao je samo jednu manu i to, kao što sam posumnjao od početka, sklonost ka piću. Kada bi se, posle svakog obroka, pojavio da primi naša čestitanja, noge su mu bile izrazito nesigurne. Imao je običaj da sedne ili čak naglo legne, što je bilo veoma neprijatno, i da odjednom glasno počne da peva. Zbog ove njegove slabosti naša prijateljska saradnja najzad je prerano okončana. Kad je došao trenutak da krenemo iz Arandjelovca, on nije bio kadar da putuje i zato smo ga ostavili.

Kao što je obično bivalo, iznenada smo otišli iz Arandjelovca. Uveče, 19. oktobra, dok smo večerali, dobili smo vesti da je počela završna faza bitke za Beograd. Kad smo ovo saznali, sve smo pripremili da čim svane krenemo na front.

Dvadesetog oktobra osvanuo je lep i vedar dan. Preko noći je padala kiša i putevi su bili blatnjavi. Zajedno sa Amerikancima imali smo tri džipa. Čarli Tejer, Eleri Hantington i jedan američki vodnik krenuli su jednim džipom, Vivijen Strit i ja drugim, a Fredi Kol i njegova dva radio-telegrafista trećim.

Prvo smo se vozili seoskim putevima, između visokih živica koje su se presijavale od kišnih kapi. Svež, vlažan predeo, zelenkastosive i mrke boje, imao je svu mekoću akvarela.

Kad smo ušli u jedno selo, zatekli smo puno crvenoarmejske. Čak su i u ovoj slovenskoj zemlji, sovjetski vojnici delovali nekako strano, sa istaknutim jagodicama, tamnih, preplanulih lica i u nepoznatim uniformama. Ali oni su se, izgleda, dobro sporazumevali sa stanovništvom, smejući se i šaleći s dečacima i devojkama na nekom pomešanom slovenskom jeziku, pola srpskom i pola ruskom. Na nekim prozorima bile su istaknute crvene zastave, a na ulazu u selo nalazio se pobednički slavluk od kartona u čast oslobodilaca.

Zatim smo na svakom koraku nailazili na Ruse, veće i manje jedinice, koji su išli pešice, na konjima, u kolima, kamionima, oklopnim transporterima i tenkovima, svi u pravcu fronta. Oni, očigledno, nisu bili mnogo doterani. Njihove široke uniforme, tamne boje, bile su iscepane, prljave i izbledele od sunca i kiše. Odeća mnogih bila je dopunjena ili zamenjena opremom zaplenjenom od neprijatelja. Obuća je, gotovo svima, bila sasvim dotrajala. Pojedini vojnici predstavljali su izvrsnu mešavinu nacionalnih tipova — od plave kose i očiju Norvežana, do istaknutih jagodica, kosih očiju i žute puti Mongola.

Ali izgledali su sasvim odvažno. Ma kako bili odrpani i zapušteni, njihova izdržljivost i fizička čvrstina bile su uočljive. Oružje im je takođe bilo čisto i sjajno. Davali su utisak veoma iskusnih, samopouzdanih, prekaljenih vojnika, naviklih da se brinu za sebe i sposobnih za to.

I sve ovo, nesumnjivo i više, jer su prokrčili borbom put dovde, od Staljingrada i granica Azije, znali smo da to nije bilo lako. Većina njih imala je po dve-tri medalje ili nekoliko ordena, ne samo traka ili minijatura već ordena u punoj veličini od bronze, srebra ili

emajliranih medalja i zvezda, koji su lupkali i zveckali na bluzama. Negde u svom rancu imao sam veliku srebrnu i platinsku zvezdu — sovjetski Orden Kutuzova, koji mi je dodeljen pre nekoliko meseci i, kako mi se učinilo da je ovo jedna od prilika kad se nosi ordenje, zavukao sam ruku u ranac i pričvrstio je na svojoj bluzi. Ovo, kao i saznanje da se Čarli i ja možemo s njima sporazumevati na njihovom jeziku, trenutno je delovalo na Ruse, koji su se odmah, kad god bi se zaustavili, okupljali oko džipa dodirujući naše oružje i opremu sa divljenjem, i ponosito su pokazivali svoje.

Razbacani po poljima, kroz koja smo prolazili, nalazili su se mnogi napušteni tenkovi i topovi, neki pogođeni direktnim pogotkom, a neki, na izgled netaknuti, koji su svedočili o žestini bitke što je besnela proteklih dvadeset četiri časa i još uvek trajala. Sovjetski teški tenkovi bili su najbrojniji. Na prostoru nešto više od kilometra prebrojali smo oko desetak njih duž jedne strane puta; njihove olupine su se pušile. Očigledno da su nemački protivtenkovci imali još snage za borbu.

Tridesetak kilometara južno od Beograda izašli smo na glavni put i pridružili se beskonačnoj koloni kamiona, tenkova i topova Crvene armije, koja se kretala na sever u borbu. Jedno nam je sad naročito palo u oči, ono što smo opazili još od samog početka, naime da je svaki sovjetski kamion, koji smo videli, vozio samo jednu od dve stvari: benzin ili municiju. Nije bilo traga od sledovanja, čebadi, rezervne obuće ili odeće. Pretpostavka je bila da se ovi artikli, ako su uopšte bili potrebni, obezbeđuju na račun neprijatelja ili mesnog stanovništva. Gotovo svaki vojnik koga smo sreli bio je borac. Ono što je nosio bio je ratni materijal u najužem smislu. Sad smo bili svedoci povratka na metode Atila i Džingis-kana i rezultati su bili dostojni pažnje. Jer, nesumnjivo da je u ovome bio jedan od razloga veoma brzog napredovanja Crvene armije kroz Evropu. Razmišljajući o ovome i prisećajući se zubarskih stolica i opreme, za koje se govorilo da su iskrcane u Normandiji u početku savezničke invazije, pitao sam se da li bismo i mi mogli, donekle, da se ugledamo na Ruse.

Povremeno bi reka vozila bila zaustavljena. Nešto dalje, neprijatelj je gađao put i kretanje je bilo usporeno. Gledajući duge bespomoćne kolone, sastavljene od tenkova, topova i vozila, koje su se pružale u daljini, bili smo zahvalni što Luftvafe više ne može da iskoristi ovako primamljivu metu.

U jednom od čestih zastoja u saobraćaju našli smo se pritešnjeni uz ruski kamion sa municijom, koji je bio bogato ukrašen sovjetskim amblemima. Njegovi putnici, vedri, svetlokosi mladići, mlađi od dvadeset godina, bili su veoma ponosni. — Vi ne možete ovako nešto napraviti u vašim kapitalističkim zemljama — govorili su lukavo. Sa svog džipa, Čarlijev vodnik, ne razumevajući šta se govori, pažljivo je ispitivao ruski kamion i otkrio ono u šta je sve vreme sumnjao. Naime, uprkos crvenih zvezdi, čekića i srpova koji su ga sada ukrašavali, da je to "ševrolet" proizveden od "Dženeral-Motorsa" u Detroitu, Mičigen. — Smuči ti se — rekao je — kad pomisliš da ovi prokleti ruski tipovi imaju sada svu ovu dobru američku opremu. — U interesu međusavezničkog prijateljstva izgledalo je mudrije da ne prevedemo ni jednu od ovih primedbi.

Već duže vreme slušali smo topovsku paljbu u daljini. Sad, kad smo prišli bliže, odjeci bitke čuli su se bolje. U vazduhu je zašištalalo i iz blatnjavog polja i čestara sa obe strane puta začuli su se rafali mitraljeza i pucnji minobacača.

Ispred nas se uzdizalo okruglo brdašce Avala, na čijem se vrhu, visoko iznad puta, nalazio Meštrovićev spomenik Neznamom junaku. Izgleda da su se na strmim padinama još vodile borbe. Sada nismo bili udaljeni više od petnaest kilometara od Beograda. Odlučili smo da pre no što krenemo dalje, bolje ispitamo vojnu situaciju. Rusi su postavili komandno mesto artiljerije u trošnoj kućici kraj puta i tamo smo se uputili po obaveštenja.

Unutra smo zatekli jednog poručnika i nekoliko vodnika, prijatnih osoba, koji su nas, kad su utvrdili da govorimo njihovim jezikom, odmah toplo dočekali. Uskoro smo svi, zajedno sa porodicom seljaka, vlasnika kolibe, sedeli na jedinoj postelji pijući toplo mleko i neku vrstu sirovog alkohola, jedući crni hleb i slušajući podroban izveštaj ne samo o trenutnoj vojnoj situaciji već i o poručnikovom ratnom iskustvu i njegovom životu i detinjstvu u dalekoj Vologdi. Na trenutak sam se vratio u Sovjetski Savez: ukus jela i pića; zagušljivost male drvene kolibe; hladnoća napolju; toplota unutra; otegnuti glasovi; meki ruski akcent; uobičajen sovjetski žargon; i, iznad svega, miris: ona neodređena, složena mešavina petroleja, ovčije kože i votke, cmog hleba i boršča, sovjetski miris i neoprana ljudska tela, miris koji prožima svaku kvadratnu stopu Sovjetskog Saveza i koji Rusi uspevaju nekako da raznose svuda gde dođu.

Od našeg novopečenog prijatelja saznali smo da je te noći krupna neprijateljeva jedinica, koja se u odstupanju i metežu odvojila od glavnine, očajnički pokušavala da se probije i pređe deo puta na ovom mestu, kako bi se pridružila nemačkim snagama u Beogradu pre no što bude sasvim odsečena. Rezultat je bio izuzetno žestoka borba koja je čitave noći po kiši i u mraku besnela na ovom delu puta. Sada više nije bilo sumnji u ishod. Praktično je čitava neprijateljeva jedinica od više hiljada ljudi bila uništena. Put je ponovo bio manje-više slobodan. Preostalo je samo da se unište izolovana žarišta otpora.

Sećanje na ovu pobedu i pokolj neprijatelja posle toga očigledno je oraspoložilo poručnika. Dok je ispijao toplo mleko, njegovo široko, mongoloidno lice ozarilo se osmehom. On je, poverio nam se, mrzeo Nemce više no išta drugo na svetu. Borio se protiv njih već tri godine i utvrdio da su brutalni i nehumani neprijatelji. Oni su osvojili i uništili njegovo selo i zaklali mu majku i sestre. Njegov jedini brat poginuo je u borbi protiv njih. Sad je bio srećan što vidi da su konačno dotučeni i smrvljeni. U ovoj poslednjoj bici nisu zarobili mnogo Nemaca. Upitao sam ga šta rade sa zarobljenicima? — Ako se predaju u velikim grupama — rekao je — onda ih vraćamo u bazu; ali ako ih — dodao je — ima samo nekoliko, onda se ne mučimo — namignuo je. Pitao sam se samo koliko zarobljenika predstavlja veću grupu?

Saznavši sada da je drum pred nama manje-više slobodan, nastavili smo put. Dosad smo nailazili samo na poneki leš, ispružen u blatu, pored olupina tenkova i topova. Sada su leševi bili nagomilani sa strane puta, jedan preko drugog, u sivim uniformama Vermahta, neki bez čizama i uniformi, ostavljeni polugoli; stotine i stotine njih, sa

izobličenim bledim licima i ukaljani blatom, zelenkastosivim na zelenkastosivoj koži. Dok smo prolazili, mučni zadah smrti gušio nas je i teško se osećao u vazduhu.

Jedinice koje su pokušavale da se probiju bile su sastavljene na brzu ruku od ostataka nekih pet-šest različitih divizija i, posmatrajući mrtve, prepoznavali smo poznate oznake: runolist "Prve alpske divizije" i dvostruku munju divizije "Princ Eugen". Kolo sreće se zaista okrenulo otkako smo stajali licem u lice sa ovim istim jedinicama u onim ranim, opasnim danima u bosanskim planinama.

Nešto dalje prošli smo kraj velike grupe zarobljenika koji su išli u suprotnom pravcu. Mnogi su bili samo u košuljama i gaćama, i tresli su se cupkajući na jesenjoj hladnoći, lica sivih od vetra i straha, nalik na lica njihovih mrtvih drugova. Dok smo ih posmatrali, stražar je skinuo čizme sa jednog od njih, koje su nekako ostale neprimećene, i navukao ih, a njihov bivši vlasnik nastavio je put bosonog.

Ubrzo posle toga Vivijen mi pokaza nešto sa strane puta. Okrenuvši se u pravcu u kome je pokazivao, ugledao sam preko stotinu tela u redovima, jedna preko drugih, kao kegle oborene jednom loptom. Oni, očigledno, nisu poginuli u bici. — Mala grupa — reče Vivijen. Slatkast i prožimajući smrad bio je jači no pre.

Već smo se približavali predgrađu Beograda. Put, koji je dosad krivudao oko bregova, postao je prav i širok sa odličnim kolovozom kao pravi auto-put. Ovo je bio prvi savremeni put na koji sam naišao u Jugoslaviji. Naš mali konvoj od tri džipa veselo se kotrljao. Grmljavina teških topova postajala je sve jača i određenija. Nad gradom, bombarder za obrušavanje, crnih oblika naspram olovnozelene boje neba, postavio se u položaj i onda poleteo naniže u kovitlacu ka cilju.

Susrevši jednog partizana, zapitali smo ga gde se nalazi štab generala Peka i on nas je uputio do vile u stambenom predgrađu. Ali, kad smo tamo stigli, utvrdili smo da je Peko već krenuo dalje. Prateća jedinica pakovala je stvari i ukravala se u kamion. Ovo mesto se pokazalo "malo nezgodno", objasnio je jedan od njih, dok je čitav niz zaglušujućih eksplozija iz obližnjih vrtova potvrđivao njegovu primedbu, a neprijatelj je, gde se već nalazio, počeo sasvim ozbiljno da gađa susedstvo. Koristeći se njegovom ponudom da nas odvede do novog štaba generala, popeli smo se u džipove što smo nemarnije mogli i sa zahvalnošću pošli za njim do relativno mirnijeg i udaljenijeg bulevara.

Peka smo zatekli u kući na periferiji grada. Bio je za ručkom i pozvao nas je da mu se pridružimo. Kuća u kojoj je smestio štab pripadala je nekom milioneru i bila je veoma bogato nameštena, a hrana koju smo jeli, izvrsno dobro pripremljena i raskošno poslužena. Pošto smo jelo zalili dosta dobrim, lokalnim crnim vinom, osetili smo se mnogo bolje i bili smo spremni na sve. Sa Pekovim načelnikom štaba, krenuli smo džipovima da i sami vidimo kako se događaji odvijaju.

Načelnik štaba, kako smo ubrzo utvrdili, imao je samo neodređenu orijentaciju o Beogradu. Ali kako niko od nas ranije nije bio ovde, prepustili smo njemu vođstvo i veselo uleteli u centar grada. Naš prvi cilj bio je Kalemegdan. Ovo je, izgleda, bila neka vrsta tvrđave koja je upravo osvojena i sa koje smo mogli da pratimo tok borbi.

Ulice kojima smo prolazili bile su pod teškom artiljerijskom paljbom. Isto tako bile su pune građana. Neki su bili oduševljeni, a neki su samo stajali i gledali. S vremena na vreme pala bi granata među njih i ubila poneke. Načelnik štaba se nije uzbuđivao zbog ovoga. Sedeći do mene napred u džipu, pokazivao mi je znamenitosti Beograda, u kome nije bio od detinjstva. — Ovo je — govorio je — Skupština. A tamo je Opera. Plašim se da smo opet zalutali... Ah, da, to mora biti Ministarstvo poljoprivrede.

Vivijen, sa zadnjeg sedišta, prekaljeni pešak koji je imao znatnog iskustva u gađanju artiljerije sa velike daljine i njenom dejstvu, počeo je već da pokazuje znake nestrpljenja. — Zar ne bi bilo bolje — učtivo je predložio kad smo skrenuli još jednom sporednom ulicom — da pođemo pravo tamo?

Ali načelnik štaba se nije pokolebao. Pošto je navikao na borbu prsa u prsa u gerilskom ratovanju, gađanje sa velike daljine nije mnogo predstavljalo za njega. Ma šta se desilo, čak i ako nije bio siguran u put, rešio je da nam pokaže prestonicu.

Onda smo pokušali da pogodimo odakle dolaze granate i na šta su usmerene. Ali čak i to nije bilo lako. Pa ni načelnik štaba nije imao sasvim jasnu predstavu o situaciji. Jedno je bilo jasno: svuda oko nas vodile su se ogorčene borbe. Grmljavina artiljerije i štektanje streljačkog oružja odjekivali su sa svih strana. Tek kad smo najzad stigli do cilja puta, dobili smo jasniju sliku šta se dešava.

Kalemegdan je starinska tvrđava, izgrađena od kamena i cigala, iz koje su u doba Turaka, otomanski osvajači čuvali Beograd i okolnu teritoriju. Pošli smo pešice kroz, kako je izgledalo, javni park, pošto smo prvo ostavili džipove u zaklonu šiblja. Koliko smo znali, sam Kalemegdan bio je u sovjetskim ili partizanskim rukama, ali, u neposrednoj okolini, još su se vodile borbe i kroz drveće je povremeno odjekivao pucanj ili mitraljeski rafal. Zato smo se pažljivo probijali kroz leje ukrasnog cveća i šiblja. "Ne gazi po travi", pisalo je na tablama.

Odjednom smo kroz drveće izašli na neku vrstu terase odakle je pukla širina, predeo na kome se, kao na nekoj srednjovekovnoj slici, u istom trenutku odvijao niz događaja. Na nekoliko stotina metara ispod nas tekao je Dunav. Ovde na mestu gde se Sava uliva u Dunav, ovaj je već velika reka, nadošla od jesenjih kiša.

Od mostova koji su presecali reku preostao je samo jedan, nešto manje od kilometra udaljen od mesta gde smo se nalazili.

Preko ovog mosta trupe su jurile bezglavo — topovi, vozila, konji i pešadija. Gledajući kroz dvoglede utvrdili smo da su to Nemci koji zbunjeni odstupaju preko reke ka predgrađu Zemuna, gde se, izgleda, sada učvrstila neprijateljeva glavovina i odakle su topovi vršili zaprečno gađanje da bi obezbedili povlačenje svojih zaštitnih delova. Odjednom se, dok smo posmatrali, reka begunaca razdvojila i za nekoliko trenutaka most je bio prazan. Zatim je projurila neka vojska. Kad smo usmerili naše dvoglede na nju, utvrdili smo, na naše čuđenje, da su to Rusi. Prosto nismo mogli da verujemo. Izgledalo je neverovatno da će nemački inženjerci propustiti da dignu most u vazduh čim pređe njihov poslednji vojnik.

Ipak, nije bilo sumnje. Propustili su. Već su prvi Rusi stigli na drugu stranu i razvijali se za borbu na zaravni između Zemuna i reke. Mirno i metodično su postavljali na vatrene položaje topove, uglavnom na konjsku vuču, i otvarali paljbu. Mali oblačići dima među kućama u Zemunu pokazivali su da su već pronašli svoje mete.

Onda je, dok smo još posmatrali, nastupila crvena pešadija, talas za talasom, napredujući lagano, ali sigurno, preko paljmom zasutih polja, pucajući u hodu. Neki su bili naoružani automatima ili puškama, drugi su vukli za sobom teške mitraljeze na malim točkovima. Tu i tamo bi se poneka od čvrstih, zdepastih prilika obučenih u žućkastomrku uniformu zaljuljala i pala, a juriš bi se odvijao preko nje. U predgrađu Zemuna, iscrpljeni Nemci uporno su se držali i uzvraćali vatru Rusima dok su očajnički pokušavali da se ukopaju.

Tek kasnije smo čuli priču o mostu. Nemci su ga, izgleda, propisno minirali pre no što su počeli da se povlače, a jedan vod inženjera bio je određen da ga digne u vazduh čim pređu i poslednje jedinice. Preostali deo priče liči na bajku.

U jednoj od stambenih kuća u blizini mosta živeo je jedan starac, učitelj u penziji. On nije bio ratoboran ni po prirodi ni po obrazovanju, ali je u toku svog dugog života stekao izvrsno vojno iskustvo. To je bilo u balkanskom ratu 1912. godine kada se u bici protiv Turaka, kao redov istakao demontirajući eksploziv ispod mosta preko koga je odstupao neprijatelj i na taj način sprečio da ga unište i omogućio Srbima da krenu za njima. Za ovo delo dobio je zlatnu medalju od kralja Petra I. Posle ovoga nastavio je život kao nepoznat i zaboravljeni učitelj.

Trideset dve godine kasnije, uveče, 19. oktobra 1944. godine, starac je, naoružan ovim usamljenim, ali dragocnim iskustvom u modernom ratu i hrabrim srcem, posmatrao kroz prozor Nemce kako se pripremaju za povlačenje. Sa sve većim zanimanjem posmatrao ih je kako postavljaju i povezuju eksploziv ispod stubova na mostu. Ovo je njemu bilo već davno poznato. Tačno je znao šta će učiniti.

Čekajući na svoj trenutak, izabrao je momenat kad su stražari na mostu skrenuli pažnju na nešto drugo. Onda je svojevolejno sišao dole, prešao ulicu i utrošio pola časa na demontiranje eksploziva ispod mosta. Kad je, nekoliko časova kasnije, neprijateljev vod za rušenje pokušao da aktivira eksploziv, ništa se nije desilo i, pre no što su mogli da išta poprave, Rusi su već naleteli na njih. Nekoliko nedelja kasnije, starcu je dodeljeno još jedno odlikovanje — Orden za hrabrost.

Dok smo posmatrali, sovjetske jedinice su i dalje navirale preko mosta i borbe kod Zemuna postajale su sve žešće. U očajničkom pokušaju da nadoknade fatalni propust da unište most, Nemci su sad svu snagu preostalih artiljerijskih oruđa usmerili na njega. Sa mesta gde smo se nalazili, videli smo kako granate eksplodiraju u vodi svuda oko mosta. Povremeno bi neka pogodila metu i za trenutak bi reka jedinica preko mosta bila prekinuta, konji bi se propinjali, vozila ljuljala. Ali, na izgled laka, konstrukcija mosta stajala je čvrsto; a Rusi su još uvek prelazili preko njega.

Sve do sada posmatrali smo ovaj izvanredan prizor kao opčinjeni. Odjednom, pucanj topa koji je otvarao vatru u našoj neposrednoj blizini opomenuo nas je da i sami nismo mnogo udaljeni od poprišta bitke. Osvrnuvši se, ugledali smo poslužioce sovjetskog topa od 75 mm, koji je postavljen u žbunju udaljenom dvadesetak metara od nas i sad je neposredno gađao neprijatelja sa druge strane reke. Odmah smo shvatili da ovo može izazvati samo jedno. Ubrzo je usledila vatra. Relativan mir i tišina na našoj pozornici bili su grubo poremećeni kad su nemački artiljerci sa druge strane reke, ogorčeni zbog ovog izazova njihovog profesionalnog ponosa, uzvratili s neverovatno preciznim kontrabatiranjem. Prva granata pala je desno, a druga ispred nas. Ne bez zadovoljstva primio sam izjavu načelnika štaba da je vreme da se vratimo u štab.

Na ulicama, kojima smo se vraćali, zatekli smo one iste zbunjene gomile ljudi kao i ranije. Kad su ugledali britansku zastavicu na mom džipu i zvezdice na Čarlijevom, neki posmatrači počeli su da nas pozdravljaju poklicima. Nemci su usredsredili paljbu na ulice koje vode ka mostu. Ovim ulicama su sada pristizala pojačanja Crvene armije i partizana i ponovo smo morali da se džipovima penjemo na pločnik da bismo oslobodili put za ruske topovske zaprege koje su se punim galopom, lupanjem kopita i kloparanjem točkova po kaldrmi ljuljale i trzale jureći u bitku.

Načelnik štaba imao je da nam pokaže još jednu znamenitost. Rekao je da moramo pogledati Britansko poslanstvo. Na kraju smo ga pronašli, sa švajcarskom zastavom, nepogrešivi proizvod Ministarstva rada. Zgrada u džordžijanskom stilu ili kraljice Ane, nekako je uspevala da visokim krovom i umetnički obojenim ciglama ostavi utisak tjudorske topline za koju se, iz nekih razloga, smatra da je neophodna u zgradama koje se danas grade za smeštaj predstavnika Njegovog Veličanstva u inostranstvu. Ispred zgrade, kraj ulaznih vrata, ležao je raširenih ruku poginuli nemački vojnik.

Kad smo se vratili u Pekov štab, već je bio mrak. Dosta smo videli sa Kalemegdana da nam bude jasno da se više ne može sumnjati u ishod bitke i, ono što nam je Peko rekao, ovo je potvrdilo. U bici pred Beogradom, i u samim borbama u gradu, najveći deo nemačkih snaga bio je uništen. Preživeli su pokušavali da se održe preko reke u Zemunu, kako bi na taj način dobili u vremenu da obezbede svoju odstupnicu na sever i zapad. Granate iz Zemuna još uvek su slobodno padale po Beogradu i, osim nekoliko žarišta otpora koja su sada bila u toku raščišćavanja, u gradu više nije bilo Nemaca.

Dok sam se vraćao ulicom do male vile u predgrađu, gde smo bili smešteni, večernje nebo iznad Beograda bilo je osvetljeno bezbrojnim fosfornim mlazevima obeležavajućih zrna, koji su se dizali uvis sa svih strana i pod svim uglovima, a neprekidno se čula i paljba. Rusi i partizani proslavljali su pobedu na svoj način. Niz ulicu ka meni išla je grupa crvenoarmejska, koja je, s vremena na vreme, ispaljivala rafale iz automata uvis, ili pravo ispred sebe duž ulice. Kad su prošli pored mene, doviknuli su mi nešto veselo. Iznad ovog paklenog zvuka čule su se povremene eksplozije nemačkih granata, a zatim, sasvim blizu, jedan potpuno nov zvuk, kad je sovjetska "kačuša" ili višecevni raketni bacač stupio u dejstvo. Sa zviždavim, šištavim zvukom džinovske lokomotive koja ispušta paru, pet-šest raketa jurnule su iza naše kuće, a za njima vatreni jezik u pravcu Zemuna odakle su se, nekoliko sekundi kasnije, čuli prasak i prigušena eksplozija.

Uskoro su Nemci počeli neizbežno kontrabatiranje i granate su ponovo padale svuda oko nas.

U ovakvoj atmosferi napisao sam koncept izveštaja glavnom savezničkom komandantu, najavljujući oslobođenje Beograda. To je bio izveštaj koji sam već dugo čekao da pošaljem.

GLAVA XVII

KO ODLAZI KUĆI?

Nekoliko dana posle oslobođenja grada, Tito je stigao u Beograd i prisustvovao paradi jedinica koje su ga oslobodile. Stojeći kraj Tita na počasnoj tribini, bilo je nemoguće a da me duboko ne gane prizor iscepanih, od borbe iscrpljenih partizana različitog rasta i uzrasta, koji su koračali ispred nas.

Veterani sa Solunskog fronta i balkanskih ratova koračali su pored dečaka od šesnaest i sedamnaest godina; tu i tamo u stroju bi bila poneka devojka, s puškom i rancem, pored muškaraca; neki su bili visoki, a neki niski. Svi su imali neobičnu zbirku oružja i različitu opremu, a bilo im je zajedničko samo jedno: sve je bilo zaplenjeno od neprijatelja u borbi. Uniforme, najvećim delom skinute sa mrtvih Nemaca i Italijana, bile su pocepane i prljave, iskićene čaturama, ručnim bombama i čudnim komadićima opreme, jer su svi došli pravo iz borbe i odlazili pravo u borbu. Obuća im je bila iscepana i iskrpljena. Izgledali su neuhranjeni i umorni.

A ipak su koračali dobro, držali se ponosito i osmehivali se marširajući. Većina njih bila je iz Prvog korpusa. Oni su proveli čitave tri poslednje godine boreći se. Od proleća su se probijali i prešli više od polovine Jugoslavije. Sada, posle svih opasnosti i teškoća koje su preživeli, hladnoće i gladi, napada i protivnapada, zaseda i dugih noćnih marševa, posle stalnih napetosti i neizvesnosti koje su trajale nedeljama, mesecima i godinama, najzad su ulazili u svoj glavni grad kao pobednici.

Oslobodenjem Beograda, gerilska faza narodnooslobodilačkog pokreta se završila. Preostalo je još ogorčenih borbi, ali prošli su dani pravog gerilskog ratovanja.

Za nekoliko nedelja Srbija, Makedonija, Crna Gora, Hercegovina, Dalmacija i velika područja Bosne i Hrvatske bili su oslobođeni. Nemci su sada bili u potpunom povlačenju i njihova strategija bila je usmerena jedino na to da sačuvaju komunikacije kojima su odstupali. Imajući u vidu ovaj cilj, oni su sakupili glavninu svojih snaga da održe glavnu komunikaciju na liniji Sarajevo—Brod—Zagreb sa golim minimumom teritorije potrebne za odbranu. Istovremeno, držali su i sve pobočne komunikacije koje su povezivale ovaj put sa Bihaćem, Banja Lukom i Mostarom, i na taj način štitili jugozapadni bok glavne linije povlačenja od napada partizana i od eventualnog savezničkog iskrcavanja u Dalmaciji. Severoistočno od Broda, štiteći drugi bok odstupnice koju je sada ozbiljno ugrožavala Crvena armija, Nemci su pružali snažan otpor u Sremu, teritoriji u vidu klina, koja se graniči sa dve strane rekama Savom i Dunavom. Ovde je stabilizovan front, na kome su se Nemci očajnički odupirali udruženim snagama Rusa, partizana i Bugara da

se probiju ka Brodu. U međuvremenu, na severu Jugoslavije, u Hrvatskoj i Sloveniji, Nemci su pripremali odbrambene linije na koje su mislili da se konačno povuku. U periodu od dva-tri meseca, gerilsko ratovanje pokreta otpora pretvorilo se u frontalni rat, vrstu rata koji je bio sasvim nov za partizane.

I politički, takođe, oslobađanje Beograda označavalo je početak sasvim nove faze. Prošli su dani kad su partizanski državnici i administratori morali preko noći da se provlače kroz neprijateljeve linije da bi svršavali svoje poslove. Tito i članovi njegovog Nacionalnog komiteta sada su bili sigurno smešteni u glavnom gradu i njihov zadatak bio je da vladaju i upravljaju zemljom. Ovo je, isto tako, predstavljalo veliku promenu.

Jedno je bilo sasvim jasno. Partizani su došli sa ciljem da tu i ostanu. Oni su već imali potpuni nadzor nad praktično čitavom Jugoslavijom. Kao što sam oduvek očekivao da će se desiti, povlačenjem Nemaca, partizani su ostali potpuno sami na vlasti. Nije bilo ozbiljnih takmaca. Čim je nestalo nemačke podrške, srušile su se različite kvislinške administracije. Nedić je otišao iz Beograda s Nemcima. Pavelić se pripremao da pobjegne iz Zagreba. Vojne i poluvojne formacije, koje su organizovali, ili su se predavale ili povlačile na sever zajedno sa neprijateljevim jedinicama koje su odstupale.

Što se tiče četnika, mnogi su se koristili amnestijom i pridružili se partizanima. Drugi su se pridružili pristalicama Nedića i Ljotića i, kao i oni, povlačili se na sever zajedno s Nemcima. Sam Mihailović, sa malom jedinicom pouzdanih sledbenika, povukao se u šume Bosne, u ona ista područja gde su se partizani borili protiv Nemaca. Po beogradskim salonima širili su se glasovi da će na proleće, kad šume ozelene i poboljša se vreme, doći do četničkog ustanka u čitavoj Srbiji. Ali za sada nije bilo nikakvih znakova za tako šta i partizani su radili na učvršćivanju svog već nadmoćno jakog položaja, koristeći se svim raspoloživim sredstvima.

Ona su bila znatna. Na prvom mestu, politička, vojna i upravna organizacija bile su uspešne i dalekosežne (nisu uzalud njihovi rukovodioci bili iskusni komunisti); stoga su bili kadri da bez odlaganja preuzmu nadzor nad svim ključnim položajima u zemlji. Ratni uslovi išli su naruku centralizaciji. Bilo je lako opravdati politiku državne kontrole i opsežnu konfiskaciju, tako da je uskoro veći deo industrije i trgovine bio manje-više neposredno pod upravom Nacionalnog komiteta. Štampa i radio su otprve, prirodno, počeli da slede partijsku liniju. Konačno, i mobilizacija je dala vrhovnoj vlasti pogodnu priliku da obuhvati svakog sposobnog pojedinca u zemlji, dok je postojanje znatnog broja naoružanih ljudi značilo da su odluke vlasti podržane i vojnom silom. Ovim uobičajenim postupcima, moć se brzo koncentrisala u rukama Nacionalnog komiteta.

Ne treba pretpostaviti da partizani krajem rata nisu uživali u velikoj meri i iskrenu podršku naroda. Svojom hrabrom borbom protiv okupatora za vreme rata, oni su zadobili široko divljenje i priznanje, koje je poraslo kad su najzad izašli iz borbe kao pobednici. Za mnoge ljude je izgledalo da Tito i narodnooslobodilački pokret predstavljaju najbolji, ako ne i jedini vid sigurne vlasti, a ovo je bilo veoma značajno u zemlji u kojoj je četiri godine harala nesloga i borba. Znalo se da uživaju podršku i priznanje velikih saveznika i, iznad svih, Sovjetskog Saveza, čija je Crvena armija, čak i

posle povlačenja, i dalje iza granica vladala u vojnom pogledu situacijom. Na taj način postignuta je ravnoteža nadmoćno u njihovu korist.

Ovakva je bila pozadina pregovora koji su sada počeli između Tita i Šubašića za stvaranje jedinstvene jugoslovenske vlade. Tito je od početka imao sve karte u svojim rukama. Sve karte, osim jedne, jer je on pridavao dosta značaja dobijanju savezničkog priznanja za svoj režim.

Na dan 27. oktobra, prvi put sam razgovarao sa Titom u Beogradu. Razgovor se odvijao u vili na periferiji grada, u kojoj je do pre nekoliko dana stanovao neki visoki nemački funkcioner. Prvobitno je, kako sam pretpostavljao, pripadala nekom bogatom trgovcu. Nameštaj i ukrasi bili su tamne boje, teški i sjajni; očigledno vrlo skupi. Na Titovom stolu, primetio sam, nalazila se mala bronzana Napoleonova bista.

Nisam video Tita od njegovog nestanka sa Visa. Počeo je da mi priča kako su se on i dr Šubašić, koji je došao u Jugoslaviju nešto pre toga i pridružio mu se u Vojvodini, u principu složili za rešenje u sledećem smislu. Antifašističko veće će i dalje ostati vrhovno zakonodavno telo, ali će se stvoriti jedinstvena vlada koja će obuhvatiti vodeće članove kako Titovog Nacionalnog komiteta, tako i kraljevske jugoslovenske vlade. Ova vlada u dogledno vreme raspisaće izbore koji će odlučiti o budućem obliku vladavine u zemlji. U međuvremenu, teorijski će i dalje oblik političkog uređenja biti monarhistički, ali će kralj ostati u inostranstvu i njega će u Jugoslaviji zastupati Namesnički savet. Prenoseći mi ovo, Tito je sasvim jasno rekao da prihvata kompromis ove vrste jedino da bi obezbedio trenutno priznanje od strane saveznika.

Ovo je bila veoma značajna vest. Istovremeno sam rešio da obavestim Tita kakve je neprijatnosti izazvao njegov tajanstveni odlazak sa Visa.

Nešto ranije, oktobra meseca, g. Čerčil se nalazio u Moskvi i, pošto je bio radoznao da sazna nešto o Titovom kretanju posle iskradanja sa Visa, upitao je neposredno Staljina da li zna šta se desilo sa Titom? Na ovo neposredno pitanje dobio je i podjednako neposredan odgovor da je Tito bio u Moskvi. Tako je najzad razrešena tajna Titovog nestanka. Naoružan ovim saznanjem, nisam mogao odoljeti iskušenju da ne upitam Tita kako mu se dopala poseta Sovjetskom Savezu? U prvi mah izgledao je malo iznenađen i zapitao me kako sam saznao da je bio tamo. Onda se, kad je doznao za izvor obaveštenja, nasmejao i počeo nadugačko da mi priča o svojoj poseti. Rekao je da je sada prvi put sreo Staljina. Zapitao sam ga šta misli o njemu? — Veliki čovek — rekao je — veoma veliki čovek. — Nije bilo sumnje u iskrenost ovog divljenja, ali da nije možda ono bilo, pitao sam se, pomalo protkano i surevnjivošću?

Glavna svrha njegove posete bila je, kako je izgledalo, da sa sovjetskom Vrhovnom komandom razmotri pitanje uloge Crvene armije u predstojećim operacijama za oslobođenje Beograda i okolnog područja. Kao što je on rekao, dozvolio je Crvenoj armiji ulazak na jugoslovensku teritoriju. Posle povratka otišao je u Vojvodinu da odatle rukovodi operacijama.

Rekao sam Titu da je g. Čerčil bio veoma uvređen što je otišao na takav način. Rekao sam mu takođe o nekorektnom ponašanju njegovih potčinjenih, o svađama i beskonačnim malim teškoćama do kojih je došlo u njegovom odsustvu.

Ovo ga je, izgleda, iskreno ražalostilo. Rekao mi je da mu je žao što čuje da su njegovi potčinjeni bili nerazložni. Odmah će sve urediti. Isto tako bilo mu je žao što čuje o trvenju i učiniće sve da ovo odstrani.

Odgovorio sam da mi je drago što ovo čujem. — Ali — dodao sam — izgleda, ne shvatate da je svemu najviše naudilo to što ste vi otišli, a da nam niste rekli kuda idete. — Ali Tito nije mogao ili nije želeo da ovo shvati. — Pa, nedavno je — odgovorio je naivno — g. Čerčil bio u Kvebeku da se vidi sa predsednikom Ruzveltom i ja sam čuo za ovu posetu tek posle njegovog povratka. I ja se nisam naljutio. — Odlučio sam da će biti najbolje da ovu Titovu primedbu ne prenesem g. Čerčilu.

U međuvremenu je dr Šubašić takođe stigao u Beograd. On je odseo u hotelu "Mažestik" i zato sam tamo otišao da ga posetim. Učinilo mi se da izgleda iscrpljeno. Sedeći usred sjajnožutog nameštaja u njegovoj spavaćoj sobi, razgovarali smo o izgledima da se postigne sporazum. On je izgledao zadovoljan tokom i načinom pregovora, iako je dodao da je veoma zamorno voditi pregovore sa partizanima. Znao sam na šta misli.

Do drugog novembra završen je nacrt sporazuma u smislu u kome mi je Tito rekao i obe strane su ga prihvatile. Preostalo je da se vidi još kakvo će mišljenje imati o njemu saveznici i kralj Petar. Dr Šubašić i Tito predložili su da ja odnesem nacrt u London i pokažem ga g. Čerčilu. Pronađen je avion i ja sam odmah odleteo kući sa nacrtom sporazuma u džepu, a Šubašić i Kardelj su odleteli u Moskvu da konsultuju maršala Staljina.

Kad sam se nedelju-dve kasnije vratio u Beograd, doneo sam i poruku g. Čercila za Tita, kojom ga obaveštava, iako bez nekog posebnog oduševljenja, da je prihvatio nacrt sporazuma kao mogućnu osnovu za postizanje saglasnosti.

Dr Šubašić se sad već vratio iz Moskve, gde je video maršala Staljina i dobio njegovo odobrenje za sporazum. Staljin je, rekao je, naročito nastojao na potrebi za pravim demokratskim institucijama. — Nikakve vaše udešene izbore! — vedro je doviknuo Kardelju i svi su se srdačno smejali. Ohrabren ovim, dr Šubašić je, posle daljih razgovora sa Titom, odleteo u London da preda nacrt sporazuma kralju Petru.

U međuvremenu, ne uživajući posebno u ovom novom životu, počeo sam u Beogradu da obavljam poslove koji su, u stvari, spadali u okvire ambasade, pored posla u vojnoj, pomorskoj i vazduhoplovnoj misiji, koja se takođe veoma uvećala. Za to što sam ipak uspeo da sve to savladam, na prvom mestu moram da zahvalim želji i prilagodljivosti osoblja koje se, dolazeći iz relativno aktivnog i uzbudljivog života po šumama i planinama, sada pretvorilo, u razdoblju od nekoliko nedelja, u veoma efikasnu grupu, vezanu za kancelariju. Vivijen Strit se sada vratio svome puku u Italiji, Endru Meksel je bio na dužnosti mog pomoćnika u Beogradu a Džon Klark je komandovao pozadinskim

štabom u Italiji. Džon Selbi, koji se vratio, pošto je pomagao da se obuči novo jugoslovensko vazduhoplovstvo u severnoj Africi preuzeo je sva vazduhoplovna pitanja. Veći broj mojih drugih oficira, koji su bili u različitim krajevima Jugoslavije, priključili su se osoblju štaba: Ričard Kin (Richard Keane) iz Vojvodine, Stiven Klisold (Stephen Clissold) iz Hrvatske, Tobi Milbenk (Toby Milbanke) iz Bosne i Fredi Kol, koji je preuzeo poslove administracije. Vodnik Kempbel i njegovi radio-tehničari bili su zaduženi za radio-vezu sa Londonom i Italijom i sada su obavljali sav posao velike diplomatske misije. Stariji vodnik Čarli Baton i vodnik Dankan, u novim uniformama, preuzeli su dužnosti majordoma šefa kancelarije.

Beograd, kao i svi novooslobođeni gradovi, bio je čudno mesto za stanovanje.

Nisu nedostajale opomene nedavne prošlosti. Sa zidova su još uvek lepršale iskidane objave sa potpisom nemačkog komandanta, kojima se objavljivalo masovno streljanje građana u znak represalija zbog partizanskih akcija. Izvan grada, sumorne barake velikog nemačkog koncentracionog logora. Izgoreli tenkovi, uništeni u borbi za grad, još uvek su zakrčivali ulice, a tu i tamo mali drveni krstovi na trgovima i parkovima ili sa strane ulice obeležavali su rasturene grobove partizana i Rusa, koji su poginuli u toku borbe. Svaka četvrta i peta kuća, takođe, u ulicama sa drvoredima bila je oštećena, jer je Beograd pretrpeo česta bombardovanja kako od Luftvafea 1941. godine, tako i kasnije od saveznika za vreme nemačke okupacije; u toku nedavnih borbi došlo je do daljeg razaranja. Na kraljevsku palatu, s čijih prozora su pristalice rivalske dinastije pre 40 godina izbacile telo kralja Aleksandra Obrenovića i kraljice Drage, pao je direktan pogodak bombom i sva je bila u ruševinama.

Ova palata u ruševinama nije bila jedini preosta dokaz dinastičkih trvenja. Uskoro posle mog dolaska Beograd, u mom štabu posetio me je jedan stariji gospodin sa beretkom na glavi. Predstavio se kao princ Đorđe Karađorđević, stariji brat kralja Aleksandra i stric današnjeg kralja. Odmah je počeo da mi priča svoju životnu istoriju. Bilo je preterano, pričao je, da je on ubio svoga posilnog. Njegovi neprijatelji su iskoristili ovaj incident. Da je on zadržao sva prava, danas bi bio kralj Jugoslavije.

Neko ga je zapitao, nezavisno od ovoga, da li ima sve što mu treba? Da, rekao je, sve. Partizani su veoma ljubazni. Vratili su mu njegova kola koja su bila rekvirirana za vreme borbi, a Tito mu je poslao i poklon u hrani. Bilo je prijatno naići na nekoga ko ga ceni. I onda je otišao — nezadovoljna kraljevska ličnost sa beretkom navučenom nad jedno oko.

Nekoliko nedelja posle našeg dolaska, povremeno su se noću ulicama prolamali pucnjevi pušaka i rafali mitraljeza, kad su zalutali Nemci, koji su zaostali prilikom povlačenja i skrivali se po tavanima i podrumima, pokušavali da izađu i probiju se. Rusi su takođe voleli da pucaju iz svog oružja iz čiste joie de vivre i jednom, dok su neki moji oficiri sedeli u menzi slušajući radio, unutra je banuo pijani vojnik Crvene armije, nenajavljen, i smejući se ispraznio automat u zvučnik.

Onda nam se desio incident sa džipovima. Američka misija je držala svoje džipove ispred kuće. Pošto su, kao i mnogi njihovi zemljaci, duboko verovali u ljude ili možda

samo zato što su bili dosta nemarni, oni nisu hteli da se muče i osiguravaju volan katancem. Mi, iz Britanske misije, pripadnici mnogo starije civilizacije, imali smo ciničnije mišljenje o ljudima; na našim džipovima nalazili su se veliki katanci, a kola smo ostavljali u garaži. Prve noći nestali su svi američki džipovi, a naši su ostali netaknuti. Mi smo saosećali sa našim američkim kolegama i sami sebi toplo čestitali na našoj dalekovidosti. Isto tako preduzeli smo naknadne mere i zatražili od partizana da postave stražu ispred garaže. Ove mere su, kako se utvrdilo, bile sasvim opravdane. Idućeg dana, kad smo pošli po naše džipove, zatekli smo našeg partizanskog stražara kako razgleda, ne bez ponosa, telo vojnika u ruskoj uniformi koga je, izgleda, ubio braneci naše džipove. Nadali smo se da će ovaj drastičan primer, u svakom slučaju, zaustaviti krađu džipova. Ali naše nade nisu bile opravdane. Rano idućeg jutra, kad smo otišli u garažu, naših džipova više nije bilo. Na podu su ležali polomljeni katanci i leš partizanskog stražara. Ovo je bilo delo, kako su nas uverili, "fašističkih provokatora".

Malo-pomalo, stanje se normalizovalo. Oduševljene grupe različitih organizacija komunističke omladine i manje oduševljenih građana, upućenih na obavezan rad, postupno su raščišćavale ruševine i krš sa ulica. Poslednji Nemci su pronađeni i isterani iz njihovih skrovišta. Najveći deo Crvene armije krenuo je da vojuje nove bitke dalje na severu. Ponašanje preostalog dela ukroćeno je strogim disciplinskim merama. Dovoz hrane, koji je prvih dana pretio da otkáže zbog nedostatka saobraćaja, bio je reorganizovan. Ponovo su otvorene radnje, škole, crkve, pozorišta, jedan noćni lokal, zvani "Ruski car", a u koji su naročito zalazili oficiri Crvene armije. Postepeno i sa oklevanjem počeli su da se pojavljuju i oni građani koji su u početku smatrali da je mudrije ne izlaziti na ulice.

Bila bi greška pretpostaviti da je oslobođenje Beograda od Nemaca pozdravilo čitavo stanovništvo. Mnogi, to je tačno, pozdravljali su partizane i Crvenu armiju kad su ušli u grad. Ali neki, pod utiskom stalne nemačke propagande ili priča koje su čuli od drugih, manje sumnjivih izvora, strepeli su od "boljševičkih hordi", plašili se za svoje živote, svoja religiozna uverenja i svoju imovinu. Drugi nisu imali čistu savest. Nije bilo lako, moramo imati na umu, preživeti u Beogradu pod Nemcima. Oni građani koji su protekle tri i po godine sarađivali sa neprijateljem, sasvim razumljivo, nisu bili skloni da sa oduševljenjem pozdrave pobedonosni povratak svojih zemljaka koji su te iste tri i po godine proveli boreći se protiv neprijatelja u planinama i šumama.

U međuvremenu, Tito se preselio u Beli dvor, bivšu rezidenciju princa Pavla, na periferiji grada, i tamo sam, skoro svakodnevno, odlazio na razgovor sa njim.

Ma šta se pričalo o političkom uverenju princa Pavla, on je bio čovek izvrsnog ukusa. Izgleda da je Beli dvor sagrađen nekoliko godina pre rata u stilu engleske džordžijanske gospodske kuće. Bio je prijatno namešten i sa izvanrednom zbirkom knjiga i slika. One nisu pretrpele nikakvu štetu od Nemaca i Tito ih je ostavio onako kao što ih je zatekao. On je savesno objašnjavao da je svojina princa Pavla konfiskovana zbog izdajničkog ponašanja. Imovina kralja Petra, s druge strane, bila je netaknuta.

Kad sam ga prvi put posetio u novoj kući, on se tek bio uselio, tako da smo zajednički razgledali palatu, bukvalno od tavana do podruma. Gore smo zatekli Olgu, koja je

privremeno imala složene dužnosti domaćice i lične sekretarice, zauzetu skidanjem kraljevskih oznaka sa posteljine. Kao što nam je rekla, ne bi imalo smisla dopustiti čoveku Maršalovih političkih ubeđenja da spava u postelji sa krunom. Pošto smo se divili nameštaju, knjigama i slikama, sišli smo u podrum, gde smo našli velike crne kutije. Kad smo ih otvorili, videli smo da su pune zlatnog posuđa. — Šta li ovo može biti? — upita Tito izvlačeći veliku pozlaćenu zdelu sa bogato ukrašenim poklopcem. Pošto smo utvrdili da je to zdelu za čorbu, nastavili smo dalje da razgledamo.

Podrum je, kako smo utvrdili, zatvarao ulaz u lavirint podzemnih prolaza u kojima su se nalazila kupatila i klima-uređaji, koji su, očigledno, bili izgrađeni kao skrovište protiv napada iz vazduha i u slučaju bekstva od razjarene gomile, jer je jedan od ovih hodnika imao i izlaz oko dva-tri kilometra dalje u šumi. Ovo možda nije bila sasvim suvišna mera opreznosti, ako uzmemo u obzir koliko je namesnikovih prethodnika završilo neprirodnom smrću. Već sam na putu gore primetio velike četvrtaste kasarne koje su okružavale brdo na kome se nalazio dvor — urbanističko planiranje koje je isto tako imalo i političkog značaja.

Tito, sa svojom prirodnom sklonošću za lepe stvari u životu, uskoro se svikao na novu okolinu kao da je čitav vek proveo u dvorcu. Ali, usred svega ovoga, moramo pravo da kažemo, prema nama koji smo ga znali odranije, ostao je isto prijateljski raspoložen i jednostavan u ponašanju kao i pre.

Ali sad, kad je Beograd bio oslobođen, većina članova moje Misije smatrala je da je prvobitni zadatak zbog koga su poslani u Jugoslaviju ispunjen i već su tražili neke nove gerile kojima bi se priključili u nekom drugom kraju sveta. Ja lično sam zamolio da mi se dozvoli da odem iz Jugoslavije čim se stvori jedinstvena vlada i uspostave redovne diplomatske veze, što nije odobreno.

U međuvremenu, preostalo je da se osnuje jedinstvena vlada i uspostave redovne diplomatske veze — što je bilo lakše reći no učiniti. U Londonu je dr Šubašić, uz podršku Ralfa Stivensona i Vlatka Velebita, pokušavao da pronađe formulu kojom bi uverio kralja Petra, zadovoljio Tita i obezbedio savezničkim vladama prikladan izlaz iz dileme u kojoj su se našle. Ovo je bio veoma težak i nezahvalan zadatak. Kralja Petra, sasvim prirodno, nije bilo lako razuveriti, a Tita, koji je boravio u Beogradu sa svim kartama u rukama, nije bilo lako zadovoljiti. Savezničke vlade, sa svoje strane, ograničavale su se da naglase potrebu za što bržim osnivanjem demokratskih institucija. Povremeno je iz Moskve stizala primedba od maršala Staljina da mu je već sve dojadilo. Ja sam telegrafski izveštavan šta se dešava i sa svoje strane sam prenosio ova obaveštenja Titu.

U tom periodu bilo je dosta poslova koje smo morali da obavljamo u Beogradu. Zbog napredovanja savezničkih armija u severnoj Italiji bile su nam potrebne pomorske i vazduhoplovne baze na istočnoj obali Jadranskog mora. U poslednje vreme, mesni partizanski komandanti bili su veoma sumnjičavo raspoloženi prema našim namerama u ovakvim stvarima i izvanredno nekooperativni, a u Titovom odsustvu ovo je dovodilo do znatnih pojedinačnih objašnjenja. Očigledno da je bilo potrebno postići obiman sporazum koji bi regulisao ovu stranu anglo-jugoslovenskih odnosa, i ja sam sada počeo

pregovore sa Titom, koji su se, posle teškog nagađanja, završili sporazumom kojim smo dobili privremenu vazduhoplovnu bazu kod Zadra, zatim otvaranje dalmatinskih pristaništa Kraljevskoj ratnoj mornarici, i kojima se reguliše raspodela zaliha UNRRA-e u Jugoslaviji.

Sa ogromnim povećanjem administrativnog i drugog posla koji je nastao zbog naglog oslobođenja velikih područja zemlje, bili smo prinuđeni da sve više poslova prebacujemo na podređene, koji često nisu imali dovoljno iskustva i razločnosti, a ovo je, pak, dovodilo do nesrećnih reperkusija, bar što se tiče anglo-jugoslovenskih odnosa, a nesumnjivo i u drugom pogledu.

Srećom, za sve vreme dok sam bio u Jugoslaviji, uživao sam potpunu slobodu pristupa Titu i nisam oklevao da se ovim koristim i da odstranim koliko god mogu bezbrojne sitnije sporove i izvore nesporazuma koji su već pretili da ugroze naše odnose s partizanima, ma kako oni izgledali sitni. Ova pitanja raščistili bismo u Belom dvoru, kao što smo to činili u manje civilizovanoj sredini na drugim mestima, i naši razgovori, ma kako bili burni, obično su na kraju dovodili do nekog sporazuma.

U međuvremenu, u Londonu dr Šubašić još uvek nije uspeo da nagovori kralja Petra da prihvati uslove predloženog sporazuma za stvaranje jedinstvene jugoslovenske vlade. Zaista, činilo se da uopšte neće uspeti.

I onda je u Beogradu Tito počeo da vrši pritisak. Štampa, koja je do tada jedva pominjala ove pregovore, počela je žestoko da napada kralja i, kao čudom, na ulicama su se pojavile gomile demonstranata uzvikujući: "Hoćemo Tita — nećemo kralja!" Tito me je zapitao da li sam ih čuo? Rekao sam da nisam mogao a da ih ne čujem, jer su skoro sve vreme klicali odmah ispod mog prozora.

Zatim, 18. januara, g. Čerčil je definisao stav britanske vlade u govoru u Donjem domu. — Pitanje je dana — rekao je — kad se mora postići sporazum o ovom problemu. Ako ne budemo dovoljno srećni da dobijemo saglasnost kralja Petra, ova stvar će morati da se reši tako kao da je dao pristanak. On je istovremeno ponovo izjavio sasvim jasno da nas ne zanima vrsta režima koji će se uspostaviti u Jugoslaviji. — Mi nemamo — rekao je — posebnog interesovanja za politički režim koji će prevladati u Jugoslaviji. Pretpostavljam da će mali broj ljudi u Britaniji biti veseliji ili žalosniji zbog budućeg ustavnog uređenja Jugoslavije.

Ovo je ponovo uverilo Tita, koji je do tada sumnjao da možda pokušavamo vratiti kralja silom, da ne mora da bude zbog ovoga zabrinut. Prilikom naših susreta, bivao je sve raspoloženiji.

Ali, čekalo nas je iznenađenje. Bez ikakve opomene, 22. januara kralj je obavestio štampu da je izgubio poverenje u dr Šubašića i da je odlučio da udalji i njega i njegovu vladu. On namerava, kako je napomenuo, da neposredno uspostavi vezu s Titom.

— Uradite sve što možete da smirite Tita — telegrafisao je Foren Ofis, sada upaničen. Ali nije bilo potrebno. Tito je bio mirniji no ikad ranije. "Čitava stvar je", rekao je, "prava pozorišna igra."

Skoro mesec dana, stanje je bilo neizvesno. Ponovo su uspostavljeni odnosi između kralja i dr Šubašića i postupno se problem suzio na pitanje izbora tri namesnika, čiji će zadatak biti da potajno održavaju monarhistički režim u Jugoslaviji sve do trenutka održavanja izbora.

Po ovom čisto akademskom pitanju — jer je od samog početka bilo jasno da će namesnici biti samo marionete — između Londona i Beograda su izmenjeni bezbrojni telegrami; bilo je neophodno da sva tri namesnika moraju biti pravi, čisti demokrati. Ali, kao i obično, sve je zavisilo od toga šta se podrazumeva pod pravim demokratima. Podnošeni su i razmatrani zahtevi jednog broja starijih i iskusnijih srpskih, hrvatskih i slovenačkih političara, a optužbe i protivoptužbe letele su tamo-amo u pravom balkanskom stilu. U nastaloj zbrci bar po jedan kandidat je odbijen od strane koje ga je prvobitno predložila, pošto se utvrdilo da ga je već predložila i druga strana, a jedan stariji gospodin za koga su mi rekli da je "poštovan od svih", kad je njegovo ime poslato sa izgledima da će biti opšte prihvaćen, bio je već dugo mrtav. Izgledalo je kao da će se ovo nagrađanje beskonačno nastaviti.

Onda, početkom februara, dok je sneg još uvek pre krivao ulice Beograda, saznali smo da Velika trojica, Čerčil, Staljin i Ruzvelt, treba da se sastanu u sunčanoj Jalti, na obalama Crnog mora. Jugoslavija će, kako smo saznali, biti na dnevnom redu, i, sa izvesnom napregnutošću, očekivali smo da čujemo grmljavinu sa Olimpa na Krimu. U dogledno vreme dalo je glasa od sebe ovo kombinovano proročište. Pomenuti su već tradicionalni demokratski principi. Bez ovih dodataka, proročanstvo se svodilo na to da Tito i Šubašić treba da nastave svoj posao. Nije bilo ni reči o kralju Petru.

Ovo je dokrajčilo stvar. Kralj Petar je popustio. Pregovori u Londonu odjednom su okončani. Za nedelju dana dr Šubašić i njegova vlada stigli su u Beograd, sa mandatom da se što pre sporazumeju sa Titom.

Kraj je sada bio na pomolu. Odlučeno je da Ralf Stivenson, koji je već skoro dve godine bio naš ambasador pri čitavom nizu kraljevskih jugoslovenskih izbegličkih vlada, čim se stvori jedinstvena vlada (na papiru "kraljevska"), jednostavno pređe u Beograd i tako prećutno naglasi kontinuitet monarhije. Vršene su pripreme da doputuje avionom čim se osnuje nova vlada, a ja sam se pripremao za odlazak.

Nešto pre mog odlaska iz Beograda, došao je u posetu feldmaršal Aleksander, koji je nedavno nasledio feldmaršala Vilsona na dužnosti glavnog savezničkog komandanta. Ovo je bio izvanredan uspeh. Titu su bile poznate Aleksanderove ratne zasluge u oba rata, a, osim toga, on mu se svideo prilikom njihovog prvog susreta u štabu 15. grupe armija, dok se feldmaršal sa svoje strane iskreno divio Titu kao vođi gerilaca, cenio njegove nesumnjive zasluge za stvar saveznika. Ova poseta dala je povod za nekoliko neprevaziđeno lepih zabava, krunisanih balom koji je Tito priredio u Belom dvoru, a istovremeno bilo je to oproštajno veče u moju čast.

Iz Beograda me je feldmaršal poveo da posetimo njegovog sovjetskog kolegu maršala Tolbuhina, koji je komandovao Trećim ukrajinskim frontom i sada se pobedonosno probijao duboko u Istočnu Evropu. Tri dana smo živeli kao u magli, od votke u bezimenom selu u Mađarskoj, iz koga su, izgleda, raseljeni svi stanovnici, a čije su mesto zauzeli oficiri visokih činova Crvene armije. Ali, iako smo mnogo posećivali bankete i nazdravljali, razmenjeno je veoma malo vojnih obaveštenja;

Rusi su ostali srdačni, ali neuhvatljivi.

Jedan mali incident ostao mi je još uvek u sećanju. Bile su to uspomene na ranije godine. Slatki krimski šampanjac služen je za votkom, a za njim lepljiva kavkaska rakija. Posle ogromnih kečiga, pečenih ćurki i čitavih punjenih prasića, služeni su: rashlađeni kavijar u ogromnim zdelama i druge tople i hladne zakuške. Zatim se pojavio izvrstan kolač sa ukrasima od ružičastog šećera, u obliku alegoričnih statuica i patriotskih simbola, i bilo je još boca i čaša. Gotovo niko u prostoriji, osim nespretnih kelnera u belim bluzama, nije imao niži čin od generala. Svi su bili srećni, opušteni i komotni. Zdravice su se menjale, visoki oficiri, još sveži od pobeda, počeli su glasno da se smeju i dovikuju jedan drugom preko dugog, bogatog stola. Kako se sve ovo razlikovalo, pomislih, od Moskve u danima pre rata.

Moj sused, krupan čovek neodređenih godina, sivkaste kože, četvrtaste, sive glave, kratko podšišane kose, sa krutim, zlatnim epoletama i četiri zvezde najvišeg generalskog čina Crvene armije, okrenuo se prijatno k meni. Kako se pomerio, zazveckali su sjajni nizovi ordenja i medalja na njegovoj bluzi. Opazio sam da ima nemarno pričvršćen britanski Orden kupatila (Order of the Bath).

— A gde ste, družo generale — upitao me je prijatno — naučili ruski jezik? — Odgovorio sam mu: — U Sovjetskom Savezu, pre rata. — Ovo ga je iznenadilo. Ponovio je pitanje; ja sam ponovio odgovor. Od toga nije mogao da pobjegne. Zastao je da bolje osmotri ovog čudnog stranca koji je čak i živeo u Sovjetskom Savezu. Onda me je zapitao koliko dugo? Kojih godina? Rekao sam mu: 1937, 1938, 1939.

Odjednom je njegovo široko, prijateljsko lice dobilo napregnut izraz koji sam, kako sam se sećao, viđao na mnogim licima u Moskvi, u tim starim danima. Čak i sada, usred ovog veselja, sećanje na veliku čistku predstavljalo je tužnu stvarnost.

— To — rekao je — svakako su bile godine koje stranac teško može shvatiti — i žurno se okrenuo svome susedu sa druge strane.

Po povratku u Beograd opet je sve bilo po starom. Tito, kralj Petar i Šubašić vratili su se staroj svađi oko namesnika. Nesrećan, pripremio sam se da duže ostanem. Ponovo sam provodio duge čase u razgovoru sa Titom u Belom dvoru i sa Šubašićem u hotelu "Mažestik". Ponovo smo razmenjivali hitne telegrame sa Londonom. Onda, odjednom, početkom marta, nešto se desilo u Londonu; kralj je odustao od svojih primedbi za Titovog poslednjeg kandidata; objavljeno je da je postignut sporazum. Preostalo je samo da namesnici polože zakletvu, da se osnuje nova jedinstvena vlada i da položi zakletvu.

Za sve ove formalnosti nije bilo potrebno više od nedelju dana. Polaganje zakletvi namesnika obavljeno je u punom sjaju. Pravoslavni mitropolit je obavio zakletvu srpskog namesnika, a rimokatolički nadbiskup hrvatskog i slovenačkog. Dostojanstvenici obe suparničke crkve nadmetali su se u sjaju svećanih odora. Njihovi pomoćnici su poskakivali, krstili se i odgovarali na molitve. Mirisni oblačići tamjana dizali su se ka ukrašenoj tavanici. Sva tri namesnika, opazio sam, zaklinjali su se na vernost kralju Petru, a da nisu ni trepnuli. Posle toga su me Šubašić i Kardelj upitali šta mislim o ovoj ceremoniji? Odgovorio sam da se njoj, kao ceremoniji, ništa ne može zameriti.

Dva dana kasnije, 7. marta, Tito je podneo ostavku na svoju dužnost predsednika Nacionalnog komiteta i objavio da je uspeo da formira novu jedinstvenu vladu sa dr Šubašićem, u svojstvu ministra inostranih poslova, i šest drugih članova bivše kraljevske vlade.

Čim je ova vest objavljena, poslao sam telegram Foren Ofisu i Ralfu Stivensonu, koji je već nedeljama čekao da pođe na put. Uputio se za Beograd, gde je stigao 12. marta. Bilo je odlučeno da moje vojne dužnosti preuzme vazduhoplovac, general-major vazduhoplovstva Li (Lee), koji je skoro u isto vreme stigao u Beograd.

Jedan dan posle ambasadorovog dolaska, a nekoliko dana posle mog trideset i četvrtog rođendana, pošao sam iz Jugoslavije.

Na putu za aerodrom, odvezao sam se u Beli dvor da se oprostim sa Titom. Ovo je bio prijateljski susret, kao što su bili i svi naši susreti od one večeri pre godinu i po dana, kad smo se prvi put sreli pod drvećem u ruševinama tvrđave u Bosni. Zahvalio mi se na svemu što sam učinio, kao i na pomoći partizanima za vreme rata, i rekao da mu je žao što odlazim. Ja sam mu zahvalio na visokom ordenu koji sam dobio pre nekoliko dana. Onda smo se oprostili.

Bio sam srećan što odlazim. Srećan što odlazim dok su odnosi još uvek srdačni, dok ratno drugarstvo, iskovano za vreme rata, ne pomute ljubomora i nesporazumi koji su posledica dve suprotne ideologije.

Na aerodrom došli su da me isprate: ambasador i general-major Li, razne jugoslovenske ugledne ličnosti i ono što je preostalo od mog osoblja. Bio je lep sunčan dan. Kako je duvao jak vetar, preko plavog neba navlačili su se veliki beli oblaci. Kraj mog aviona stajala je po-časna straža nove Jugoslovenske armije, spremna da je obiđem, svečano, u uniformama sovjetskog tipa i sa sovjetskim automatima.

Lice čoveka sa desne strane učinilo mi se poznato. Ponovo sam ga zagledao. On se osmehnu, držeći se još uvek veoma uspravno. To je bio "ekonom". Nisam ga video od odlaska iz Bosne. Primetio sam da je sada podoficir. — Vidite, družte generale — rekao mi je kad sam ga pozdravio — postao sam najzad pravi vojnik.

U ovo nije bilo sumnje. Jeste.

Onda sam se u pratnji vodnika Dankana popeo u avion. Prijatelji, koji su došli da nas isprate, mahali su nam. Straža je izvršila počasni pozdrav. Otpozdravio sam. Vodnik Dankan se osmehnuo. Vrata aviona su se zatvorila. Motor je zagrmeo i mi smo, truckajući se, pojurili ka pisti za poletanje.

Uskoro smo kružili visoko iznad Beograda. Pogledavši kroz prozor, video sam kako se pruža put južno ka Avali i zelenu, valovitu zemlju oko Valjeva i Arandjelovca. Onda smo se uputili u pravcu obale. Ispod nas, na planinama Bosne, još uvek se beleo sneg. Male staze su zavijale i probijale se preko prevoja. U dolini su se pružale guste šume. Tu i tamo dizao se dim iz koliba. Onda smo naišli na gole grebene Dalmacije, ostrva okupana u suncu; i ubrzo smo leteli daleko iznad pučine Jadranskog mora, na zapad.